

G. M. Bongard-Levin
E. A. Grantovszkij

SZKÍTHIÁTÓL INDIÁIG

G. M. Bongard-Levin–E. A. Grantovszkij

SZKÍTHIÁTÓL INDIÁIG

Az ősárja történelem talányai

Gondolat · Budapest 1981

A fordítás a következő kiadás alapján készült:
Бонгард-Левин, Григорий Максимович
Грантовский, Эдвин Арвидович
От Скифии до Индии
Загадки истории древних ариев
Издательство «Мысль», Москва 1974

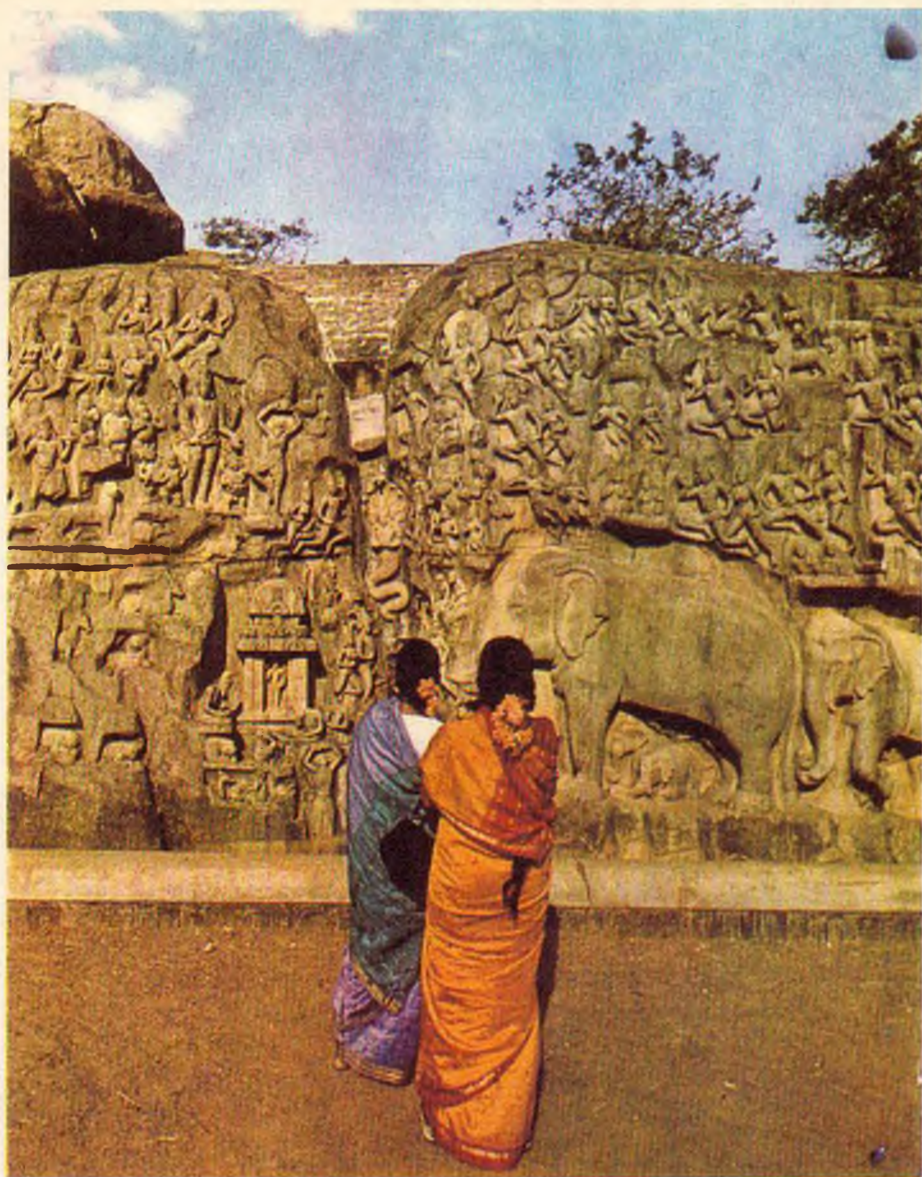
Az utószót írta
A. P. OKLADNYIKOV

Fordította,
a név- és szómagyarázatot írta
PUSKÁS ILDIKÓ

A fordítást az eredetivel egybevetette
ERDŐDI JÓZSEF

ISBN 963 280 726 X

India népei gondosan őrzik sajátos ókori civilizációjuk hagyományait. A mai indiai kultúrát át- meg átszövik az ősi epikus történetek eszméi és alakjai. Ma is éppen olyan jól ismert a Mahábhárata és a Rámájana, mint sok-sok évszázaddal ezelőtt volt. E két hatalmas eposz az óind filozófia, vallás, mitológia, erkölcs és szokások leggazdagabb forrása: az ind kultúra valóságos enciklopédiái. Az eposzi témák gyakran ihlették meg az ó- és középkori költőket, drámaírókat, művészeket és szobrászokat; az alkotóművészek ma is gyakran merítenek ezekből a művekből. Az óind szájhagyomány emlékeit, a védikus irodalom alkotásait, a vallási-filozófiai értekezéseket, a jogi kódexeket, akárcsak az eposzokat, a Mahábháratát és Rámájanát, gondosan tanulmányozzák a tudósok, gyakran fordítják idegen nyelvekre, így oroszra is.

Madrász közelében, Mahábalipuramban a *Mahábháratá*ból vett jeleneteket faragtak egy óriási sziklafalra az óind szobrászok

„Sarki” jelenségek

Az óind eposzokban, szent legendáik gyönyörködtető történeteiben érdekes, de első pillantásra meglehetősen különös és megmagyarázhatatlan tudósításokat olvashatunk. Ilyen azoknak a jelenségeknek az elbeszélése, amelyek az arktikus területekre jellemzőek, de teljesen szokatlanok Dél-Ázsia vidékein, például a mozdulatlan Sarkcsillag, a hathónapos éjszaka és az ugyancsak fél esztendeig tartó nappal leírása. A régi mesemondók olyan országról regéltek, amelyben a nap csak egyszer kel fel egy esztendőben, s ahol a nappal és az éjszaka is hat-hat hónapig tart. Az eposzok előadói gyakran említik a szent Garuda madarat. Mielőtt a Garuda madár szárnyaira vette volna Gálava remetét, hogy az megkeresse a nyolcszáz holdfehér lovat, mesélt neki a négy világtájról, arról, hogy északon a Hét Risi, Arundhatí istennő és Szváti állandóan az égboltra erősített Sarkcsillag (Dhruva) körül keringenek.

A Hét Risi a Nagymedve csillagkép hét nagy csillagával azonos. Arundhatí a Kassziopeia csillagkép megfelelője, Szváti pedig az Ökörpásztor csillagkép fényes csillaga. Magasan a látóhatár felett csak az északi féltekéről figyelhetők meg. Az északi szélesség 55–56. fokánál északabbra eső területeken van egyetlen olyan éjszaka, amelynek folyamán nem buknak le a látóhatár alá, hanem kört írnak le, amelynek körülbelüli középpontja a Sarkcsillag.

India-szerte találkozhatunk az ősi eposzokat előadó énekmondókkal, bárdokkal

Az óind szövegek gyakran említik a Nagymedvét is, amint az „magasra hág az égen". Az epikus művek szerint a hely, ahol a hatalmas teremtő isten, Brahmá „rögzítette" Dhruvát, a Sarkcsillagot, a világmindenségnek, a mennynek a közepe. Ehhez hasonló jelenséget csak az Északi-sarkkör vidékén figyelhetünk meg, hiszen a Sarkcsillag csak az Északi-sarkon áll közvetlenül a zeniten.

Ugyanott, a mitikus északi országokban, ahol az említett csillagok az égbolt magaslatán állnak, „él a tíz apszarasz".

Az óindek „szivárványtól születetteknek” nevezték őket. Az apszaraszok ragyogó vízitündérek; de vajon a szivárvány szülte, annak színeiben pompázó „tíz apszarasz” nem a sarki fény költői megfogalmazása-e? Az ind regék alkotói megemlítik a „fogságba ejtett vizeket”, a „csodálatos formát öltő aláhulló vizeket”. Lehetséges, hogy itt a megfagyott vizekről van szó, a *Mahábháratá*ban ugyanis éppen annak az országnak a kapcsán esik szó róluk, amelyben a nap fél esztendőre kel fel.

„Az arktikus haza a Védákban”

Az ind irodalom ilyenfajta leírásai néhány tudóst arra a meggyőződésre vezettek, hogy az indusok őshazája a sarkkörön túl volt. E haza földrajzi helyét olykor pontosabban is meghatározták, például a hideg Fehér-tenger mellékére, Észak-Szibériába stb. helyezték. Az effajta merész hipotézisek szerzői némelykor egyenesen az Északi-sarkot jelölték meg az őshaza helyéül.

Az indusok származása „poláris elméletének” egyik megalkotója a neves indiai politikus, közéleti személyiség, *Bál Gangádhar Tilak* (1856–1920) volt. 1893-ban jelentette meg *Órion* című könyvét, tíz évvel később pedig *The Arctic Home in the Vedas (Az arktikus haza a Védákban)* című, terjedelmes monográfiáját. Tilak számos munkát szentelt az ind kultúra problémáinak és az ország történetének legrégibb korszakaival kapcsolatos kérdéseknek. Amellett harcos ellenfele volt az angolok indiai uralmának, és bírálta a kolonialista történetírást, amely lebecsülte az indiaiak kulturális örökségét. Arra törekedett tehát, hogy bebizonyítsa az óind civilizáció önállóságát. Tilaknak és követőinek a munkássága óriási hatással volt az indiai nemzeti öntudat fejlődésére,

de sok túlzást, pontatlanságot és hibát is tartalmazott, amitől a mai tudománynak el kell határolnia magát.

Tilak *Az arktikus haza a Védákban* című könyvének megjelenése óta hetven év telt el. S az indiai tudósok között az „arktikus származásnak" mindmáig vannak meggyőződéses hívei, védelmezői. Tudományos kongresszusokon még most is gyakran hallani olyan kijelentéseket, hogy az indusok ősei a sarkkörön túlról érkeztek.

Amikor Tilak az „arktikus elméletét" megfogalmazta, korának természettudományos ismereteire támaszkodott: geológiára, paleontológiára, asztronómiára és arra, hogy a klimatikus és természeti viszonyok, a földrészek határai lényeges változásokon mentek keresztül a földtörténet különböző korszakai folyamán. E nézet szerint az eljegesedés előtti és a jégkorszakok közötti időszakokban az arktikus területek éghajlata meleg volt, megfelelt a növényi, állati életnek, alkalmas volt az ember és civilizációja fejlődéséhez. Tilak is Warren amerikai tudós akkor divatos elméletéből indult ki, amely az emberiség őshazáját a sarki zónába helyezte.

Ilyen nézőpontból vizsgálta Tilak az óind irodalom adatait, mindenekelőtt a Védákat, az indek legrégibb szent iratait. Ezekre támaszkodva bizonyította azt, hogy az indusok ősei a jégkorszak előtti és az eljegesedések közötti időszakokban a sarkvidéken éltek, azután pedig, tízezer-nyolcezer év elteltével – ekkorra datálta Tilak az utolsó eljegesedést – dél felé húzódtak az előrenyomuló hideg miatt.

Tilak feltevéseit a 19–20. század fordulója táján fogalmazta meg. Érvényesek-e vajon ma is? Hogyan viszonyuljunk ma Tilak elméletéhez, amikor a természettudományok új adatokat sorakoztatnak fel, új datálást kínálnak?

A kérdés nem csupán abban áll, hogy milyen időszakra tesszük az eljegesedés előtti és eljegesedések közötti periódusokat, hogyan értelmezzük a földgolyó egyik vagy másik

területén az éghajlati viszonyok változásait, hogyan értékeljük az óindek tudósításait az égitestek helyéről, ezek ugyanis olyan kérdések, amelyekre a természettudományok sem adnak egyöntetű választ. A fő dolog az, hogy milyen következtetésre jutnak olyan tudományok, mint a történelem, régészet, összehasonlító nyelvészet, történeti néprajz. Természetesen még így is marad egy sor tisztázatlan kérdés, ellentmondás, hipotézis. Különféle tudományos tények ismeretében vitatkozhatunk ugyan az indek őshazájának kérdéséről, kialakulásuk és elvándorlásuk problémáiról, de az már teljesen bizonyos, hogy szó sem lehet sem a sarkvidékről, sem olyan távoli időkről, mint a jégkorszakok.

Ma már másképpen értelmezzük az indek védikus és epikus irodalmi hagyatékának adatait, amelyeket Tilak még az indek sarkvidéki szállásterülete közvetlen bizonyítékának vélt.

Mítosz és valóság

Mindezek ellenére, az óind irodalom számos olyan utalást tartalmaz, amelyet nem értelmezhetünk másként, csak mint az arktikus területekről való tudósítást.

Bhászkara-ácsárja középkori tudós asztronómiai értekezésében azt írta, hogy az Északi-sark vidékén „fél évig állandóan nappal, majd fél évig csak éjszaka van". Egy másik, sokkal korábbi asztronómiai műben, a *Szúrja-sziddhántá*ban arról olvashatunk, hogy ezen a vidéken „az istenek a Napot az égitest körforgása felének folyamán szüntelenül látják". Hasonló adatot tartalmaz több ókori és kora középkori indiai tudományos értekezés és vallási szöveg is. Érdekes, hogy al-Bírúní (973–1048), a nagy közép-ázsiai gondolkodó és tudós, Khorezm szülötte, mindezen közléseket alaposan áttanulmányozta *India* című hatalmas műve egyik speciális

fejezetében. Bírúní élénk érdeklődéssel fordult a legkülönbözőbb tudományok felé, mély tisztelettel viseltetett különféle népek, köztük India népei, tudományos eredményei iránt. Megtanult szanszkritul, behatóan megismerkedett számos indiai tudományos és vallási-filozófiai művel, konzultált a panditokkal, az ősi kulturális hagyományok tudoraival.

Lenyűgöző, hogy Bírúní milyen rengeteg indiai forrást ismert. Gyakran idézi művében az egyik legjelentősebb óind matematikus, Brahmagupta (7. század kezdete) *Brahmasziddhánta* című értekezését. Az Északi-sarkvidék területeiről Brahmagupta művéből a következőket idézi: „Az ott élő angyalok nappala állítólag hat hónapig tart, és éjszakáik időtartama szintén hat hónap." Bírúní a híres óind asztronómus, Árjábhata (5. század) műveiből is idéz, aki szerint ez a vidék – az angyalok birodalma – „a hideg övezetében található", „a föld bármely más helyénél északabbra". Igaz azonban, hogy mind Brahmagupta, mind Árjábhata műveiben úgy szerepelnek azok a jelenségek, amelyeket mi „sarki éjszakának", „sarki nappalnak" nevezhetünk, mint az ind irodalomban már rég meggyökeresedett hagyomány elemei Észak legtávolabbi országáról. Nem véletlen, hogy mindkét tudós angyalok birodalmának nevezi azt a vidéket, és leírásában az „állítólag" szót is használja. Tehát inkább hagyományos fogalmakról vagy elfogadott jelképekről esik szó.

„A nap különféle fajtáiról és a nappalról és az éjszakáról" című fejezetben Bírúní részletesen fejtegeti az indek elképzelését „az emberi napról" (amely a szokványos nappalból és éjszakából áll), „az ősök napjáról", „a dévák napjáról" (azaz „az istenek napjáról"). „A dévák napja" egy kerek év hosszúságú, és nappalra meg éjszakára tagolódik, amelyek mindegyike a napév felével egyenlő hosszú. „Az istenek napjáról" Árjábhatán kívül más indiai tudósok is írtak. Bhász-

Szentély Mahábalipuramban. I. sz. 7–8. század

kara-ácsárja, amikor az északi területekről tudósít, „ahol fél évig állandóan nappal van, fél éven át pedig állandóan éjszaka”, az ilyen napot szintén „az istenek napjának” nevezi. Ott, írja, a szent lények hat hónapon át látják a napot, amikor az az északi szféra határain belül halad; ennek megfelelően e ciklus nap-útját „északi út”-nak nevezik. Számos ind forrás az *uttarájana* szinonimájaként a *dévajána*, „istenek útja” elnevezést használja. Az ilyen és hasonló elképzelések igen korai időszakra mennek vissza, már jóval az ind matematika és asztronómia felvirágzása előtt is léteztek.

Lehetséges, hogy ilyesféle közléseket az ind irodalom legrégibb emléke, a *Rigvéda* szent himnuszgyűjteménye is tartalmaz, amely bizonyosan az i. e. 10. század előtt keletkezett. Természetesen figyelembe kell venni e vallási szöveggyűjteménynek a jellegét is. A himnuszok meghatározott célt szolgálnak: hálát adnak az isteneknek, vagy segítségüket kérik, hogy a hivők gazdagságot, egészséget, erőt, az ellenségtől védelmet nyerjenek. A *Rigvéda* néhány himnuszában bizonyos részletek ma sem érthetőek teljességgel, a tudósok véleménye olykor egész himnuszok értelmezésében is eltér. Teljes bizonyossággal nehéz is megállapitani, hogy amikor a *Rigvédá*ban a sötétség időszakának elmúltáról és „az istenek útjának” (a *dévajáná*nak), azaz a világosság időszakának a kezdetéről van szó, vagy a hajnal hasadtával „az istenek útjának közeledéséről”, akkor itt ugyanarról „az istenek útjáról” van-e szó, amelynek során a nap fél esztendőn át nem nyugszik le.

De ugyanezek a fogalmak a következő időszak védikus irodalmában, a bráhmanákban, áranjakákban, upanisadokban is felbukkannak. E művek keletkezése az i. e. 1. évezred közepe előtti időszakra tehető. Ezekben pontos meghatározásokat találhatunk: a nappal – „az istenek útja”, az éjszaka – „az ősök útja”; „amikor a nap, északra haladván, az északi féltekén található, akkor az istenek birodalmában

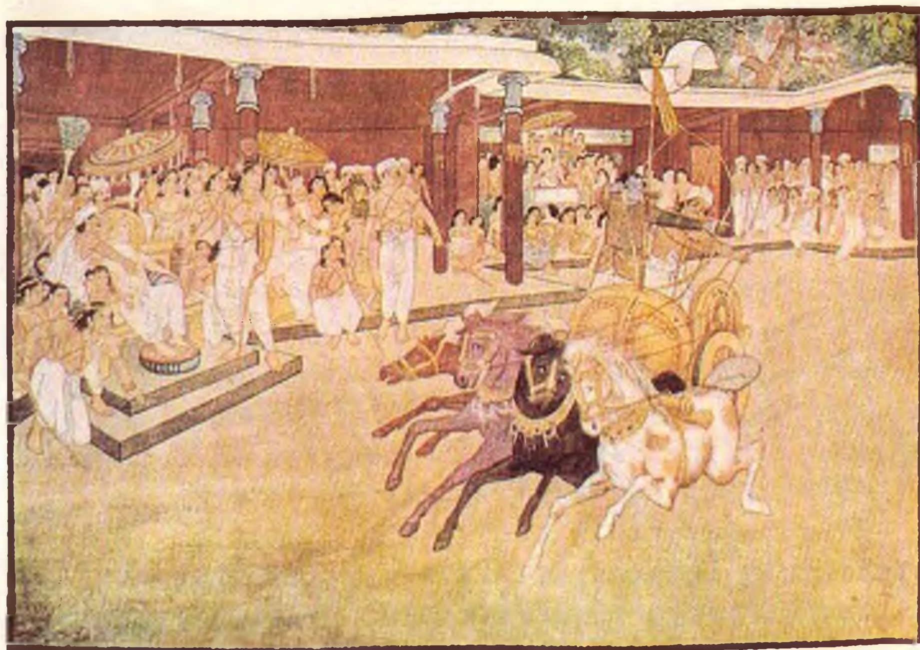
Ardzsuna (jobbra), a *Mahábhárata* egyik hőse, amint az indiai kathákali táncdráma megjeleníti

jár, amikor pedig, délre fordulván, a déli féltekén található, akkor az ősök között jár"; „az istenek útja" (a *dévajána*) vagy „az északi út" (az *uttarájana*) a tavaszi napéjegyenlőséggel veszi kezdetét. Hasonló utalást erősít meg az alábbi, még konkrétabb kijelentés: „az esztendő az istenek egy napja", amely egy éjszakából és egy nappalból áll.

Hogy az ilyen meghatározáson mit is értenek, jól kiviláglik Manu törvényeinek egy részletéből: „Az isteneknél egy nappal és egy éjszaka alkotja az esztendőt, amely két részre tagolódik: nappalra, vagyis amikor a nap észak felé halad, és éjszakára, amikor déli irányba mozog." Manu törvényei (i. e. 2. század–i. sz. 1. század) valójában erkölcsi szabályok gyűjteménye, amely az indusok magán- és közéletét szabályozza. Mindemellett benne is megtalálható ez az érdekes adat.

Hasonló közléseket az eposzok is tartalmaznak. Bennük a hősökről, eseményekről, országokról szóló legendás történetek egy-egy részletét képezik. Egyik ilyen történet például egy északon levő, mesés országról szól, ahol „a vitézek megfigyelték, miként borul homályba a ragyogó nap, és miként bukkan ismét elő, miként nyugszik, és miként kel fel, hogyan űzi el a sötétséget, s azt tapasztalták, hogy ott az éjszaka és a nappal együttesen esztendő hosszúságú". Ebben az országban, ahol a *Mahábhárata* hősei jártak, az égbolton magasan látható a Nagymedve (a Hét Risi) csillagkép, amint a többi csillagképpel az állandó helyzetű Sarkcsillag körüli pályán mozog. Íme, egy másik történet a titokzatos országról: itt „félévenként kel fel az aranyfürtű nap", és „a megnyugvó vizek gyönyörűséges díszek formáját öltik".

Így hát nem tekinthetjük véletlennek, töredékesnek ezeket a híradásokat. Sokkal inkább egy meghatározott képzetkör szilárd és hosszú hagyományozódásáról van szó. Az indiai epikus énekmondók számára azonban ez a hagyományvilág már elvesztette kapcsolatát a valósággal. Olyan mítosz-

Hősök vetélkedése. Illusztráció a *Mahábhárata* kritikai kiadásához

elemekként jelennek meg, amelyek más mitikus alakokkal és cselekményekkel állnak kapcsolatban. Az „arktikus" részletek például az istenekről és hősökről, halhatatlanságukról szóló elbeszélések keretébe ágyazódnak be.

Önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon a „sarki" jelenségek nem ugyanúgy a képzelet szülöttei, mint az istenek, a mitikus személyek, a túlvilági élet? Vannak-e olyan kritériumaink, amelyek segítségével elkülöníthetjük a mítoszok fantasztikus és reális elemeit egymástól, a pusztán kitaláltat a lehetségestől? Ezek olyan érdekes és bonyolult kérdések, amelyekkel minduntalan szembe kell néznie a történelem, folklór, irodalom kutatójának is – ezek a mítosz és a valóság, a mesék és a realitás egymáshoz való viszonyának a kérdései.

Az árják

Mielőtt a mítosz tartalmát elemeznénk, vizsgáljuk meg a történelmi tényeket. India mai népességének kialakulásában óriási szerepet játszottak azok az egykor Indiába települő törzsek, amelyek árjáknak nevezték magukat. Szétszóródva Észak-India területén, összekeveredtek a helybeli lakossággal, és asszimilálták azt. Az ő nyelvükön és dialektusaikban születtek a védikus himnuszok, a *Mahábhárata*, a *Rámájana* és az ind irodalom sok más alkotása. Az árja törzsek nyelveiből és nyelvjárásaiból jöttek létre India, Pákisztán, Bangládés és Srí Lanká olyan nyelvei, mint a hindí, az urdú, a bengáli, a szingaléz, a maráthí, a gudzsarátí, a szindhí és más indoárja nyelvek.

Harci szekér aranymodellje az amu-darjai kincsleletből. I. e. 6–4. század

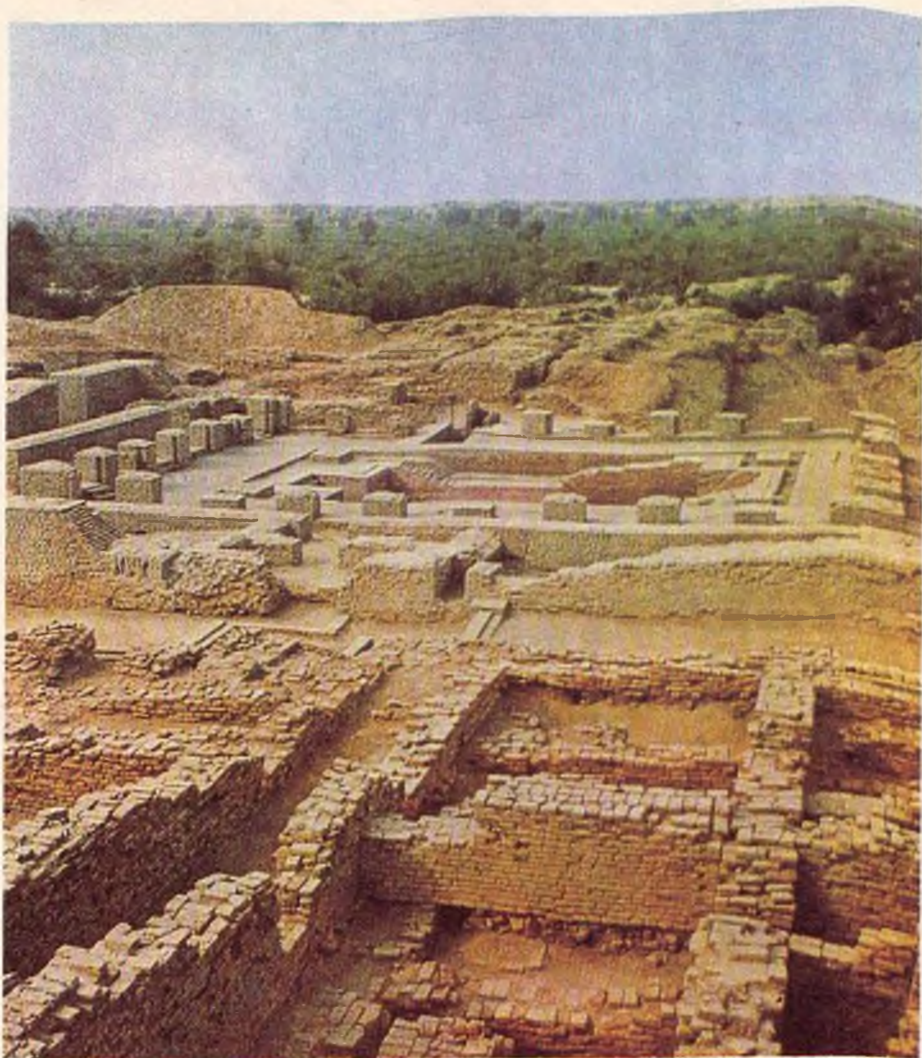

Az Indus folyó völgyében már az i. e. 3–2. évezredben, jóval az árja törzsek Indiába települése előtt, magasan fejlett civilizáció virágzott:
a) pecsételők lenyomatai

b) táncosnő figurája

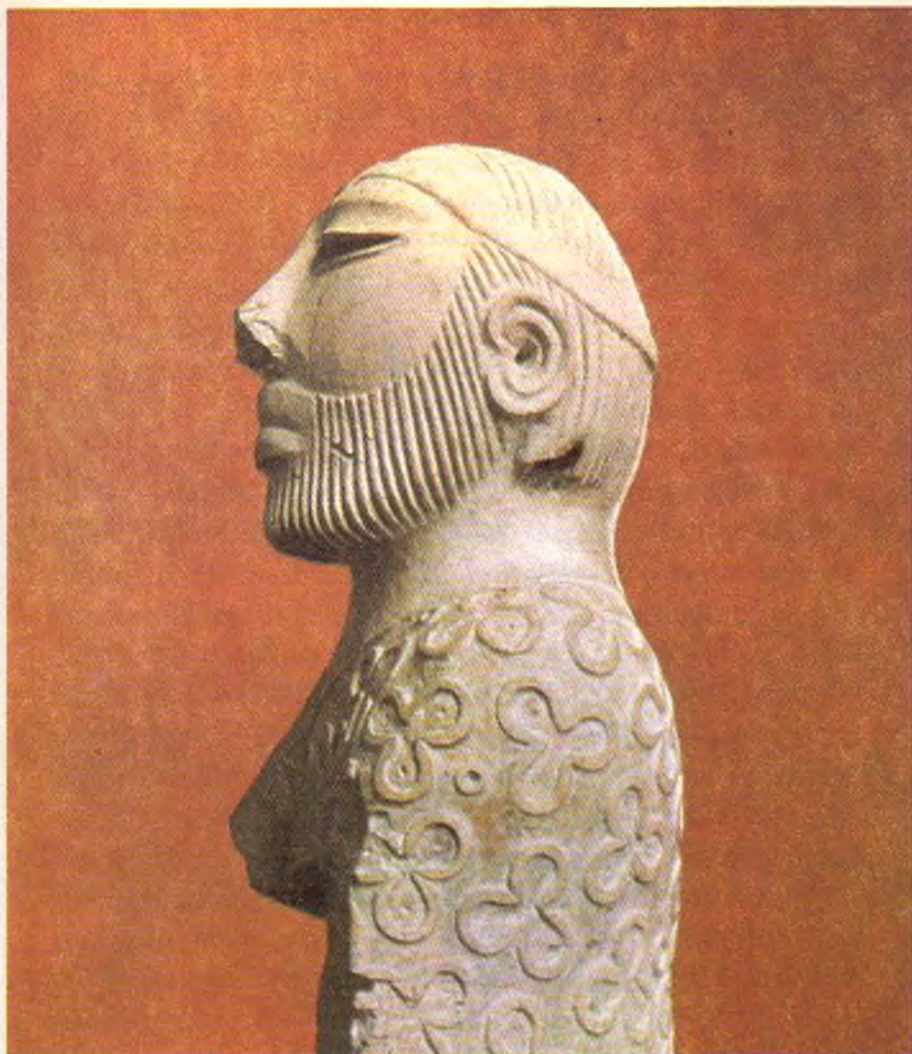
Az iráni nyelvekkel együtt ezek a nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni ágát alkotják. Ez a nyelvcsalád a legtöbb ember által beszélt nyelvi csoportok egyike a világon, beletartoznak a szláv, a germán, a román, a lett, a litván nyelvek, és még számos élő és holt nyelv.

Az Indus-völgyi civilizáció egyik központjának, Mohendzsó-dárónak a látképe az ásatások után

Ezeket a nyelveket ma is sok közös vonás köti össze. A régmúltban azonban még sokkal közelebb álltak egymáshoz, amikor az indoeurópai nyelveket beszélő törzsek egymás közvetlen szomszédságában éltek, sőt némely tudósok szerint egyetlen közös nyelvet beszélő törzsi csoportot alkottak.

Az indoeurópai nyelvek egymással való szoros rokonságát

Pap (papkirály?) szobra Mohendzsó-dáróból

már a 19. század első felében bebizonyították, ekkor született meg ugyanis a nyelvtudomány egyik igen figyelemreméltó ága, az összehasonlító indoeurópai nyelvtudomány. Ez az iskola szigorúan tudományos kutatási módszert dolgozott ki, amelynek segítségével sikerült megállapitani sok, az egyes nyelvek önálló fejlődéstörténetének különböző korszakaiban

érvényes törvényszerűséget, valamint az indoeurópai nyelvcsalád tagjainak egymásra gyakorolt kölcsönhatását. Az összehasonlító nyelvészetnek az indoeurópai nyelvek rokonságára vonatkozó eredményei egész sor új problémát vetettek fel az e nyelveket beszélő népek őstörténetére, származására, gazdasági szerkezetére, társadalmi-politikai felépítésére, műveltségére vonatkozólag. A központi kérdés, természetesen, az együttélés idejének és területének, azaz az őshazának a kérdése.

Az Indiába érkező árja törzsek nyelvüket és kultúrájukat tekintve igen közel álltak az iráni csoport törzseihez. Történelme hajnalán mindkét csoport ugyanazon isteneket tisztelte, az emberek iránt jóakaratú Mitrát, a bátor harcosokat legyőző, hatalmas, villámszóró Indrát; ugyanazokat a szent himnuszokat énekelték, kedvelt epikus hőseikről hasonló mítoszokat és legendákat regéltek; rituális szertartásaik és ünnepeik idején papjaik részegítő szómát készítettek – az istenek és halhatatlanok szent italát. Könnyű harci szekereiken legyőzték ellenségeiket a csatában, békés időkben pedig versenyeket rendeztek.

Figyelmet érdemel ezeknek a törzseknek a társadalmi szerkezete is. A közösség a katonai előkelőkre, papokra és szabad közösségi tagokra oszlott; ez a felosztás ideológiai felfogásuknak és erkölcsi normáiknak volt tükörképe. A társadalmi csoportok mindegyikéhez valamilyen színt asszociáltak (a papokhoz fehéret, a katonai arisztokráciához vöröset stb.), továbbá a világegyetem valamelyik szféráját: az eget, az ég és a föld közötti közeget vagy a földet; az indek és irániak ugyanis erre a három rétegre osztották a világegyetemet. A mindmáig fennmaradt szent himnuszaik gyűjteményei – az indusoknál a *Védák*, az irániaknál az *Aveszta* – szintén nagyon közel állnak egymáshoz mind nyelvüket, mind pedig mitológiai képzeteiket és gyakran tárgyukat illetően is.

Az ind és az iráni törzsek egyformán árjának nevezték magukat, országukat pedig árja honnak. Az *árja* elnevezés csak az indoiráni törzsekre és népekre vonatkoztatható. E terminus kiterjesztett használata az összes indoeurópai (s mindenekelőtt a germán) nép jelölésére mindenfajta tudományos alapot nélkülöz. Önmegnevezésként ugyanis az árja, árja-szávák csupán az indoiráni nyelvekben fordulnak elő. Így nevezték magukat a *Védák* és az óind epikus művek alkotói, az *Aveszta* összeállítói, az óperzsa feliratok készíttetői. Az *árja* elnevezésből egész sor indiai és iráni törzs és terület elnevezése származik. India középső részét, a szent Gangá medencéjét az ókorban Árjávartának, azaz „az árják országának" nevezték, s ugyanebből származik a mai Irán elnevezése is.

Mindezek a közös vonások abból a távoli korból öröklődtek, amikor az indek és irániak ősei egymás közvetlen szomszédságában éltek, egyazon terület határain belül. Ezt az adatot mindenki elfogadja a tudományban, mint az „indoiráni egység" történelmi valóságának elismerését. De hogy hol volt az árják őshazája – ez mindmáig megoldatlan kérdés, amely most is élénk vitákat kelt. Egészében közvetlenül az indoeurópai népek őseinek származási problémájával függ össze; megoldása ez idő szerint csak a legáltalánosabb vonások felvázolására korlátozható.

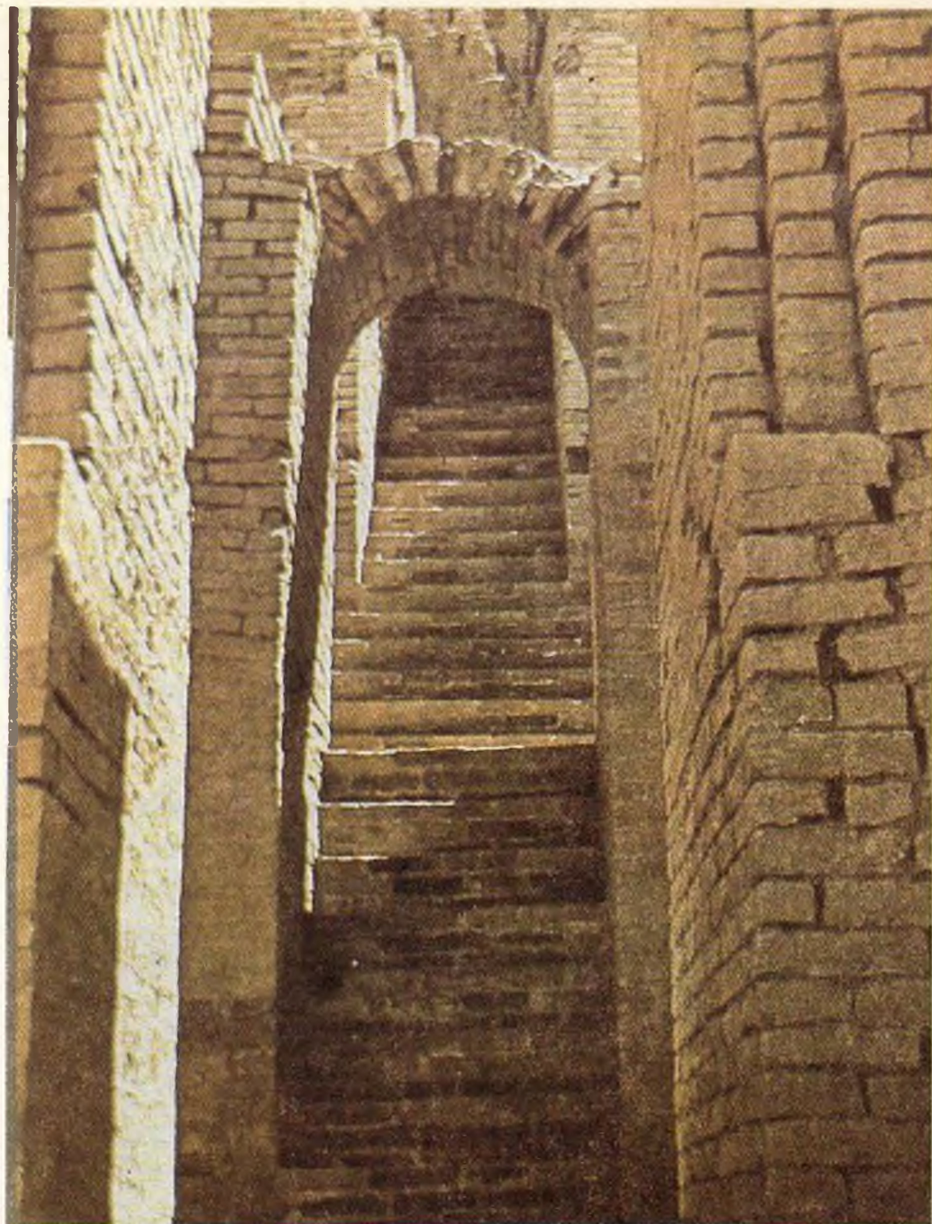
A különböző indoeurópai nyelvek adatainak egybevetése bizonyos mértékben lehetővé teszi annak a növény- és állatvilágnak, azoknak az éghajlati viszonyoknak, tájképi jelenségeknek a felidézését, rekonstruálását, amelyek az indoeurópai népek elődeinek környezetét alkothatták az együttélés időszakában. Eme anyag révén kizárhatjuk a sarkvidéket és a vele közvetlenül szomszédos tájakat, valamint a Mediterraneum és Dél-Ázsia forró területeit. Figyelembe veendő továbbá az indoeurópai népeknek a történeti korban

Bronzzablák. Luriszán, i. e. 8–7. század (az iráni törzseknek Irán területén való széttelepülése idejéből)

való elterjedtsége a Brit-szigetek és Gallia keltáitól India árják lakta területeiig.

Az összehasonlító nyelvészet és a régészet adatai mégsem teszik lehetővé annak pontos meghatározását, hol is volt az indoeurópaiak őshazája. Keresik Észak- és Közép-Európában, a Balkánon, a Fekete-tenger északi partvidékén, a délorosz sztyeppeken, s még keletebbre, Kazahsztánban és Közép-Ázsiában. Az indoeurópai egység ideje a nagyon távoli múltba vész. Később, az úgynevezett „széthullás" után a különféle indoeurópai törzsek óriási területen szóródtak szét. Viták folynak természetesen arról is, hogy mikor és mely területen jött létre az indoeurópai közösségből kiváló árja népek egysége. Az árja őshazát sokfelé helyezik a Duna alsó folyásától és Közép-Európától egészen az Altajig és India határaiig. A szakirodalomban igen elterjedt az a nézet, amely szerint az árják közép-ázsiai eredetűek. Az elmélet védelmezőinek népes tábora szerint éppen Közép-Ázsia volt az a térség, ahol a régi árja törzsek megszerveződtek, ahol kialakult civilizációjuk, szellemi kultúrájuk, epikus hagyományuk.

Sok évszázaddal az iráni törzsek betelepülése előtt virágzott Iránban az elámi állam: kultikus rendeltetésű épület, úgynevezett zikkurat

Az elámi művészet emlékei

Indiai tudományos körökben viszont meglehetősen népszerű az az elképzelés, hogy India volt az árják által legkorábban lakott terület. Ennek a változatnak azonban sok adat mond ellent, mindenekelőtt azon indoeurópai törzsek őseinek területi elterjedése, amelyek közül az árják is származtak.

Irán sem volt az árják ősi hona. Még az i. e. 2. évezredben is egészen más etnikumhoz tartozó népesség élt ezen a területen. Csak később jelentek meg az iráni nyelveken beszélő, magukat árjáknak nevező törzsek. Mindmáig nem teljesen világos, honnan, milyen úton érkeztek Iránba. Ma az iráni nyelvek csoportjához a perzsa, a tadzsik, a kurd, az oszét és egy sor más nyelv tartozik. Az iráni törzsek elterjedésének ókori területe ennél is kiterjedtebb volt, mivel magában foglalta a Fekete-tenger északi partjaitól Kelet-Turkesztánig húzódó területeket.

Szkülász gyűrűje

Ukrajna és Kazahsztán több körzetében, a Volga és az Urál közti sztyeppeken, valamint az Altaj vidékén ma is láthatóak olyan ősi sírhalmok, amelyeket a szkíthák és velük rokon törzsek hagytak hátra. A kurgánok régészeti feltárása igen gazdag anyagot hozott napvilágra; ennek alapján képet alkothatunk e térség egykori lakóinak életéről, társadalmi felépítéséről, kultúrájáról, művészetéről.

A világ különböző múzeumaiban, de kivált a Szovjetunió gyűjteményeiben őrzik a szkítha halomsírokban talált emlékeket. Sok közülük az úgynevezett „állatalakos stílusban" készült. Ezekre jellemző a kifinomult mesterségbeli tudás, tökéletes forma s az expresszivitás, azaz kifejező stílus. Ilyen műremekek kerültek elő már a 18–19. században Ukrajna és az Észak-Kaukázus nagyobb halomsírjaiból, később pedig

Szarvas. Kubán melléki szkítha kurgánból származó pajzsdísz

Dnyeper melléki szkítha sírból származó aranyfésű. I. e. 4. század

olyan távoli helyeken, mint Közép-Ázsia, a Pamír, az Altaj és a Szaján vidéke. Az Altajban, az örök jég birodalmában, a kurgánok kőfalazata alatt nemcsak a fémtárgyak maradtak meg, hanem a fára, bőrre, kelmékre, sőt az altaji szkíthák tetovált bőrére rajzolt csodálatos díszítések is. A szkítha „állatalakos stílus” jegyeit viselő tárgyakhoz hasonlókat találtak Északnyugat-Iránban is, Szakkiz város közelében (az i. e. 7. századból való úgynevezett szakkizi kincsleletet).

Az „állatalakos stílus” iránti érdeklődés óriási; mérhetetlenül gazdag irodalom foglalkozik a kérdéssel. Mindazonáltal még megoldatlan e művészet ősforrásának, fejlődési útjának, származásának a kérdése. Délkelet-Európában az i. e. 7. század végétől, 6. század elejétől kezdve tűnnek fel ilyen típusú termékek. A Fekete-tenger északi partvidékének és a Kubán-vidéknek halomsírjaiban elő-ázsiai stílusú (urartui, asszír stb.) tárgyakkal elegyest találták őket. E halomsírokat kétségtelenül azoknak a szkítha vezéreknek a nyug-

A fésű részlete

helye fölé emelték, akik az i. e. 7. századtól kezdődően vezettek hadjáratokat Elő-Ázsiába.

A Fekete-tenger északi partvidékének ezek a törzsei nevezték magukat eredetileg szkítháknak (s ilyen néven ismerték őket Elő-Ázsia népei is). Később a görögök átvitték a „szkütha" elnevezést más olyan eurázsiai törzsekre is, amelyek a szkíthákéhoz hasonló életmódot folytattak, hasonló gazdasággal, kultúrával rendelkeztek. A Fekete-tenger mellékén élő szkíthák hatalmas politikai csoportosulást hoztak létre a „királyi szkíthák" törzsének vezetésével.

A Fekete-tenger északi partvidékén, a szkíthák szomszédságában a hellén világ képviselői is megtelepedtek. Az i. e. 8–7. században kereskedőkként érkeztek erre a vidékre, azután nagy lélekszámú településekben tömörültek: Olbiában a Bug torkolatánál, Pantikapaionban stb. Ezek a görög városok szoros kapcsolatban álltak a helyi lakossággal. A szkíthák igen jó kapcsolatot tartottak fenn a görög tele-

pesekkel, kereskedtek velük, sokra becsülték a tőlük kapott művészi kézműipari termékeket.

A görögök nagy figyelemmel követték a szkíthák országában zajló eseményeket, érdeklődtek szokásaik, hagyományaik, vallásuk iránt. Az antik szerzők művei sok adatot őriztek meg Szkíthiáról. E tekintetben különösen fontos Hérodotosz munkája. Ő járt Olbiában, és értekezett is a szkíthákkal. A tudósokban olykor kételyek merültek fel a Szkíthiáról szóló antik tudósítások hitelességét illetően, kiváltképpen Hérodotosz esetében. Napjaink régészeti leletei azonban megerősítették a szkíthák szokásairól, történelmük konkrét epizódjairól szóló beszámolóinak szavahihetőségét. Ezt a Szkülász királyról szóló történettel is igazolhatjuk.

Ariapeithész királyt a görög feleségétől született Szkülász nevű fia követte a trónon, akit anyja megtanított a görög nyelvre és írás-olvasásra. Szkülász nagyon vonzódott a hellén szokásokhoz, Olbiát is gyakran meglátogatta. Csapatait, amelyek Olbiába kísérték, a városfalakon kívül hagyta, és a kapukat is bezáratta, hogy a szkíthák ne tudják meg, hogyan tölti királyuk az idejét. Szkülász hellénként élt Olbiában: görög ruhába öltözött, áldozatot mutatott be a görög isteneknek. Amikor Dionüszosz isten misztériumaiba vezették be, az egyik városlakó nevetve mesélte el ezt a kapuknál vezérükre várakozó szkíthaknak. A hellén titokban egy bástyára vezette őket, ahonnan megpillanthatták a bakkhanáliában részt vevő királyt. Ekkor a szkíthák fellázadtak, és elűzték Szkülászt, királyul pedig fivérét választották meg. Szkülásznak a Duna túlpartjára, a thrákok királyához kellett menekülnie. Szkíthia új uralkodója háborút indított Thrákia ellen. Nem messze a Dunától találkozott a thrák és a szkítha sereg. A két király azonban megegyezett egymással, Szkülászt kiadták a vetélytárs-fivérnek, és lefejeztették. „Így védelmezik a szkíthák saját szokásaikat, és

Szkítha lovas. Szőnyeget díszítő színes nemezrátét egy paziriki kurgánból. Altaj

kegyetlenül megbüntetik azokat, akik idegen szokásokat vesznek át" – fejezi be elbeszélését Hérodotosz.

Ő volt az egyetlen antik szerző, aki ismerte Szkülász történetét. A tudósok kételkedtek az elbeszélés szavahihetőségében, sőt magának Szkülásznak a puszta létezésében is. És íme, a romániai Dobrudzsában (az Al-Duna és a Fekete-tenger között) egy régi aranygyűrűt találtak. Stílusjegyei alapján a szakemberek keletkezését az i. e. 5. századra tették – éppen arra az időre, amikor Hérodotosz szerint Szkülász is élt. A gyűrűn görög betűkkel Szkülász neve van bevésve, és egy széken vagy trónuson ülő, kezében tükröt tartó istennő is látható rajta.

Ez a téma a szkítha művészetben több ízben is előfordul. Gyakran látható a tükröt tartó, ülő istennő előtt szkítha vezér. Ez a jelenet azt szimbolizálja, hogy a szkítha király az istennőtől kapja hatalmát; az ülő istennő nyilvánvalóan Tabiti, akit – mint Hérodotosz írja – a szkíthák „az istenek közül leginkább tiszteltek”, és a szkíthák királynőjének neveztek.

A gyűrű előkerülésének helye megegyezik azzal a hellyel, ahol – Hérodotosz szerint – Szkülászt megölték. Hogy a gyűrűt Szkülász elveszítette-e, vagy eldobta, amikor üldözői elől menekült, vagy levették ujjáról a kivégzés előtt, nem tudjuk – erre vonatkozólag csupán találgatásokba bocsátkozhatunk, bár ez nem is olyan fontos számunkra. Sokkal lényegesebb az a mostanáig megoldatlan rejtély, amit a Szkülász neve mellé vésett, görög betűkkel, de ismeretlen nyelven íródott néhány szó takar. A felirat még megfejtésre vár, s lehetséges, hogy több más talányra is választ ad majd.

Szkíthák, szarmaták, alánok, oszétek

Ezen a gyűrűszövegen, és esetleg még egy-két rövid, görög betűs feliraton kívül nem maradt ránk a szkíthák saját írásbeliségének semmi más emléke. Még a 19. században is heves vitákat folytattak a szkíthák nyelvi hovatartozásáról. Különféle vélemények hangzottak el: feltételezték például, hogy a szkíthák a török (türk) vagy a mongol népekhez tartoztak. Rövid idő múltán azonban világossá vált, hogy a szkíthák nyelve az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, annak is az indoiráni ágához. Ezt a vélekedést először néhány olyan szkítha személynév tanulmányozása után fogalmazták meg, amely antik szerzők műveiben maradt fenn. Megállapították, hogy ezek olyan szkítha nevek, amelyeket az óiráni írás-

Az egyik paziriki kurgánban eltemetett szkítha vezér tetoválásának részlete

beliségből ekkor már ismert szavakból képeztek (például az *Avesztá*ból, feliratokból).

A Fekete-tenger melléki sztyeppek lakosságának, a szkítháknak és a velük rokon szarmatáknak a nyelvére vonatkozóan értékes adatokat kaptak a Fekete-tenger északi partvidékének városaiban talált görög feliratok nyelvészeti vizsgálata segítségével. A V. V. Latisev és más tudósok által tüzetesen tanulmányozott feliratok gazdag onomasztikai* anyagot tartalmaznak. A feliratokon említett görög személyneveken kívül előkerült nagyszámú idegen eredetű név is, melyeknek viselői a helybeli, nem hellén lakossághoz tartoztak. E nevek közül többet már a 19. században irániként

* Onomasztika: névtan, a nyelvészetnek a tulajdonnevekkel foglalkozó ága. – *Szerk.*

A szakkizi kincsleletből származó tárgyak. Irán, i. e. 7. század

azonosítottak. Ebben a kutatásban nagy érdemeket szerzett V. F. Miller (1848–1913) orosz tudós. Neki sikerült a szkítha-szarmata törzsek és az oszétok nyelve közti különös hasonlóságot is bizonyítania; az oszét a mai iráni nyelvek egyike.

A szkítha-szarmata onomasztika tanulmányozása a következő évtizedekben is sikeresen folytatódott. A megbízható iráni etimológiával rendelkező nevek száma jelentősen gyarapodott M. Vasmer német, Harmatta János magyar és V. I. Abajev szovjet iranista tudósok kutatómunkája nyomán. Abajev professzor egész sor, korábban teljesen érthetetlen szkítha név jelentését tisztázta. Kutatásai eredményeit *A szkítha nyelv* című munkájában, és más, az oszét nyelv és kultúra kérdéseivel foglalkozó műveiben foglalta össze.

A személy- és törzsnevek mellett elemezték Szkíthia területének földrajzi neveit is. Olyan folyók, mint a Don, Dnyeper, Dnyeszter, napjainkig viselik a szkíthák által adományozott nevüket. Ezek az elnevezések a *danu* (később *dan*) 'folyó' jelentésű szkítha szóra mennek vissza. Az alapszó ismeretes más iráni nyelvekben is, többek között a mai oszétban, ahol a *don* szó folyót, vizet jelöl.

Az antik irodalomban a Dont állandóan *Tanaisz* néven említik. A görög Tanaisz név ugyancsak a *Dan* szóval kapcsolatos. A Dnyeper mai elnevezésének alapja az ősibb *Danapr* (görög használatban *Danaprisz*); jelentése 'mély folyó'. A Dnyeszter neve szintén a *Dan*ból képződött, amint ezt a késő antik és bizánci források *Danasztrisz* és *Danasztér* elnevezései tanúsítják. A Prut-folyó neve az oszét *ford* 'nagy folyó', 'tenger' szóval kapcsolatos; Hérodotosz megemlíti, hogy szkítha nyelven Poratának hívják (a mai oszét *f* hang törvényszerű folytatása a régebbi *p* hangnak, a *d* viszont a *t*-nek).

Hérodotosz más szkíthiai folyókról is megemlékezik. Természetesen nem mindegyik őrizte meg napjainkig ősi elnevezését. Ilyen például a *Pantikapész* (a Dnyeper és a Don közötti folyók egyike). Ez az elnevezés két tagból áll: *panti* 'út' és *kapa* 'hal'. Az előtag számos indoeurópai nyelvben megvan, többek között az iráni és ind nyelvekben, a második elem azonban csak az iráni nyelvekben, például a szkítha közeli rokonában, az oszétban van meg. Ugyanúgy nevezték az ókorban a Kercsi-tengerszorost is, amelynek partvidékén alapították *Pantikapaion* görög gyarmatvárost. (Ezt a várost gondosan tanulmányozták a szovjet régészek.) Az Azovi-tenger és a Kercsi-szoros már a szkítha korban híres volt halbőségéről. Ezt gyakran említik az antik források is. Így például Démoszthenész philippikáiban többször említi a Pantikapaionból induló, sózott hallal megrakott hajókat. A híres görög szónoknak egyébként felrótták szkítha szár-

mazását: nagyanyja szkítha nő volt, aki egy Fekete-tenger melléki görög férfihoz ment feleségül.

Magának a Fekete-tengernek az elnevezése is a szkítha időkre vezethető vissza. Ógörög elnevezése a *Pontosz Euxeinosz*, azaz 'vendégszerető tenger' volt. Az *Euxeinosz* 'vendégszerető' jelző azonban későbbi, eufémisztikus, szépítő változata a korábbi *Axeinosz*nak (ami görögül 'barátságtalan', 'nem vendégszerető'), ahogy még Pindarosz görög költő és Euripidész tragédiaíró is nevezte *(Pontosz Axeinosz)*. Ez az elnevezés az *ahsaina* alakból származik: a görögből hiányzó *s* hangot pótolták *sz*-szel. Az ahsaina szó megtalálható több iráni nyelvben, így az oszétban is; jelentése 'sötét', 'sötétszürke', 'sötétkék'. Itt természetesen nem puszta egybehangzásról van szó, hanem a két elnevezés – a görög *axeinosz* és az iráni *ahsaina* – közvetlen kapcsolatáról; ismeretes, hogy a Fekete-tengert az ókori Iránban is *Ahsen*-tengernek nevezték (a régebbi *ahsaina* szóból).

Mindez és sok más adat is kétségtelenül bizonyítja, hogy a szkíthák és szarmaták az iráni nyelvű népcsoporthoz tartoztak. Gondosan elemezték a tudósok azokat a szkítha legendákat és hagyományokat is, amelyeket az antik szerzők őriztek meg. A szkíthák és más – Indiában, Iránban, Közép-Ázsiában élő – indoiráni népek vallásában, mitológiájában, eposzában sok közös vonást találtak. Az oszétek nemzeti eposzában, a *Nártok*ban még ma is találunk az óind és óiráni irodalommal közeli rokonságot mutató elemeket. A *Nártok*ban sok olyan utalás fedezhető fel, amelyek a szkíthák vallási-mitológiai képzeteit, életmódjuk valós sajátosságait és hagyományos szokásait őrzi.

A századok mélyére hatolva látható, milyen jelentős szerepet játszottak az iráni nyelveket beszélő törzsek a Szovjetunió déli részeinek történetében is. A késő ókorban és a kora középkorban, Bizáncban és Nyugat-Európában *alán* néven ismerték őket. (Ez a név, csakúgy, mint az oszéteknek az

eposzbeli *allon* önmegnevezése, az *árja, ariana* szavakkal függ össze; a szarmata-alán dialektusokban törvényszerűen alakult *alán*ná.) Az orosz évkönyvekben az alán törzseket *jász*oknak nevezik.

A nagy népvándorlás korában az alán törzsek távoli nyugati területekre is eljutottak; harcoltak a mai Franciaország, Spanyolország, Észak-Afrika területén is. Ennek a korszaknak és a rákövetkező évszázadoknak egészen a mongol hódítás koráig terjedő eseményei gyökeresen átalakították Eurázsia sztyeppevidékének etnikai arculatát: számos iráni nyelvű törzs keveredett türk törzsekkel, olyan népekkel, mint a besenyők, kunok, üzbégek, türkmének, kazahok. Az ókorban az eurázsiai sztyeppéket elsősorban iráni nyelvű törzsek népesítették be. Őket általában, s köztük a szarmatákat és alánokat, szkítháknak nevezték, de az igazi szkíthákon tulajdonképpen csak egyetlen délkelet-európai törzset értünk.

A sarki éjszaka Szkíthián túl

Az antik irodalom éppen azokról a szkítha törzsekről számol be a legrészletesebben, amelyek a hellén világgal álltak szoros kapcsolatban. Ezekből a forrásokból ismerjük meg a szkíthák életének és műveltségének különböző oldalait. A szkítha népi hagyomány nagy terjedelmű és sokszínű volt. Gazdag epikus anyaggal, bonyolult mitológiai és vallási képzetekkel rendelkezett. Erre utalnak az antik szerzők műveiben fennmaradt részletek.

A szkítha eposz szinte véletlennek köszönhetően ránk maradt részleteiben az indiai regék „sarki" országainak meglepő párhuzamait találjuk. Így például Hérodotosz azt mondja, hogy a szkíthák és a tőlük távolabb lakó törzsek szerint mögöttük, távol észak felé olyan emberek élnek, akik

„hat hónapon át alusznak". Nyilvánvaló, hogy a szkíthiai törzsek elbeszéléseiben szó esett az északi területekről, ahol az éjszaka féléves időtartamú. Az antik irodalom erről részletesebb ismereteket is megőrzött. Egy olyan országot említ, amely Szkíthiától északra terül el, túl a sűrű köd borította vidéken, ahol iszonyú a hideg, és jeges északi szél süvít. Ebben az országban, ahol a nappal fél évig tart, a lakosok reggel vetnek, délben aratnak, este pedig leszedik a fák gyümölcsét.

Pomponius Mela (i. sz. 1. század) római földrajztudós *A föld leírása* című munkájában, amelyet korábbi műveket felhasználva írt, szintén olvashatunk erről a Szkíthián túli országról, amely „pontosan az Északi-sarkon" terül el. „Ott a nap nem naponta kél és nyugszik, miként nálunk, hanem a tavaszi napéjegyenlőség idején jelenik meg az égbolton először, és csak az őszi napéjegyenlőség idején nyugszik le. Ilyen módon a nappal hat hónapig tart, és ugyanannyi hónapig a megszakítás nélküli éjszaka."

És íme, mit írt Plinius (i. sz. 1. század), a híres természetkutató a Szkíthiától északra elterülő országról: „Itt fél évig van világos... évenként egyszer kel fel a nap, a nyári napforduló idején, s egyszer nyugszik le, a téli napforduló idején." Ez a részlet önkéntelenül is *Manu törvénykönyve* első fejezetét idézi fel, egybecsengésük olyan pontos. A törvénykönyv egy olyan országot említ, ahol az esztendő éjszakából és nappalból áll, s a nappal „a nap északi irányú mozgása, az éjszaka pedig a nap déli irányú mozgása". Hasonló rokon vonásokat bőségesen őriznek az óind irodalom adatai egy olyan országról, amelyben a nap évente egyszer kel fel, és fél éven át világít, az év második felét pedig az éjszaka sötétségbe borítja.

Az indiai matematikusokhoz és csillagászokhoz hasonlóan, akik korábbi „sarki" közléseket magyaráztak, az antik tudósok is koruk földrajzi és csillagászati ismereteinek meg-

felelően értelmezték a korábbi hagyományokat. Többek között Pliniusnak is rendelkezésére álltak a „sarki" jelenségekről szóló elbeszélések és különféle magyarázatok, amint ezt maga is említi. Ezt megerősíti Solinus (i. sz. 2–3. század) római földrajztudós is. Bár sokban Melára és Pliniusra támaszkodik, más véleménynek is hangot ad ebben a kérdésben: a Szkíthián túli országban, a távoli északon mintha két nap volna, egy lenyugvó és egy felkelő; „ezt azonban a józan ész nem fogadhatja el" – írja Solinus, és hozzáteszi: „Feltételezik, hogy ott van a világtengely és a csillagképek mozgásának a végpontja; ott hat hónap a világos időszak, és csak egyetlen napra nyugszik le a nap; noha némelyek meg azt gondolják, hogy ott a nap nem kel és nem nyugszik naponta, mint nálunk, hanem a tavaszi napéjegyenlőség idején kel fel, és az őszi napéjegyenlőséggel nyugszik le: ilyen módon hat hónapig megszakítás nélkül nappal van, s a másik hat hónapban állandóan éjszaka."

Az antik tudósok, mint láthatjuk, különféleképpen értelmezték a Szkíthián túli országokra vonatkozó „poláris" jelenségeket. Fontosabb azonban arra figyelnünk, hogy hasonló elképzelések már jóval a görög-római tudomány felvirágzása előtt is ismeretesek voltak (amint erről egyértelműen tanúskodik Hérodotosz leírása). A tudósok Indiában is a régi hagyományt ismételgették, megkísérelték magyarázni, vagy a hagyományos téziseket kánoni érvényűként fogadták el; olykor, Bhászkara-ácsárjához hasonlóan, bevallották, hogy ellentmondásos adataik vannak a „poláris" jelenségekről, és így készek voltak azokat az ostoba koholmányok körébe utalni.

Ilyen módon tehát az antik világban és Indiában felbukkanó hasonló elbeszéléseket nem tekinthetjük tisztán kiagyalt ötleteknek. De hogyan magyarázzuk akkor e történetek eredetét – „kitalálásnak" vagy „hagyománynak"? Volt-e valamiféle valóságos alapjuk? A szkíthák országa

messze esett a sarkkörtől, de mégis közelebb, mint India. Lehetséges, hogy éppen innen kiindulva lehetne könnyebben meghatározni e hagyománykör forrását és tényleges földrajzi horizontját?

Az isszédonoszokhoz vezető út

A szkíthákon túli területek sarki éjszakájáról szóló adatokat az antik szerzők a szkíthákról és szomszédaikról szóló leírásaikhoz kapcsolják. Ezek a szerzők elbeszélésüket rendszerint a szkíthák országának leírásával kezdik, aztán tovább haladnak észak vagy északkelet felé, átlépik a Tanaisz-Dont, és eljutnak egy bizonyos hegy lábánál elterülő sziklás területig. Leírják a terület fekvését, természeti és klimatikus viszonyait, s szólnak az ott élő népek életéről, szokásairól, erkölcseiről.

Hérodotosz tudósított például a Szkíthiától távol élő törzsekről, a thüsszagétákról és jürkákról, akik vadászattal foglalkoztak és az erdős sztyeppén, illetőleg erdős vidékeken laktak. Távolabbra, észak felé terült el a „köves, dimbes-dombos föld". Azon keresztülhaladva az argippaioszokkal találkozhat az ember, akik – Hérodotosz szerint – saját nyelvükkel, különös arcvonásaikkal és csodálatos szokásaikkal különböznek szomszédaiktól; tőlük nem messze terül el az isszédonoszok országa. Mindezekről a népekről sok más antik szerző is tudott.

A távoli területek leírásában a görögök mindenekelőtt a szkíthaktól kapott ismereteikre támaszkodtak. Szkíthiából az északkeleti területek felé egy kereskedelmi út halad, amelyet mind a szkíthák, mind a gyarmatvárosi görögök jól ismertek. Hérodotosz külön is hangsúlyozza beszámolójának hitelességét a Szkíthián túli argippaioszokig. Azt mond-

ja, oda „némely szkíthák jutnak el, akiktől, ugyanúgy, mint a Borüszthenész piacára járó hellénektől, könnyű felvilágosítást kapni; az a szkítha, aki üzleti ügyekben oda utazik, hét tolmács és hét nyelv segítségével végzi dolgát”. A görögöknek a szkíthákon túli területekre vonatkozó ismeretei állandóan gyarapodtak. Szélesedett a hellének földrajzi horizontja is, mivel maguk is bekapcsolódtak a távoli vidékekre irányuló kereskedelembe, s néhány hellén bizonyára szándékosan is elutazott a messzi földekre. Széles körben ismert volt az i. e. 7. században élt Ariszteász beszámolója a Szkíthián túli területekre tett utazásáról. Hérodotosz után is folyamatosan áramlottak a görögökhöz a Szkíthián túli területekre vonatkozó újabb ismeretek. Ezeket foglalta össze *Szküthika* című munkájában Hellanikosz logográfus, Hérodotosz ifjabb kortársa.

Sajnos, ezek a munkák, Hérodotoszét kivéve, nem maradtak teljes egészükben ránk. Ismeretanyagukat azonban más antik szerzők is felhasználták, akik szintén élénken érdeklődtek a szkítha világ iránt: Alkman ógörög költő (i. e. 7. század), Pindarosz, a nagy hírű geográfus és utazó (i. e. 6–5. század), a milétoszi Hekataiosz (i. e. 6–5. század), a tragédiaköltő Aiszkhülosz (i. e. 6–5. század) és Szophoklész (i. e. 5. század), Damasztész logográfus (i. e. 5. század), az orvos Hippokratész (i. e. 5–4. század) s az ókor legnagyobb gondolkodója, Arisztotelész (i. e. 4. század) és több más görög, majd római, később pedig bizánci költő, író, tudós.

A Fekete-tenger melléki szkíthák és szomszédaik országát meglehetősen jól ismerték a görögök; az argippaioszok és isszédonoszok területéig való ismereteik azonban már korántsem voltak olyan megalapozottak. Ott állítólag „kecskelábú emberek” éltek, és egyszemű arimaszposzok, akik állandó harcban álltak „az aranyőrző griffekkel”. Ezt a népszerű történetet illesztette be Aiszkhülosz *Leláncolt Prométheusz* című tragédiájába, a következő szavakkal:

„A megnyúlt orrú griffeket kerüld ki, Zeusz dühös kutyáit és az egyszemű lovas arimaszposzok hadát; az alvilági rév mellett, aranypatak körül tanyáznak ők."*

Az aranymederben folyó folyók, a griffek őrizte arany a Rhipai-hegységhez kapcsolódik: az antik szerzők ezen a néven említik a vidék hegyeit. E hegység egyik barlangjában tanyázott a kegyetlen Északi Szél. Távolabbra, a hegyeken túlra képzelték a tengert vagy az óceánt, és a „legendás csodáiról híres" hüperboreusz népet.

Itt nyilvánvalóan összekeveredett a valóság és a mítosz, a fantáziatermék, de nem a görög szerzők fantáziájáé, hanem a szkítháké és szomszédaiké, akiknek meséit a hellének hallgatták. A szkíthák, és nyomukban antik szerzők egész sora, hitték, hogy a valóságban is léteznek ezek a legendás népek északon. Emellett a szkíthák azt bizonygatták, hogy jártak e távoli országokban, és látták az ott lakókat. A józan Hérodotosz óvatosan ítélte meg az északi emberekről szóló történeteket, csak azokat adta tovább, amelyeket szavahihetőknek ítélt.

Kelet vagy észak?

Napjaink kutatói különbözőképpen értelmezik az antik hagyomány adatait, és eltérő módon rajzolják térképre a Szkíthián túli területeket. Az a legmeggyőzőbb feltételezés, amely szerint a Szkíthián túl haladó út a Volga melléki és Dél-Urál vidéki erdőségekig vezetett. Ezt a nézetet B. N. Csekov, neves szovjet tudós a régészeti anyag figyelembevételével fogalmazta meg. Ha elfogadjuk ezt a javasolt út-

* Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

Párduc. Kubán melléki szkítha kurgánból származó arany pajzsdísz. I. e. 6. század

irányt, az isszédonoszokat valahova a Dél-Urál vidékére vagy az Urálon túli területekre kell helyeznünk. Lehetséges, hogy nem alaptalan az *isszédonosz* vagy *isszédosz* nevet a mai Szverdlovszk várost érintő Iszety-folyó nevével összekapcsolni. Még a 17. században is Iszetyia néven említik az orosz okmányokban a vidéket, a 18. században pedig az Urálon túli terület említett körzeteit az orosz állam Iszétszkaja tartományaként jegyezték.

Az ilyen vélemények szerint a magas hegyek (a Rhipai), amelyek szomszédságában az argippaioszok és az isszédonoszok élnek, csak az Urál hegyláncai lehetnek. A térképre azonban gyakran berajzolják nemcsak az argippaioszok és isszédonoszok területeit, hanem az egyszemű arimaszposzokét, a hüperboreuszokét, sőt még a „megnyúlt orrú" griffekét is. Ezeket rendszerint messze keletre helyezik. Az argippaioszokat olykor nem a Volga-mellék erdeibe lokalizálják,

Jelenetek a szkítha életből. Dnyeper melléki szkítha kurgánból való ezüst amfora részlete. I. e. 4. század

hanem Kazahsztán sztyeppéire, s tőlük keletebbre az isszédonoszokat meg a többieket. Ez esetben az arimaszposzok az Altaj menti sztyeppékre kerülnek, az Altajba pedig gazdag aranyukkal a griffek. Az arimaszposzok arany medrű folyóját a Jenyiszejjel hozzák kapcsolatba, a Rhipai-hegységet Belső-Ázsia hegyi masszívumaival, a Rhipai-hegységen túli „óceán"-t pedig a Csendes-óceán medencéjével. A hüperboreuszok viszont, akik az antik hagyomány szerint a Rhipai-hegység és az óceán között élnek, a Kínai-medence népei volnának. Ezt a változatot fogadja el például J. Bolton angol tudós az Ariszteászról szóló, néhány éve megjelent munkájában. Könyve utószavában Bolton azt írja, hogy Ariszteász, nem térvén haza második utazásáról, életét valószínűleg a Kína területén élő hüperboreuszok között fejezte be.

Az ilyenfajta vélemények azonban kétségtelenül megala-

pozatlanok. Nincsenek összhangban az antik forrásoknak a Szkíthián túli területekre vonatkozó konkrét közléseivel, azokkal a tudósításokkal, amelyek szerint a távoli országokba vezető út előbb sztyeppés vidéken, majd erdős területeken haladt. Az argippaioszokat sem lehet Kazahsztánba vagy más sztyeppés területre helyezni, minthogy ez a nép, Hérodotosz és más szerzők szerint, erdős környezetben élt. A „keleti irány" híveinek érvei szöges ellentétben állnak az antik szerzők mindenfajta földrajzi elképzelésével, akik a szkíthákon túli területeket északra, nem pedig keletre helyezték.

Nem fogadhatjuk el azokat az érveléseket sem, hogy az említett kereskedelmi útvonal állítólag távoli, keleti országokba vezetett. A Fekete-tenger északi partvidékének árucikkei ugyanis a szkítha korban nem jutottak el Ázsia belsejébe. Ugyanakkor elértek a Volga mellékére, egészen a Káma medencéjéig, a sztyeppeövezetben azonban nem kerültek a mai orenburgi körzeten túlra.

J. Bolton és elődei megfigyelték, hogy a távoli, szkíthákon túli területekről és lakóik természetfeletti külleméről (például a szörnyű griffekről és egyszemű ellenségeikről) szóló különös antik irodalmi leírások párhuzamai megtalálhatók a közép-ázsiai és kelet-szibériai népek népköltészetében is. Ezek a megfelelések kétségtelenül szerfölött érdekesek, mégsem bizonyítják azonban azt, hogy a Fekete-tenger melléki szkíthákhoz és a görögökhöz távol-keleti országokból való mesék jutottak volna el. Az az igazság, hogy még ennél is meglepőbb analógiákat fedezhetünk fel Észak-Európa és az Urál népeinek epikus hagyatékában.

Igen lényeges, hogy maguk az antik szerzők helyezték az általuk ismert Szkíthián túli országokat és népeket északra. Sajnos, sok kutató nem veszi figyelembe ezeket a bizonyítékokat, vagy feltételezi, hogy csak hozzávetőleges irányt jelölnek, a tengertől Szkíthia belsejébe, északkeletre, s tovább

Griff. Kubán melléki szkítha kurgánból származó kard markolata. I. e. 5. század

keletre. De íme, mit mondanak a források. *A népekről* című művében Damasztész azt írja: „A szkíthák felett élnek az isszédonoszok, ezeken túl az arimaszposzok, s az arimaszposzokon túl vannak a Rhipai hegyei, amelyekről a Boreász fúj, és ahol sohasem olvad el a hó, e hegyeken túl pedig a hüperboreuszok laknak egészen a másik tengerig." A Boreász az északi szél (vagy az északi szelek istene), s az itt

említett „másik” tenger a Fekete-tengertől való megkülönböztetés végett kapta jelzőjét.

Hasonló Hérodotosznak Arisztéásztól átvett tudósítása is: Az isszédonoszokon túl élnek az egyszemű arimaszposzok, az arimaszposzokon túl az aranyőrző griffek, még feljebb a hüperboreuszok, széttelepülve egészen a tengerig. Ez a tenger az „északi”, mivel később Hérodotosz egyenesen szembeállítja a „déli tengerrel” (azaz a Fekete-tengerrel). Pompeius Trogus történetíró (i. e. 1. század vége–i. sz. 1. század eleje) adatai szerint Szkíthia területét dél felől a Pontosz Euxeinosz, észak felől a Rhipai-hegység határolja. Pomponius Mela földrajzi művében a szkíthákon túli terület felosztásáról az áll, hogy az argippaioszok országa fölött emelkedik a Rhipai-hegység, amelynek túloldalán az északi óceán „felé elterülő tengerpart fekszik”. Arisztotelész *Meteorologika* című művében olvashatjuk: „Közvetlenül észak alatt, Szkíthia szélső határain túl található a Rhipai.” Sőt, északra helyezték a griffeket is, amelyekről több szerző, közöttük Hérodotosz is beszámol a szkítháktól hallott elbeszélések alapján. Plinius szerint az arimaszposzok „az Aquilo keletkezési helyétől nem messze” laknak.

A Rhipainál levő területek, írja Plinius, „természettől fogva kietlenek, ködborítottak, s csak jégképződésre szolgálnak, s az északi szél hideg honául”. Ezt az országot Plinius és több más szerző „Tollas”-nak nevezi, mivel ott „állandóan tollhoz hasonló hó hull”. A szkítháktól hallottak alapján már Hérodotosz is arról számol be, hogy a Szkíthiától északra eső vidéken „tollak töltik meg a földet és a levegőt... Mindenki, aki már látott közelről sűrű hóhullást, megérti, amit mondok, mivel a hó hasonlít a tollhoz.”

Abban a Szkíthián túli országban, a Rhipai-hegységnél – az antik szerzők leírása szerint – köd és sötétség uralkodik. „Maga a természet kárhoztatta örök sötétségre, tökéletesen elzárva Aquilo lakától, ez az egyetlen föld – írta Solinus –,

amely nem ismeri az évszakok változását, és semmi mást nem kap az égtől, mint állandó telet." S íme egy részlet Szophoklész *Oidipusz Kolónoszban* című tragédiájából:

„Mint a parti szirtet észak ormán
Folyton korbácsolja a tél viharja,
Úgy korbácsol örökké
S hullám módra csapódik
Hozzád is a sok nyomorúság kínja.
Egyik nyugati tájról,
Másik keleti ég alól
Csap le, az egyik délről,
a másik az északi szélből."*

Már az i. e. 7. és 4. század között élt görög szerzők is a hideg, a hó és a köd országaként írták le a Rhipai vidékét. És éppen oda, a távoli, szkíthákon túli hegyeken túlra helyezték azt az országot, ahol „hat hónapig tart a nappal, és ugyanannyi hónapon át a megszakítatlan éjszaka", ahol „egyszer kel évente fel a nap", s ahol az emberek egyszerre fél évet alusznak át.

Ily módon nem lehet kétség afelől, hogy mindezen népek és országok nem keleten, Belső-Ázsiában és Kínában, hanem Szkíthiától északra helyezkedtek el. Kétséget kizáróan Északkelet-Európa és az Urál területeivel hozandók kapcsolatba.

* Azaz az északi Rhipai-hegység felől. – Babits Mihály fordítása.

A valóságos földrajz és a legendás hagyomány

Az antik szerzők leírásai alapján az argippaioszokhoz és isszédonoszokhoz vezető utakat, a közelükben található hegyeket (a Rhipai-hegységet) az Urál-hegységgel lehetne azonosítani. Ismeretes azonban egy olyan régi hagyomány is, amely szerint a Rhipai észak felől teljes hosszában határolta a szkíthák földjét. Több antik auktor szerint a Rhipai-hegység egész Észak-Európát elfoglalta. Így ábrázolta például az i. e. 6. században az egyik legkorábbi térkép, a milétoszi Hekataiosz térképe is. Arisztotelész, noha nem hitt a Rhipai „mesés" nagyságában, mégsem kételkedett létezésében, és feltételezte, hogy belőle ered „az Isztroszon kívül nagyon sok, hatalmas folyó". Az Isztrosz a Duna, Európa többi folyóján Szkíthia nagy folyói, a Dnyeper, a Don stb. értendők. Az Arisztotelészéhez hasonló nézetek jelzik, menynyire állandósult a hagyományban e folyók és a távolban magasodó északi hegyek kapcsolata.

Köztudott, hogy a Dnyeper és Don forrásvidéke nincs kapcsolatban az Urállal. A görögök és szkíthák tévedését mégis megérthetjük. Abból a reális elképzelésből indultak ki, hogy Délkelet-Európa hatalmas folyói a Dnyepertől az Urálig északról délre folynak, s a térség felszíne ennek megfelelően déltől észak felé emelkedik. (Hippokratész, Pompeius Trogus, Vergilius és mások külön hangsúlyozzák, hogy Szkíthia síkságai délről észak felé haladva emelkednek.) Nyilván így alakult ki az az elképzelés is, hogy Szkíthiát észak felől teljes hosszában hegylánc övezi.

Az antik szerzők szerint a Rhipai-hegység túloldalán terült el az Északi- vagy Szkítha-óceán, amely Észak-Európa partjait mosta. Olykor jegesnek, befagyottnak is nevezték. Az antik irodalom ilyenféle tudósításai a szkíthákon túli

területekről bizonyos valóságmagot is tartalmaznak: Európától északra valóban a Jeges-tenger terül el, ezen a vidéken valóban a sarki éjszaka váltakozik a sarki nappallal, noha a „megszakítatlan" éjjel és nappal nem tart fél esztendeig. Az észak felé eső területek valóságos képének vázlatos rajzát mintegy kiegészítik a zord éghajlatról szóló beszámolók. A ködborította országban örök tél honol, és elviselhetetlen a hideg, állandóan havazik. De itt ismét valami váratlan dologgal kerülünk szembe. Vajon minél északabbról van szó, annál nagyobb a hideg is? Az az ország azonban, amely őrzi a „sarki jelenségek" titkát, a még távolabbi északon terül el, a Rhipai-hegység magaslatai és az Északi-óceán között, s úgy tűnik, ott meleg az éghajlat, nem tombolnak hideg szelek, és bőséges termést hoz a föld. Éppen annak az országnak ligeteiben, erdeiben él egy boldog nép, ahol évente csupán egyszer kel és nyugszik a nap. A Rhipai aranyos csúcsai oly magasak, hogy az égbe fúródnak, mögéjük és miattuk tűnik el a nap, elérik a csillagokat, s a csillagok körülöttük forognak. Tehát ismét mitikus vonásokkal állunk szemben, amelyek az egész Rhipai-mondakört jellemzik: valóság és csoda egybeolvadásával.

Ha megkíséreljük összegezni mindezen ismereteket, tartalmukat röviden a következő formában foglalhatjuk össze: délről észak felé haladva olyan valóságosan létező népek területei találhatók, amelyeket a szkíthák jól ismertek, egészen az argippaioszokig és isszédonoszokig; azután mitikus törzsek és fantasztikus lények következnek, akik a Rhipai-hegységben élnek; e hegyek koszorújáig hó borít mindent, itt zord az idő, jéghideg van, s ide nem hatolhat be az ember; a Rhipai túloldalán, a hegylábaknál a Nagy-óceán hatalmas térségei találhatók; a Rhipai aranyos, égbe nyúló hegycsúcsainál terül el a „sarki" éjszaka és nappal vidéke, a „boldog" nép országa.

Világos, hogy a sarki országokról Szkíthiában közszájon

forgó történetek nem onnan származtak, mintha maguk a szkíthák jártak volna azon a területen – ők sokkal délebbre éltek. De honnan kaphatták a sarki területekre és poláris jelenségekre vonatkozó ismereteiket? A szkítháknál ugyanis ez nem lehetett „tudományos" absztrakció eredménye, mint az indiaiaknál, akiknél – mint láthattuk – a hasonló képzetek igen ősi hagyományra vezethetők vissza.

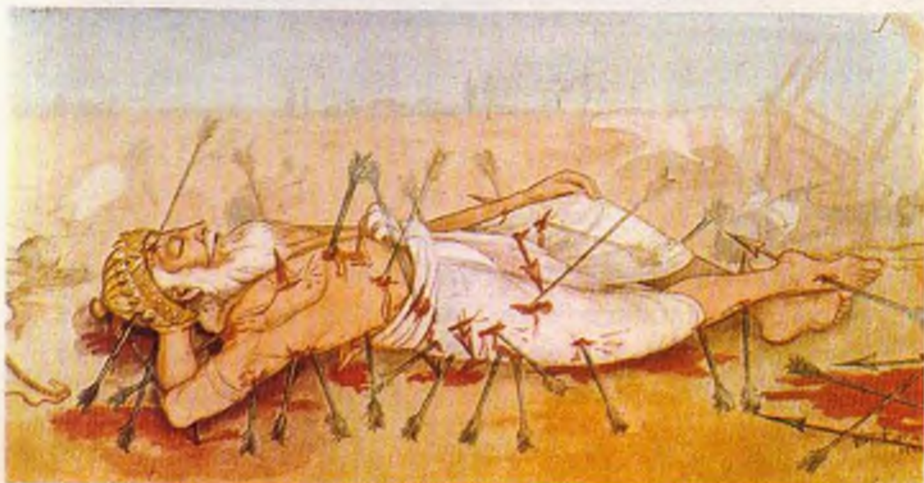
A szkítha anyaggal kapcsolatban a mitikusnak és csodálatosnak a valóságossal és konkréttal való összefonódásáról beszélhetünk, viszont az „arktikus" jelenségekre vonatkozó indiai hagyomány már teljes egészében mitológiai színezetű. Az adott hagyomány olyan elbeszélésekben található meg, amelyeket már Indiában alkottak, énekeltek. India azonban nem volt az árják őshazája; őseik valamely más, sokkal északabbra fekvő vidékről kerültek oda. Lehetséges, hogy egykor valóban is a sarkkör vidékén éltek, mint azt Tilak gondolta, vagy pedig a szkíthákhoz hasonlóan olyan területek szomszédságában időztek, ahol a sarkvidéki országokról valóságos ismeretekkel rendelkezhettek? Van-e valami alapja annak a feltevésnek, hogy a szkíthák és az indusok hasonló elbeszélései közös eredetűek (hiszen mindkét csoport az indoárja törzsekhez tartozott)? Ez esetben a sarkvidékről szóló elbeszélések, amelyeket a Fekete-tenger mellékén és még sokkal távolabb, Indiában is meséltek, szükségképpen egyetlen közös, igen régi forrásra vezethetők vissza. De csupán e két hagyomány egybeesése alapján nem adhatunk meggyőző választ a feltett kérdésekre.

Ismét Indiában

Feltétlenül meg kell vizsgálni, nincs-e más olyan közös vonás, amely összekapcsolja a „poláris" jelenségek szkítha ciklusát az óind „arktikus" hagyománnyal. Forduljunk újra az ind eposzokhoz s a csillagászati értekezésekhez, meg a legrégibb vallási művekhez.

A *Mahábhárata* 18 könyvből, több száz fejezetből, több ezer oldalból, 170 000 verssorból (85 000 slókából: kétsorosból) áll. A tragikus elbeszélés két rokon családnak, a Pándaváknak és a Kauraváknak a származásáról és halálos párviadaláról, a köztük dúló háborúról szól, amelybe az ókori India valamennyi törzse bekapcsolódott. Az eposz a szemben álló felek hőstetteit és kudarcait, a Kuruksétra mezején vívott hatalmas ütközetüket énekli meg. A hömpölygő leírást gyakran szakítják meg a bölcsek szájába adott tanítások és elmélkedések az istenekről, azok tiszteletéről, az ember kötelességéről, az élet értelméről. A bölcs risik elbeszélései-

Bhísma, a hadvezér és bölcs halálos sebeket kapott a kuruksétrai csatában. 12. századi kőreliefről készült modern rajzmásolat

ket remek példákkal illusztrálják: istenek és hősök életéből vett jelenetekkel, közeli és távoli országokról szóló leírásokkal.

És újra felbukkan a „poláris" jelenségek említése egy olyan országgal kapcsolatban, amely valahol a távoli északon található, ámbár e vidék valóságos helyzetére vonatkozó adatok zavarosak és homályosak. Akad azonban egy „pontos" támpont is, a Méru-hegy, ott ugyanis „féléves a nappal, és féléves az éjszaka", „egy nap és egy éjszaka egy esztendővel egyenlő", az égbolt magasán „látható a teremtő isten által rögzített Sarkcsillag", s körülötte járja égi pályáját a Nagymedve, a Kassziopeia, az Ökörpásztor, s ragyog a szivárvány szülte tíz apszarasz (az északi fény?).

Az istenekről, uralkodókról és hősökről szóló történetekben, a *puránák*ban többször is szó esik arról, hogy a Méru-hegy szent lakóinál a nappal hat hónapig, az éjszaka fél esztendeig tart. A Mérun egy nap („az istenek napja") egyenlő egy évvel. A *Szúrja-sziddhánta* című asztronómiai értekezés említi, hogy a nap, miután felkelt, teljes fél éven át látható a Méru hegyén. Bhászkara-ácsárja is megerősíti, hogy „a Mérun fél esztendőn át állandóan nappal, fél esztendőn át pedig állandóan éjszaka van".

Azok az indiai tudósok, akik a földet gömb alakúnak képzelték, a Mérut az Északi-sarkra helyezték. A korábbi szövegek pedig úgy vélekedtek, hogy a Méru hegylánca végighúzódik északon, a hideg távoli övezetében, nyugattól keletig. Éppen abban az országban, ahol a Méru csúcsai szikráznak, a megfagyott víz „csodálatos alakzatokat ölt".

A *Mahábhárata* meséli: „Az északi féltekén, ragyogva áll a fenséges Méru..., rajta Brahmá hona, s itt időzik minden lény lelke is, Pradzsápati, minden élő és élettelen teremtmény... A hatalmas Méru makulátlan, áldott hon. Itt, a hegy felett nyugszik le és kel fel újra a Vaszistha vezette Hét Risi." A hajdani regösök a Mérut „mérhetetlenül magasnak,

Siva isten feleségével, Párvatíval a szent hegy csúcsán. 17. századi miniatúra

az egész világon páratlannak" nevezték. Csúcsaival az égbe hatol. A Méru a lakhelye a mindenható isteneknek, Brahmának, Sivának, Visnunak. Ott épült Indra csodálatos palotája; Váju, a hatalmas szélisten végigszáguldja egész birodalmát, Szóma pedig a halhatatlanság italával ajándékozza meg ott az isteneket.

„Itt istenek, aszurák, kinnarák, gandharvák, kígyók", különféle isteni lények, égi nimfák élnek. „Apszaraszok sűrű körtáncba fonódnak, hűs szellő lengi körül őket, üdítő, kellemes illatot lehelve rájuk", „csodálatos madárrajoktól tündöklik a Fehér-hegy. Ott található az istenek gyülekezete és az isteni risiké, hangjuk, mint a viharfelhők hangja, mint a háborgó óceáné, hangzik."

A fenséges Szúrja – az aranyfényű Nap istene a Méru fölé emelkedve „életet lehel minden mozgó és mozdulatlan lénybe". A Mérut sohasem hagyja el. „A sötétséget sugaraival legyőző isten, a világnak életet adó Áditja-Nap akadálytalanul halad ezen az úton." Minden oldaláról körbejárva a Méru-hegyet újra visszatér a legfőbb csúcsra, amelyet Mandarának neveznek. Miként a Nap körbejárja a hegyet, úgy járja útját a többi égitest is. „Hiszen a Méru urának tiszteletére napról napra pradaksinát jár a Nap és Hold, körben haladva, ó Kuruk gyöngye! Ugyanígy minden csillag, kivétel nélkül, körben forogva pradaksinát végez a Méru-hegy körül, ó mahárádzsa!"

Az óind hagyomány általánosan elfogadott tétele volt az az elképzelés, hogy a Méru körül forog minden égitest. Az égitestek „körpályáján" a purána-szerzők a napnak és a csillagoknak a Méru körüli állandó útját értik. Még a matematikus-csillagász Brahmagupta is azt írta, hogy a Méru „a pólus alatt található, a csillagok pedig lábazatánál keringenek; a napkelte és napnyugta tőle függ, mivel hatalmasságánál fogva eltakarhatja a föld elől a Napot és a Holdat, vagy látni engedi őket". A Méru eme eleve elrendelt szerepéről

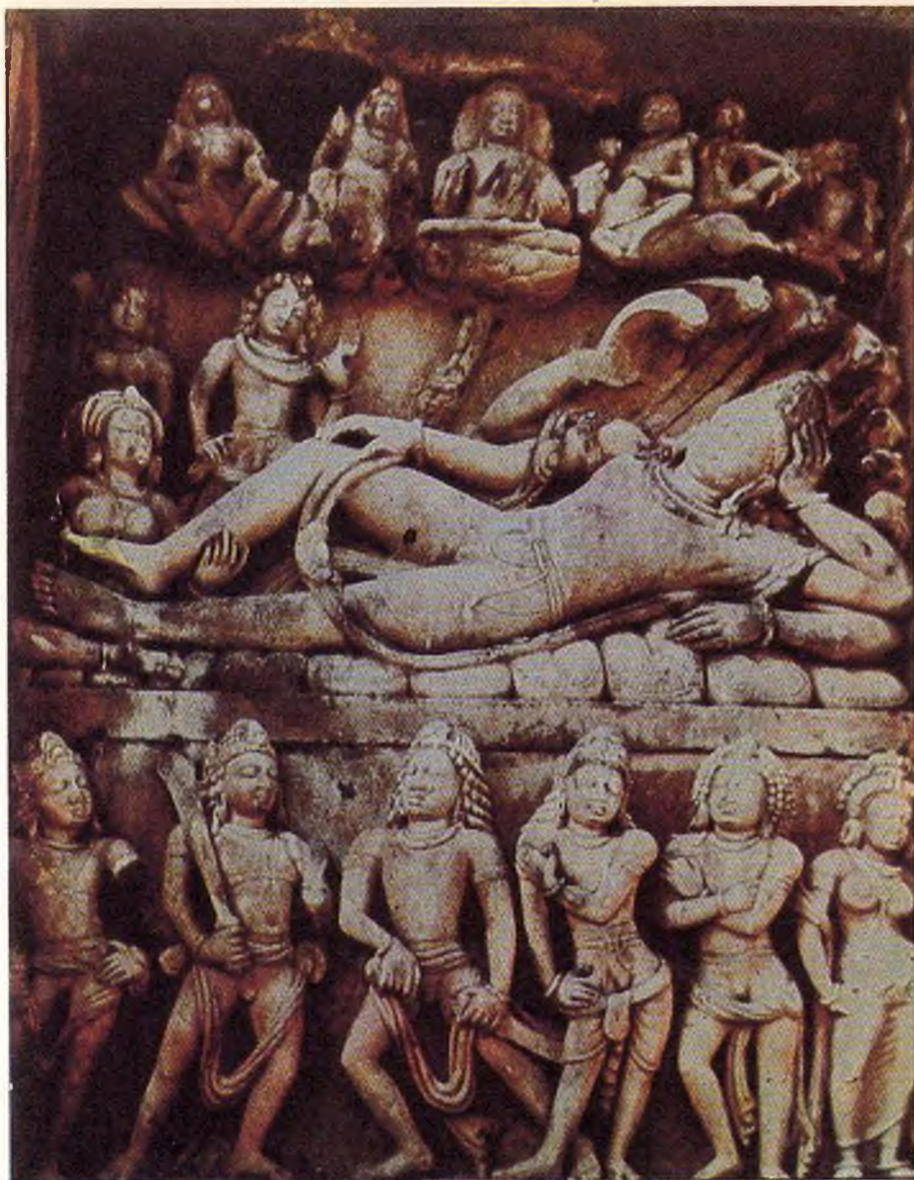

Párvatí istennő. I. sz. 10. századi bronzszobrocska

mond Lómasa, a bölcs muni érdekes történetet Judhisthirának, a *Mahábhárata* hősének: egyszer felzúdult a hatalmas Vindhjá-hegylánc (az Észak-India és a Dekkán közötti hegyi masszívum), „látván, hogy napkeltével és nyugtával a Mérut kerüli meg, a sziklás Vindhjá így szólt a Naphoz: »Ahogy az Úr naponta körbejárja a Mérut, pradaksinát végezvén, részesítsen engem is hasonló megtisztelésben a Fény ura!« A hegyek uralkodójának e szavaira Szúrja ezt válaszolta: »Nem önnön kívánságomra tisztelem pradaksinával azt a hegyet; utamat azok jelölték ki így, akik a világot megalkották.«"

Az eposz „Arany-hegy"-nek nevezi a Mérut, mivel hegycsúcsai aranyosan ragyognak. Az óind tudomány felvirágzása idején, az i. sz. 6. században Varáhamihira asztronómus és geográfus azt írta: „A Méru-hegy aranylemezekből épült – közülük különféle színű, jó illatú virágokkal telehintett fák nőnek." Ott aranymederben folynak a folyók, s a tavak az aranyos tófenéktől úgy csillognak, akár a hold. Víztárolóikból szent források erednek, a legáttetszőbbek, legtisztábbak, minthogy vizük a legtisztább arany fölött folyik. A folyók közül is az „égi Gangá" a legjobb, a „Mandara leánya", a föld minden vizének forrása. A nagy folyamokat is innen indítják az istenek az emberi világba.

A Méru hegyéről szóló indiai mesék és mondák sokkal gazdagabbak a Rhipairól szólóknál, amelyeket az antik szerzők műveiből is csak töredékesen ismerünk. De még ez a kétféle anyag is elegendő alapot ad a két hagyománykincs összehasonlítására. Mind a Rhipai-hegység, mind Méru hegye a távoli északon helyezkedik el, s a föld északi peremén húzódik végig. Mindkettő az égbe nyúlik, s csúcsai körül keringenek az égitestek. A Méru csúcsaihoz hasonlóan a Rhipai is aranyosan ragyog. A Rhipairól is, akárcsak a Méruról, aranymedrű folyók folynak alá; e hegyekről erednek a hatalmas földi folyók is.

Visnu-Nárájana isten az örök-kígyón pihenve. I. sz. 6. századi relief

A Tej-óceán

„Lépjük át gondolatban a Rhipait, és haladjunk... az óceán partján." Kövessük Plinius tanácsát, amikor az Északi- vagy Szkítha-óceánról beszél. A Mérutól északra ugyancsak az Északi-óceán húzódik; gyakran Fehér- vagy Tej-óceánnak nevezik.

A legidősebb Kaurava, Bhísma, a nagy bölcs és hős, az északi országról mesélve mondta Judhisthirának: „A Méru északi lejtője, a Tej-tenger partvidéke – ez az az ország." A *Rámájana* hősei is tudtak az Örök-óceánról, amely a messzi északon terül el, az eget aranyos csúcsaikkal hasító északi hegyek mellett. A Méru-hegy szomszédságában levő nagy kiterjedésű vízről az óind irodalom számos alkotása beszél. Az Indiába bevándorló, ott szétteleplülő indoárja törzsek már nyilvánvalóan nem tudták, a valóságban merre lehet a hatalmas északi tenger. Meséltek azonban a létezéséről, és ismételgették az ősi hagyományokat. Maguk a *Mahábhárata* hősei is hajdani titkokról beszélve említik az északi tengerről szóló mondákat, hozzátéve, hogy ezeket bölcs risik hagyományozzák a világteremtés aranykora, a kritajuga óta.

Az indiai mondák kommentátorai, megkísérelve annak meghatározását, hol is lehetett az Északi-óceán, gyakran helyezték azt a Himálaja túloldalára, északra. Az eposz azonban másról beszél: a Himaláján túl Tibet, a Hindukus, a Pamír hegyláncai nyúlnak..., mögöttük Belső- és Közép-Ázsia homoksivatagai, olyan területek, amelyek semmiképpen sem termékenyíthették meg az indusok képzeletvilágát az Északi-óceán képzetével. Emellett az indiaiak már igen korán kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat létesítettek e területek lakosságával, és így konkrét ismeretekkel rendelkeztek felőlük. Az ind epikus alkotások négy óceánról be-

Risik Nárájana isten honában. A *Mahábháratát* díszítő miniatúra

szélnek: a Keleti-, a Déli-, a Nyugati- és az Északi-óceánról. Közülük az első hármat kétségtelenül ismerték is. A Bengáliöblöt, az Indiai-óceánt és az Arab-tengert értették rajtuk. A negyedikről, a távoli Északiról való elképzeléseik azonban homályosak voltak.

„Az áldozati edényt véve az emberek a Keleti- és a Délióceán felé indulnak – mondja Durjódhana, a *Mahábhárata* egyik hőse –, s ugyanígy mennek a Nyugati-óceánhoz. Az Északi-óceánhoz azonban nem mennek, mert az a madarakat kivéve senki számára nem érhető el." „Senki, a madarakon kívül, soha senki sem megy az Északi-óceánhoz" – ismétli még másutt.

Az indiai hagyományban számos és sokféle adat található a távoli északi országokról, de minden változatnak ugyanaz

a „földrajzi” alapja: a távoli északon emelkedő Méru-hegy, annak túloldalán a hatalmas Északi-óceán – a Tej-tenger. Az ind mesemondók elbeszéléseiben a Mérunál levő országokban olyan jelenségek figyelhetők meg, amelyeket mi teljes joggal nevezünk „arktikus” jelenségeknek. Mindez meglepő módon emlékeztet az északi vidékkel kapcsolatos „szkítha” hagyományra, amelyben valóságos földrajzi ismeretek rejtőznek: egy olyan terület, amely észak felé emelkedik, kelet felől az Urál hegylánca határolja; a sarkvidék jelenségei; az Északi-Jeges-tenger.

Vajon nem ez a földrajzi valóság az előképe, ősformája azoknak a képzeteknek, meséknek, amelyeket az óindek az északi nagy hegyekről, a „poláris” jelenségekről, a nagy Északi-óceánról (a Tej-tengerről) alkottak? Akkor adhatnánk erre a kérdésre meggyőző választ, ha teljes bizonyossággal tudnánk, hogy az ind és szkítha hagyomány egyaránt közös, mégpedig a közös indoiráni örökségre vezethető vissza.

„A boldogok országa”

„A Tej-tenger északi részén – meséli a *Mahábhárata* – van egy sziget, amelynek Svétadvípa (Fehér-sziget) a neve. A Méru-hegységtől északra, harminckétezer jódzsana távolságra található, így mondják a bráhmanok. Ott élnek a jó illatúak..., fehér férfiak, akiktől távol áll mindenféle gonosz..., közömbösek a becsületes és becstelen iránt, isteni külleműek; életerő tölti be lényüket, csontjaik kemények, akár a gyémánt..., s a világmindenséget betöltő Istennek örömmel szolgálnak.”

Az óind papok, eposz-éneklő bárdok, a szent *bráhmana-* és *purána*-szövegek létrehozói sok történetet ismertek a Méruról és az azon túli területekről. Gyakran meséltek a

Égi apszarasz. Adzsantai falfestmény. I. sz. 5. század vége

boldog emberekről, akik abban az országban élnek, „amelyben kanállal eszik a boldogságot". „A boldogság országát" a Mérutól északra elterülő tej-tengerbeli Fehér-szigetre, s a Méru északi lankáira, a hegyláb és az óceán közötti területre képzelték. A *Mahábháratá*ban és az óind irodalom más alkotásaiban efféle helymeghatározások olvashatók: „A hegyek urának, a Mérunak lankáján levő szent hon", „a Méru északi lejtője, a Tej-tenger partja".

Magasan a gonoszság felett helyezkedik el „az örök boldogság országa". Itt ismeretlen a forróság, ismeretlen a fagy. A ligetekkel és erdőkkel borított föld bőséges termést hoz, mindenütt antilopcsordák és madárrajok járnak, s minden virágtól illatozik. „Itt nem él kegyetlen ember, sem érzéketlen, törvénysértő". Itt nincsenek csaták, nincs háború. Ebben az országban minden ember egyenlő, egyformán élvezik az élet javait. Szabad idejükben csodaszép égi lányok szórakoztatják őket: „ott égi gandharvák, apszaraszok táncoltak, ujjongó lények örömteli hangja hallatszott". „A boldogok országában" lakók szíve gonoszságtól mentes, természetük az isteni igazságosság. Ez az ország az istenek buzgó tiszteletének országa: a bölcs munik valamennyien vagy egybegyűlve tisztelik őket, vagy félrevonulván „imádságot suttogva" hajtják meg fejüket, és „dicsőítik a mindenütt jelenvaló istent". „Az erény valamennyi jegye tündöklik rajtuk, s ragyognak, akár a hold", „behatolnak az ezersugarú örök istenbe", „a testüket szörnyű szigorral sanyargatják", és „élelmet sem fogyasztanak". Ezer évig élnek itt az emberek – tízszer száz évig, mivel ebben az országban ennyi az istenek szolgálatára rendelt idő.

„A boldogok országa" Szkíthián túl is „létezett", a távolabbi északi tájakon, a Rhipai-hegységen túl. Az antik források a hüperboreuszok boldog népének nevezik az ott lakókat. „A Rhipaitól északabbra", „e hegyeken túl, a másik tengerig" (azaz az Északi-tengerig), „az Északi Szél túlolda-

Visnu és Laksmí istennő a Garuda madár hátán repül. Miniatúra

lán, az óceán felé forduló parton" helyezte el ezt a népet Ariszteász, Damasztész, Hellanikosz, Hérodotosz, Pomponius Mela, Plinius és több más antik író.

Noha „a boldogok országa" a messzi északon található, éghajlata kellemes, lakóit nem bántják sem hideget, sem rekkenő hőséget hozó szelek. A nyár napérlelte termését bőséggel ontja a föld. Az itt lakók ligetekben és erdőkben élnek. Örökös ünneplés közepette töltik boldog életüket; országukban nincsen háború, sem viszálykodás, nem ismerik a szükséget és a bánatot. Élvezetekkel táplálkoznak, idejük nagyobb részét azonban az istenek szolgálatára fordítják, magányosan is áldoznak nekik, s közösen is. Ezek az emberek híresek igazságosságukról, és minden más halandónál hosszabb életűek – ezer évig élnek. Csak gyümölcsökkel táplálkoznak, de életerejüket akkor is képesek megőrizni, ha semmit sem esznek.

„Igazságosságukban tökéletesek, húsételt nem fogyasztanak, erdei gyümölcsökkel táplálkoznak" (Hellanikosz); „a föld peremén élnek, Apollón védelme alatt, nem ismerik a háborút" (Pherekküdész, görög epikus költő). S íme néhány sor Pindarosz egy ódájából a „boldog" népről: „Vég nélküli ünnepek zajlanak ottan, himnuszok zengenek: örül szíve Apollónnak, és nevet ő... A Múzsák tisztelete sem idegen a hüperboreuszoktól, mindenünnen fiatal lányok gyűlnek a karba a furulya édes szavára, s aranyos babértól övezetten adják át magukat az ünnep örömeinek. E szent törzs nem ismer betegséget, sem az életkor gyengeségét. Távol élnek a nyűgös munkától és a csatáktól..."

Az elérhetetlen Arktisz

A távoli északi vidékre, a Méru magaslataira és lejtőire, az északi Tej-tenger partjára, ahol az istenek hona és a „boldog" nép országa található, a földi világból csak kiválasztott szent életűek kerülhettek, s ők is csak földi életük befejeztével. Ott volt Indra isten paradicsoma is: „Oda távozva többé nem térnek vissza e világba." Ebbe az országba élőként – úgy vélték az óindek – csak a legdicsőbb hősök vagy a legbölcsebb risik juthattak. Ők is csodálatos módon kerültek oda, isteni beavatkozással. Esetleg a szent madár, Garuda vihette oda őket szárnyain.

Nehéz és hosszú út vezetett az északi ország határához, és mindenki, aki megkísérelte, hogy túljusson rajta, elpusztult a Hatalmas Hegy lábainál. Éppen a „sarki" országba, oda, ahol a Nagymedve, a Kassziopeia és az Ökörpásztor körbejárták a Sarkcsillagot, éppen

„Oda csábít hőn óhajtott gyönyörök ezere, Gálava,
Ám amint az ember kicsit is tovább hatolna,
Meghal minden esetben, ó kétszer születettek
legkiválóbbika, Gálava!
És senki másként tovább még nem jutott, ó bráhmani bika" –

így beszél a messzi északi országról a Garuda madár.

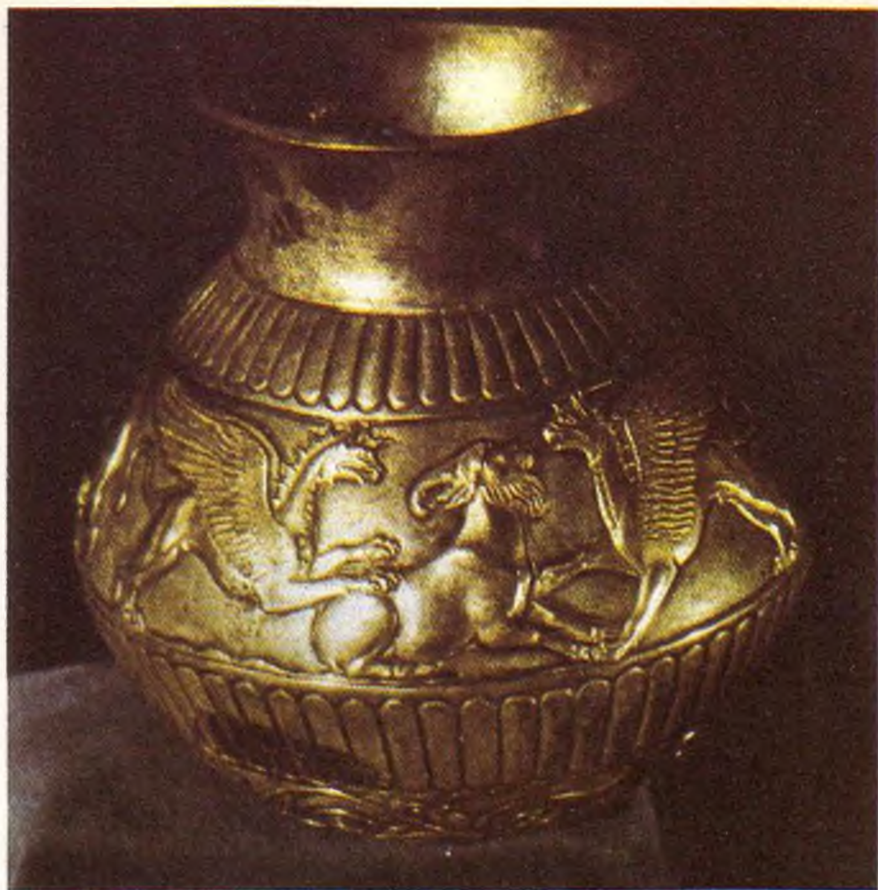
A *Mahábháratá*nak a világ meghódításáról szóló részében szó esik a Pándaváknak különböző országok felett aratott győzelméről. Észak felé a fivérek közül a legkiválóbb harcos, Ardzsuna indult. Átjutva a Himaláján egymás után hódította meg az északi népeket és országokat, mesebeli törzseket és fantasztikus lények birodalmát. Végül a boldog északi nép országához közeledett. De ekkor „hatalmas termetű őrök jöttek vele szembe, nagybátorságúak és erősek... és

ilyen szavakkal szóltak hozzá: »Ó, Ardzsuna! Fordulj vissza innen... Az az ember, aki ebbe az országba behatol, feltétlenül elpusztul..., itt csata sem lehet. És ha belépsz is, semmit sem látsz, minthogy emberi szemmel semmit sem lehet látni.« Ekkor így szólt a hatalmas harcos: »Nem lépek országotokba, ha ez tilos halandó számára.«" És visszatért Indiába.

A régi hagyományok figyelmeztették azokat, akik megpróbáltak szembeszegülni a tilalommal, hogy a Méru-hegynél elterülő országhoz vezető út végtelen pusztaságon halad át, a sötétség országán, ahol szörnylények, pisácsák élnek, meg gonosz vérszívó lények, vriddhikák, emberevő asszonyok, ártó szörnyek, ráksaszák („a rosszindulatú ráksaszák minden élőt megölnek", „a vakmerőt, aki a legmagasabb úton eljut odáig, ráksaszák pusztítják el hajítódárdákkal és más fegyverekkel").

De térjünk vissza Szkíthiába! Lakói szerint, mint Hérodotosz feljegyezte, a távoli északi területeken túl „sem előretekinteni nem szabad, sem előrehatolni". Pomponius Mela számol be arról, hogy a Rhipaihoz vezető úton „az állandóan hulló hó ezt a vidéket oly mértékben járhatatlanná teszi, hogy távolra látni nem lehet, még ha erőlteti is szemét az ember". Ezek a területek, amelyeket Boreász fagyos lehelete leng körül, „zordak", és „ember nem él rajtuk" (Hérodotosz, Mela, Plinius stb.), „sűrű köd borította", „igazi pusztaság". „Örök sötétség fonja körül őket – írja Solinus –, ott minden a griffeké, amelyek vadak, és a legnagyobb kegyetlenségre is képesek, darabokra tépnek mindenkit, akit csak megpillantanak..." A keresztény egyház egyik patriarchája, Hieronymus (348–420) szintén megismételte az északon található aranyhegyekről szóló mondát, azt, hogy e hegyek ember számára elérhetetlenek, mert „griffek, sárkányok és más nagytestű szörnyek" őrzik.

Ez, természetesen, későbbi adat. De már az i. e. 7. és

Hegyikecskére támadó griffek. Krími szkítha kurgánból való ezüstedény. I. e. 4. század

4. század közt, amikor még közvetlen hírek jutottak Szkíthiából a hellénekhez, a görög szerzők arról írtak, hogy messze, a szkíthák országán túl, az északi hegyeknél „laknak” az aranyukat féltékenyen őrző griffek, az egyszemű arimaszposzok, a kecskelábú emberek, emberevő és csodálatos boszorkalányok. Ez utóbbiakat a görög költők Phorküsz titán lányaival – a Phorküászokkal –, a Graiákkal és Gorgókkal azonosítják, akik szintén emberevő-vérszívó lények hírében álltak. A griffekkel és arimaszposzokkal

együtt említi őket Aiszkhülosz, amikor Prométheusz szájába adva a szót, elsorolja a Zeusz felesége, Héra főistennő által üldözött szerencsétlen sorsú Ióra leselkedő veszedelmeket:

„Ha átléptél a két földrészt határoló
vizen s a tűzszemű Kelet felé haladsz,
átkelsz a tenger habjain s megérkezel
a Gorgók sík földjére Kiszthéné alatt,
ahol tanyázik Phorküsz hosszú életű
három leánya, egy fogú, közös szemű
hattyúleányok, ott a nap se süt soha,
s az éjszakát be nem ragyogja holdsugár.
Nem messze három szárnyas nővérük lakik,
hajukba kígyókat fonó Gorgók, eláll
a szívverés az emberben, ha rájuk néz.
Vigyázz tehát magadra, óva intelek,
s figyelmeztetlek egy más borzalomra is.
A megnyult orrú griffeket kerüld ki, Zeusz
dühös kutyáit és az egyszemű lovas
arimaszposzok hadát; az alvilági rév
mellett, aranypatak körül tanyáznak ők.
Közel ne menj!..."*

Mindezek a fantasztikus lények az északi hegyeknél „tanyáztak", a „boldog" „hüperboreuszok" országa előtt. Ide képzelte a Gorgókat Pindarosz elégiaköltő is.

Ilyen módon a szkítha „motívumok" ismét hasonlítanak az indiaiak messzi északi országokról szóló mondáira. Az északi országokról szóló hagyományt nemcsak a *Mahábhárata* őrizte meg, hanem az óind irodalom sok más alkotása is. Alapjául szolgáltak a másik ind epikus alkotásnak, a *Rámájaná*nak is (amely valamivel későbbi, mint a *Mahábhárata*).

* Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

Hosszas, eredménytelen kísérlete után Ráma, hogy a Rávana démon által elszöktetett feleségét, Szítát megtalálja, szövetségeséhez, Szugrivához fordult segítségért. Az majomseregeket küldött a világ minden országába Szítá keresésére. Az északra küldött hadvezért Szugriva tájékoztatta a várható nehézségekről, amelyekkel a hosszú úton meg kell birkóznia. A Himálaja elérése és átlépése után észak felé kellett haladnia, túljutnia a pusztaságon, s azután más hegyláncokon kín-keservesen átkelnie.

Ezen országoktól még északabbra terül el, Szugriva szavai szerint, a köd és félelemkeltő sötétség országa, ahol halál vár mindenkire, aki csak megközelíti. De távolabb, meséli Szugriva, már a fény boldog hona található, ahol égi tündérlányok és szent munik élnek. Ott mindenfelé gyümölcs terem, aranyvirágok nőnek, aranymederben folynak a folyók, ott van az örök óceán és az Arany-hegy, amelynek csúcsai az eget érik.

Néhány eredmény és újabb problémák

Így, részletről részletre, motívumról motívumra vizsgálva, a távoli északra vonatkozó ind hagyomány egybevág a szkíthákon túli területhez kapcsolódó antik hagyománnyal. Feltételezhetjük, természetesen, hogy bizonyos alakok és cselekmények egymástól függetlenül jöttek létre: hiszen való igaz, hogy a különböző ókori népek rendelkeztek valamiféle hagyománnyal az örök boldogság távoli földjéről, az áhított paradicsomról, ahová az elhunytak lelke törekedett, a megmászhatatlan magasságú hegyekről, ahol az istenek laktak, a szörnyű természetfeletti lényekről, akik útját állták a célja megvalósításáért küzdő hősnek. Ezek a tipológiai megfelelések még közvetlenebbek is lehetnek: az ókor mitológiai

Griffek és „arimaszposz” harca. Szarkofágot díszítő relief. Dél-Itália, i. e. 4. század

rendszerei sokban olyan közös törvényszerűségeket követve fejlődtek, amelyeket a társadalmi tudat meghatározott fokán álló emberi gondolkodás hozott létre.

Itt azonban nemcsak némely téma vág egybe, hanem a jelenségek egész köre. Hasonló motívumok sorakoznak ugyanabban a rendben, közvetlenül kapcsolódva egymáshoz. Meghatározott helyük van mind a magas hegyeknek, mind a rettenetes szörnyeknek, a boldog paradicsomi lakhelynek. Ezek azonban nem egyszerűen magas hegyek, hanem mindkét tradíció szerint meghatározott jellegzetességekkel bíró (például asztronómiai szerepet kapó) északi hegyek. „A boldogok országába” vezető utat áthatolhatatlan sötétség borítja. A látkép egésze északra vonatkozik: valóságos földrajzi területek felől halad az út távoli északi vidékek felé. S mind az ind, mind az antik hagyományban az Északi-óceánig ér, olyan specifikus jelenségek kíséretében, amelyek „poláris”, sarki eredetűek.

A kutatók felfigyeltek ezen egybeesések egyik-másikára, például az északi hegyek fogalmára, így a Mérura az indusoknál s a Rhipaira a görögöknél. Az azonosságokat gyakran a következő módon magyarázták: a legendák a hatalmas

északi hegyekről, amelyeknek csúcsa körül keringenek az égitestek, maguknál a görögöknél keletkeztek még az i. e. 7. században, egyiptomi földrajzi és csillagászati hiedelmek alapján. Kezdetben a Rhipait a görögök a szomszédos Thrákia hegyeivel azonosították, később pedig, amikor földrajzi horizontjuk jócskán kiszélesedett, Észak-Európának a szkithákon túli területeire helyezték. S még sokkal később, a görög és római földrajzi és csillagászati ismeretek, közöttük az északi hegyekre vonatkozó képzetek, eljutottak Iránba és Indiába. Máskülönben, írta Kiessling, a híres német tudós, csodának kellene tartanunk azt a körülményt, hogy az indiaiak a Mérut ugyanolyan asztronómiai szereppel és jelentőséggel ruházták fel, mint a görögök a Rhipait.

A Mérura vonatkozó indiai hagyomány azonban nem lehet a római, vagy akár a hellenizmus korában nyugatról érkező hagyomány befolyásának az eredménye, mivel sokkal előbb megvolt Indiában, mint ahogy az antik civilizáció számottevő hatást gyakorolhatott volna India kultúrájára. Amikor makedón Nagy Sándor hódításai után a görögök közvetlen kapcsolatba kerültek az indiaiakkal, már hallottak a Méru hegyével kapcsolatos ind történetekről. Megaszthenész, aki I. Szeleukosz követeként élt Indiában, Indiáról szóló leírásában (az i. e. 4. század végén) már említi a Mérosz hegynevet, és utal a Mérura vonatkozó, egyértelműen indiai hagyomány bizonyos elemeire is; például említi, hogy azon, a hóövezet felett, tiszta vizű források erednek, bő termést adó gyümölcsfák találhatók, sokféle vadállat és madár él, s hogy ez a hely az öröm hona, az istenek lakhelye. Az antik auktorok ezeket az isteneket Zeusznak nevezték (aki kétségtelenül a Mérun lakó teremtő istennel, Brahmával azonos) meg Dionüszosz-Bacchusnak (akivel a Méru másik „lakóját", a táncoló Siva istent azonosították).

Még ősibb hagyomány őrződött meg Irán írásos emlékeiben az égbe nyúló szent hegyekről. Sajnos, az iráni árják

Ahura Mazdá, a zóroasztriánus vallás főistene. Irán, i. e. 6–5. század

mitológiájára vonatkozó ismereteink töredékesek, kevés számúak. Legtöbbjüket az ókori Irán fő vallásának, a zóroasztrizmusnak vallási-filozófiai iratai őrizték meg. Egykor e vallás szent szövegei, az óiráni szájhagyomány összegyűjtött emlékei gazdagok és sokrétűek voltak. Az iszlám elterjedésével azonban a zóroasztrizmus lehanyatlott, s az iszlám előtti helyi irodalom csaknem teljesen megsemmisült. Csak néhány zóroasztriánus művet sikerült napjainkig megőrizniük e vallás híveinek, a pársziknak; kis létszámú közösségeik ma is ezt az ősi vallást követik.

Így jutott a mai tudomány birtokába a zóroasztriánus vallás legrégibb emléke, az *Aveszta* is (noha nem teljes egészében). Az óindek hatalmas írásbeli örökségével összehasonlítva, az iráni zóroasztriánus irodalom szegényes, mindazonáltal alapvető jelentősége van az indoiráni népek kultúrájára, korai történelmére vonatkozó kérdések kutatásában. Ennek a vallási irodalomnak sok adata mintegy összekötő láncszemül szolgál az indiai árják és a Fekete-tenger melléki régi iráni nyelvű törzsek hagyománya között.

Az általunk vizsgált téma szempontjából igen fontos, hogy a zóroasztriánus irodalom említi a szent Hará Berezaiti-

hegyet (a Magas Harát). Efféle utalások már az *Aveszta* nagyon régi részeiben is előfordulnak, s korábbinak tekinthetők, mint India epikus hagyománya.

A Magas Hará csúcsai

A Hará az égig magasodik; csúcsa körül keringenek a Nap, a Hold, és a csillagok. „Kelj fel, kelj fel, gyors lovú Nap, a Magas Hará felett, add fényedet a földi világnak; kelj fel, kelj fel, Hold a Magas Hará felett, hintsd fényedet a földi világra... keljetek fel, keljetek fel, titokzatos csillagok, szórjátok fényeteket a földi világra..."

És íme a Haráról (vagy Haráitiről) és legmagasabb csúcsáról, a Hukairjáról való elképzelés, amint azt Rasnuhoz, a zóroasztriánus pantheon egyik istenéhez szóló himnuszban olvashatjuk: „Amikor te, ó jámbor Rasnu, a legragyogóbb Magas Harán tartózkodsz..., a Hukairja fenséges szépségű arany csúcsán, ahonnan az Ardví makulátlan zuhataga omlik alá... a Haráiti-hegy legmagasabb csúcsán, amely körül a csillagok, a Hold s a Nap forog..." A zóroasztriánus hagyományban megőrződött egy történet arról, hogyan emelkedett ki a hatalmas Hará a világ teremtésekor: nyolcszáz éven át nőtt, az első kétszáz év alatt elérte a csillagokat, a második kétszáz év alatt a holdat, újabb kétszáz év múltán a napot, s végül a végtelen fény birodalmába ért.

Az avesztai elképzelések szerint a Magas Harát maga Ahura Mazdá, a leghatalmasabb isten, a világmindenség teremtője alkotta. A Hará köré helyezte az égitestek útját, a gyors lovú Napét, a Holdét, a csillagokét. Az ind hagyomány szerint is maga Brahmá, a teremtő isten jelölte ki az égitestek mozgását a Méru körül. Ahogy a Nap-Szúrja sohasem hagyja el a Mérut („körbejárja minden oldalról ezt a

Szárnyas hegyikecske. Edény füle. Irán, i. e. 5–4. század

hegyet", „forogva ezen az úton"), ugyanúgy a Magas Harát is állandóan körbejárja a Nap „az Ahura Mazdá által megállapított pályán". Ahura Mazdá és égi angyalai a Hará magaslatain építettek palotát a hatalmas Mithra isten számára. Onnan körültekintve figyeli az egész földet, s áll a világ fölött, a Nap előtt. „A széles legelőjű Mithra lép először az istenek közül a Hará fölé, a halhatatlan, gyors lovú Nap előtt jár; ő fogja át elsőként a gyönyörű, aranyos hegycsúcsokat."

És a másik isten számára, „a szépséges győzelemhozó Szraosa" számára csodálatos, ezeroszlopos házat emeltek „a Haráiti hegyeiben, a legmagasabb csúcson". Sok isten tartózkodik a Harán: a hatalmas, szeplőtelen Ardví, a termékenység istennője, a világ minden vizének ősforrása, aki a Hukairja aranyos csúcsának gigászi magasságából lezúduló hatalmas vízesés formájában jelenik meg; Haoma, a halhatatlanság szent italának istene (az indiai Szóma megfelelője).* Haomát Ahura Mazdá az istenek papjává tette, meghatározta imái és áldozatbemutatásai helyét: „a Haráiti hegyének legmagasabb csúcsán". Mindenhová elhallik Haoma isten erős hangja, a hegyi magaslatról szétárad a föld felett, és egészen az égi fény szférájáig hatol.

A Magas Harán mutattak be áldozatot a legkiválóbb mitikus hősök is: az első földi uralkodó, minden ország, emberek és démonok ura, Haosjanha Paradháta, és a másik hatalmas győző, a naphoz hasonló, ragyogó Jima, Vivahvant fia. Nyilvánvalóan csak ők részesültek abban a kiváltságban, hogy a Harán lakjanak, és ott áldozatot mutassanak be az isteneknek. Minden más hős, akiről az *Avesztá*ban szó esik, még a legtiszteltebb is, csak a föld valamely más táján mutathatott be áldozatot.

* Az ősárja forma *Szauma*, az irániban *Haoma*, az indben *Szóma* (az óindben az *au* diftongus *ó*-vá nyúlt; az irániban pedig *sz*-ből *h* lett).

A Hará Berezaiti csúcsai a Méru szikrázó ormához és az arannyal borított Rhipaihoz hasonlítanak. A zóroasztriánus hagyomány is említi a Magas Haráról aláömlő aranymedrű tavakat, folyókat, vízeséseket. A zóroasztriánus *Teremtés könyve* (a *Bundahisn*) százezer arany csatornát említ, amelyek a Harán levő tóba vezetik a vizet. Az irániak és indek mitikus hegye az égi folyammal és a Világóceánnal volt kapcsolatban. A Haráról, miként a Méruról (és a Rhipairól), erednek a földi folyók is.

Az óiráni kozmológiában az áll, hogy a világ teremtése során mindennél hamarább készült el a Hará Berezaiti. A föld összes többi hegye belőle nőtt ki, és föld alatti gyökerekkel kapcsolódott a Magas Harához. „A föld első hegye a Magas Hará" – mondja az *Aveszta.* Hasonlóan vélekedtek az indusok is: a Méru hegyvonulata már a teremtés idején is létezett, gyökerei a föld mélyéig nyúlnak, ahol összekapcsolják a Mérut a világ többi hegyével, s a Méru hegycsúcsainak „legjobbika", a Mandara „11 000 jódzsana mélységbe hatol gyökereivel".

A Hará- és Méru-hegy, az irániak és indek elképzelése szerint végighúzódtak a szárazföld északi peremén nyugattól keletig (s ugyanezt mesélték a Szkíthiától északra elnyúló hegyláncról is). Ily módon tehát a Harára vonatkozó óiráni hagyomány pontos megfelelője a Mérura vonatkozó kozmológiai ciklusnak.

Judhisthira és Kai Khuszrau a Nagy Hegyeknél

A szent északi hegyekre vonatkozó iráni és ind hagyomány igen ősi. Mind az *Avesztá*ban, mind a védikus irodalomban felbukkan. De még mélyebbre tekinthetünk az elmúlt századokba az összehasonlító-történeti módszer segítségével, mely azt is lehetővé teszi, hogy feltételezzük: hasonló képzetek már a közös indoiráni korszakban is léteztek.

Új lehetőséget jelent a kutatók számára az ind és iráni epika összehasonlítása. Az óiráni epikus tradíció nem volt szegényesebb, mint az indiai, de az óiráni eposzok eredetiben, sajnos, nem maradtak ránk. Fennmaradt azonban egy nagyon gazdag fordításirodalom: az iszlám Iránban és Közép-Ázsiában történt elterjedése után számos epikus alkotást lefordítottak arabra és újperzsa nyelvekre. Az arab és perzsa-tadzsik irodalom uralkodókról és hősökről szóló epikus történetek és legendák egész sorát őrizte meg; a legnépszerűbb témák újra felbukkantak a kora középkori költők és írók műveiben. Felhasználták például az ősi *Uralkodók könyve (Khvadáj Námag)* című epikus művet, amely még az arab hódítás előtt keletkezett. Különleges hely illeti meg Firdauszínak (941–1020), a perzsa és tadzsik irodalom klasszikusának munkáját, a *Sáhnámé*t. Ez a mű valójában Irán történelmének epikus feldolgozása, amely óiráni epikus történeteket is tartalmaz.

Természetes azonban, hogy a Bháraták nagy háborújáról szóló ind *Mahábhárata* és az iráni *Királyok Könyve,* a *Sáhnáme* nagyon sokban különböznek egymástól, jellegüket, előadásmódjukat és a bennük kifejezett világnézetet tekintve. Más-más országban keletkeztek, eltérő történelmi és kulturális feltételek között jöttek létre. A *Mahábhárata* a Pandavák és Kauravák háborújának elbeszélésével kezdődik, on-

Kai Khuszrau útitársainak, a hős vitézeknek pusztulása a hóban.
A *Sáhnámé*hoz készült miniatúra

nan indítva a történetet, amikor a két rokon család között kibékíthetetlen ellenségeskedés támadt. Az eposzba azonban számos kitérőt is beleszőttek: az indek korábbi történelméről, érzelmes szerelmi történeteket, istenekről és a világ teremtéséről szóló legendákat, vallási-filozófiai részleteket; mindezek meglehetősen távol állnak a fő témától.

A *Sáhnáme* története viszont más kronológiai sort követ: a világ első uralkodójával kezdi, majd több uralkodó és hős életének elbeszélésével folytatja, győzelmeikről, tragikus sorsukról énekelve. A legendás motívumokról Firdauszí azután áttér a történeti személyiségeknek és a Szászánida-kor (i. sz. 3–7. század) politikai eseményeinek elbeszélésére. Az epikus ciklus központi témája Irán és a vele szomszédos Túrán uralkodójának hosszú-hosszú háborúskodása; a hagyomány szerint vérrokonok testvérháborúja volt: mindketten Firédún epikus hős leszármazottai voltak.

A kutatók már régen felfigyeltek arra, hogy a *Mahábhárata* és a *Sáhnáme* témája sok lényeges dologban egyezik. Ezek az egybeesések a főszereplők sorsának alakulásában, a jellemző események hasonló jellegű egymásutániságában is megnyilvánulnak, s ez azt mutatja, hogy az ind és iráni epika központi magva közös alapra megy vissza. Ebből kiindulva, néhány tudós (például G. Darmsteter francia iranista) arra a következtetésre jutott, hogy a *Mahábhárata* szerzői az iráni epikából kölcsönözték témájukat. Ez az álláspont azonban mindenben ellentmond az indiai epikus hagyomány belső fejlődésének. S. Wikander svéd tudós bebizonyította, hogy a *Mahábhárata* és a *Sáhnáme* közös vonásai a közös indoiráni örökségre vezethetők vissza. E tekintetben különösen érdekes a két eposz főhősének, a legidősebb Pándavának, Judhisthirának és az iráni Kai Khuszraunak a sorsa.

A Pándavák és Kauravák véres háborúja a Pándavák győzelmével végződött ugyan, de egész törzsek kipusztulását

Egyedül maradt Judhisthira: valamennyi társa elpusztult útközben. Illusztráció a *Mahábháratá*hoz

okozta, és számtalan hős is meghalt. Körös-körül minden pusztasággá vált, csendesen hömpölygött a fenséges Gangá, „de örömtelen volt e hatalmas víztömeg látványa, szomorú". És eljött a fájdalmas kétségek, az értelmetlen ellenségeskedés fölötti mélységes meghasonlás ideje. „A búbánattól elgyötört" Judhisthira az elhunytakat gyászolta. Elhatározta, hogy lemond a trónjáról, más uralkodónak adja át az uralkodói hatalmat, „saját és fivérei bolyongásait fontolgatta". „Drágaságait levetette házában, le karkötőit, háncsruhába öltözött. Bhíma, Ardzsuna s az Ikrek (Nakula és Szahadéva), a feddhetetlen hírű Draupadí, valamennyien háncsruhát öltöttek..., és útnak indultak." A zarándokok útja észak felé vezetett...

Hosszú-hosszú éveken át tartott az irániak és túrániak háborúja, sok dicső vitéz pusztulását hozta. Az irániak kerekedtek felül. A győzelem azonban nem okozott örömet Kai Khuszraunak:

„És gondolkodni kezdett a nagyhatalmú úr
Afelett, ami történt, s amire eljutott:
»...hegyi és sík tájak felett,
Szárazon és vizeken úr lettem...
...De nyugtalan félelem tölti zaklatott lelkemet...«
S eldobta az uralkodói jegyeket,
mind, s sírva az erdőbe rejtezett."

Elindult Kai Khuszrau a magas hegyek felé vezető távoli útra. Sokáig követték a hűbérurak, a hadsereg, a nép. Végül Kai Khuszrau megparancsolta az őt követőknek, hogy térjenek vissza: „Kínzó pusztaság az előttem álló út – sem fű, sem víz, bármerre is tekint az ember." Az irániak urával csak öt útitárs maradt, Kai Khuszrau öt bajtársa, dicső hősök, Faríburz, Gév, Bézsan, Gusztaham, Tósz. „Fáradhatatlanul meneteltek éjjel és nappal." A hegyvidéken pihenőhelyet készítettek, de „amikor a hajnal fényére felserkentek, a daliák nem látták a királyt". Sokáig keresték:

„Hiábavaló – Kai Khuszrau nyom nélkül elveszett...
Hirtelen köd takarta el a kék eget,
Vad oroszlán dühével tört ki a vihar,
Hótakaró hullt, máris mindent betakart,
Még a daliák feltartott lándzsáit is.
Felszínre törni igyekeztek, kívülre,
Hiába, hó alatt hánykolódtak, lent.
Mozdulatlan elterültek, gyengén-erőtlenül,
Míg isten rajtuk kegyesen meg nem könyörült."

...Iszonyú nehézségek és megpróbáltatások jutottak Judhisthirának és társainak osztályrészéül is. Észak felé haladva hegygerinceket másztak meg, míg végül megpillantották maguk előtt „a legkiválóbb magaslatot – a hatalmas Mérut”. A hegy felé indultak, de ereje hamarosan elhagyta Draupadít. Még csak rá sem pillantott Judhisthira, a Bháraták legjobbika, szótlanul folytatta útját. Aztán egymás után hulltak a földre a vitézek, szent életű jámborok és bölcsek, kik egykor győzelmeikről és erejükről voltak híresek. Végül lerogyott a „tigrisember” erejű Bhíma.

Judhisthira egymaga maradt, „haladt körül sem pillantva, szomorúságtól lesújtottan”. És ekkor megjelent előtte Indra isten, s a hőst a hegyi honba emelte, a boldogok lakába, oda, ahol „istenek, gandharvák, Áditják, apszaraszok... vártak rá ragyogó öltözetben...”, oda, ahol „bölényemberek, óriások gyűlölettől megszabadultan lakoznak”. Így beszélik el a *Mahábhárata* utolsó könyvei, „A nagy menetelés” és „Az égbe szállás”. A két eposz témájának csaknem teljes egybeesése a nagy háborúról szóló záró epizód elbeszélésében lehetővé teszi, hogy kiegészítsük az iráni eposzt azzal, amiről a fennmaradt változat nem beszél: Kai Khuszrau, aki eltűnt a hegylábnál, azon a helyen, ahol pusztító hóviharok dúltak, valamely csodálatos módon „élve” jutott a hegy tetejére – „a boldogok országába”.

Az ind és iráni eposzok fő cselekményének minden, itt említett egybevágása arról tanúskodik, hogy a két epikus tradíció a közös indoiráni időszakból származik. Az indoiráni közösség időszakának énekesei már „tudtak” a nagy északi hegyekről, amelyeket földi halandó nem érhetett el; s a dicső és nagyhírű hősök e hegyek lábainál pusztultak el. Közülük csupán néhánynak sikerült – mint az a Judhisthiráról szóló történetből kiderül – nem mindennapi úton, hanem isteni segédlettel átlépnie a tiltott határt. Ott, az ind eposz szerint, az istenek országa és örök boldogság várt rájuk.

„A boldogok országa" az iráni mitológiában

„A csillogó Magas Harán nincs sem éjszaka, sem sötétség, sem hideg, sem tikkasztó szél, sem pusztító betegségek, sem démonok által elkövetett rondaságok nincsenek, s a köd sem száll fel a Magas Haráról" – így beszéli el egy Mithrához és Rasnuhoz szóló *Aveszta*-himnusz; ekként rajzolja meg a magas hegyeket az iráni hagyomány.

A mesebeli országban, ahol az istenek palotái is találhatók, ahová csak a legkiválóbb hősök jutnak el, ahol az égi lakók élnek, az égbolt magasságában csodálatos madarak röpködnek, és szent növények nőnek. Mint a boldogság országában, a Mérun, itt is ismeretlen a betegség, a hideg és a forró szél, a köd. Mint a Méru, örökké ragyog a Magas Hará is.

Az ind eposz szerint a Mérun túl terül el a hatalmas óceán (s ekként említik a Rhipairól szóló történetek is). Hasonló ismereteket őrzött meg az avesztai hagyomány is. A Magas Hará lábánál nagy kiterjedésű víz – „tenger" *(zraja)* terül el, amelyet Vourukasának, azaz „szélesöblűnek" neveztek. Ez a föld minden vizénél nagyobb, „hatalmasabb, gyönyörű formájú, mély, távoli területekről gyűjtött vizekben bő"; hullámai a partot verik, felkavarodik a Vourukasa a Hará óriási aranycsúcsairól aláhömpölygő Ardví hatalmas folyamának belezúduló vizétől. A „tenger" közepén sziget található, azon szent állatok élnek, és csodálatos növények nőnek (olyanok, mint a Hará magaslatain).

A töredékes óiráni vallási hagyomány adataiból nem ismeretes, vajon éltek-e szent lények is ezen a szigeten (az ind eposz az Északi-óceán Fehér-szigetének isteni lakóiról beszél). A Harával, akárcsak a Méruval, a paradicsomi lakhely képzete asszociálódott. A bejárat a Magas Hará lejtőinél nyílt, a „Jutalom honába" csak a valóban tiszta életűek lelke

juthatott. További sorsukat Mithra, Szraosa és Rasnu, a Magas Harán lakozó istenek irányítják.

A Harára helyezték, mint az indek a Mérura, az égi lakók honát. Oda csupán a legkiválóbb hősök juthattak el életükben. Ebben azonban nem merülnek ki „a boldogok országával" kapcsolatos indoiráni egybeesések. Mind az iráni, mind az ind hagyományban fennmaradtak a boldogok népéről szóló történetek. Az óiráníak még e nép származásának és országának mesés történetét is ismerték.

Réges-régen történt, az emberi történelem legendás hajnalán, amikor még az egész földön a Paradháta dinasztiából származó igazságos uralkodók uralkodtak. Közülük való volt a „fénylő" Jima is, a naphős fia. Amikor Jima áldozatot mutatott be az aranyos Hukairján, az istenektől nemcsak minden ország, ember, démon feletti hatalmat kért, hanem boldog életet is. Ezt a „boldog" életet ahhoz hasonlóan rajzolják meg, amint azt a szent hegyek magaslataira is képzelték. Jima azért is imádkozott, hogy országában „se hideg, se hőség", „se hideg, se tikkasztó szél", „se fagy, se szomjúság" ne legyen, hogy az élelem sohase fogyjon el, ne pusztuljanak el sem a növények, sem az emberek, s hogy „ne létezzék sem öregség, sem halál", hogy „apa és fiú egyaránt mindig tizenöt évesnek látsszék", s hogy ne legyen „démonok szította irigység" sem.

A ragyogó Jima ezer esztendeig uralkodott. Nem sokkal halála előtt, a teremtő isten, Ahura Mazdá parancsára és segítségével, Jima gyönyörű lakhelyet létesített, amelyet „elkerített" a világtól. Ez nem messze a Magas Harától, a Vourukasa „tengernél" történt. Ott csodálatos életet élnek az emberek, „sok kutya, madár és gyönyörűen lángoló tűz" van, kristálytiszta vizek folynak, és aranyos rétek terülnek el. Ott vannak „a legjobb és legszebb férfiak és nők..., a legnagyobb és legszebb állatok..., a legmagasabb és legjobb illatú növények..." A boldog hon lakóit nem gyötrik testi

A szent madár és a termékenység istennője. Ezüstcsésze.
Irán, i. sz. 6–7. század

hibák, sem őrület, sem lepra, sem másféle betegségek, amilyeneket a gonosz istenek feje, Angra Mainju küldött az emberekre. Az ország lakóinak különleges élettartamot állapítottak meg. „S a leggyönyörűségesebb életet élik ezek az emberek" – így fejeződik be a boldog országról szóló elbeszélés a *Vídaévadáta* (= *Vendidád:* a régi *Aveszta* egyetlen teljes egészében megmaradt könyve) második fejezetében.

A ránk maradt avesztai szövegek konkrét földrajzi adatai túlságosan szegényesen beszélnek a Magas Haráról. Az óiráaniak úgy vélték, hogy ezek a hegyek északon terülnek el, és kelettől nyugatig húzódnak a föld peremén. A Magas Harát és a Vourukasát távolra „helyezték" azoktól a területektől, amelyeket az *Aveszta*-szerzők közvetlenül ismertek, voltaképpen a föld azon két részén túlra tették, amelyre a lakott világot osztották. Figyelemre méltó, hogy az avesztai szövegek úgy említik a Nagymedvét, hogy az a Hará és a Vourukasa-tenger fölött áll (miként a Méru fölött kel fel a Hét Risi – a Nagymedve).

A Magas Harában is sok földi folyó ered, közöttük a hatalmas Ranyhá félmitikus folyó, amelynek hollétéről ugyancsak nem rendelkeztek valós ismeretekkel az *Aveszta* himnuszköltői. A forrásvidékének zord teleiről szóló hagyományt azonban továbbadták.

Firdauszí költeménye alapján, amely az iráni epikus hagyományokat követi, valaha az irániaknál is megvolt az áthághatatlan északi hegyeknek és a hozzájuk vezető út hóakadályainak a képe. Erről árulkodnak az *Aveszta* régebbi adatai: éppen abban az országban, ahol Jima megteremtette a boldogok honát, „pusztító, zord téli fagy" uralkodott, s a Hará legmagasabb csúcsaitól indulnak a hófelhők, amelyek bajt és pusztulást visznek az emberekre és minden élőlényre. Ugyanebben az országban – meséli az *Aveszta* egy másik helye – tíz hónapon át uralkodik a tél, csupán két hónap jut a nyárra, mely azonban „hideg a víz, hideg a föld,

A csúcson. N. K. Roerich festménye

hideg a növényzet számára". „Ez az ország a tél szíve." De ugyanebben a zord országban található a szent haza, ahol állandóan csodálatos vizek folynak, örökzöld rétek virulnak, és jó illatot árasztanak a magas növények. Végül még egy érdekes adat, bámulatos párhuzam az indiai hagyománnyal: a „boldog" honban lakozók évente csupán egyszer látnak „napkeltét és napnyugtát", s náluk „egyetlen nap – annyi, mint egy év". Ez lényegében közvetlen megfelelője a már idézett indiai forrásoknak, *Manu törvényei*nek („az isteneknél a nappal és az éjjel esztendővel egyenlő, két részre tagolódik: a nappal – a nap északi irányba történő mozgásának ideje, az éjszaka – a déli irányú mozgásé"), a *Mahábháratá*nak (a Méru hegyén tartózkodó hősök számára „a nappal és az éjszaka egy esztendőt tett ki") és a még

korábbi Taittiríja bráhmanának („az istenek egy napja a földi évvel egyenlő").

Némileg más formában, de az antik szerzők elbeszéléseiben szintén olvashatunk a „sarki" nappalról és éjszakáról, a Szkíthián túli „boldogok országával" kapcsolatban: a távoli északi hegyeken túl „olyan emberek élnek, akik hat hónapot átalusznak az évből" (Hérodotosz), „ők reggel vetnek, délben aratnak, este begyűjtik a fák termését" (Plinius).

A szkíthák eposza és az antik irodalom

Mindezek azt mutatják, hogy az ókori Iránban és az ókori Indiában már jóval az antik hagyomány bármiféle hatása előtt kialakulhattak az ismert történetek az égig érő északi hegyekről, amelyek körül égitestek keringenek. Továbbá, nemcsak az ezekről a hegyekről szóló legendák, hanem az egész ciklus és a vele kapcsolatos témák (a hegyekhez vezető, áthatolhatatlan akadályok, a közelükben levő óceán, a „sarki" jelenségek, „a boldogok országa") egyértelműen a közös árja, azaz indoiráni korszak örökségét alkotják, vagyis egy olyan egységes mitológiai és – tágabb értelemben vett – kulturális tradícióra vezethetők vissza, amely már az együttélés időszakában is létezett az indek és irániak őseinél.

Ugyanakkor azok az egybevágó jelenségek, amelyek India és Irán vallási és epikus alkotásaiból ismeretesek, és hasonlóságukban egyeznek az antik irodalom közléseivel is, azokkal való genetikus összefüggésükben szintén vizsgálandók. Ebből törvényszerűen következik, hogy az antik forrásoknak a Szkíthián túli, távoli északi területekről szóló leírásai alapjukat tekintve a szkítha hagyományra vezethetők vissza,

Griff. Phanagorionból való tábla. Tamany félsziget, i. e. 3. század

egy olyan tradícióra, amely a közös árja kultúrkör részét képezte.

Az Európa északi részén végighúzódó nagy hegyek képzete a szkítha világból származott tudósítások nyomán alakult ki. Ezeket a hegyeket a görög irodalomban az i. e. 7. századtól kezdve említik, de csak azok az auktorok, akik Szkíthiából származó információkkal rendelkeztek, így például olyan népekről, mint az argippaioszok és az isszédonoszok (akiken túlra helyezték az északi hegyeket). Az ezekre a népekre vonatkozó, a 7. és 5. század közötti beszámolók utazók és szkítha kereskedők különféle elbeszélései alapján születtek, amit az isszédonoszok (esszédonoszok, isszédoszok) és argippaioszok (orgempeusok stb.) névváltozatai is mutatnak.

Az északi nagy hegyeket az antik szerzőknek a szkíthákról szóló elbeszélései és leírásai rendszerint Rhipainak vagy Rhipaiának nevezik. Csupán Hérodotosz nem említi ezen a néven, de a szkíthák és argippaioszok elbeszélései alapján arról számol be, hogy az utóbbiaktól északra „magas, megközelíthetetlen hegyek találhatók, amelyeken senki sem juthat át”. Hérodotosz a földrajzi szélesség irányában hala-

dóknak képzeli e hegyeket. Ebben a jellemzésben könnyű felismerni a Rhipai-hegység jól ismert vonásait, akárcsak az ókori Irán és India eposzainak mitikus északi hegyét.

Az északi hegyek tövébe helyezték a Szkíthiáról író antik szerzők az arimaszposzokat, griffeket és más fantasztikus lényeket. Ezeket az ismereteket a hellének nyilvánvalóan a szkítha világból kölcsönözték. Hérodotosz nyíltan be is vallja, hogy a szkíthák beszéltek neki az egyszemű arimaszposzokról és az aranyőrző griffekről. A griffek ábrázolása a szkítha művészet egyik legnépszerűbb témája volt, noha mind ikonográfiai szempontból, mind stílusjegyeit tekintve sokban kapcsolódott Elő-Ázsia és a görögök művészetének témáihoz; ott már a szkíthák előtti időszakban is gyakran ábrázoltak hasonló fantasztikus lényeket. A griff alakjának megformálásában mitikus és valóságos állatok vonásai olvadtak egybe (sasé, oroszláné).

Ezeket a vonásokat rendszerint a szkítha műalkotásokon is fellelni. S ilyeneknek, a szkíthák hagyományából ismert aranyőrző griffekként írja le őket az antik irodalom is. Arisztéász nyomán több szerző írta, hogy a griffek „oroszlánra hasonlító vadállatok, de szárnyuk és sascsőrük van". Olykor másféle leírás is olvasható. Aiszkhülosz például a griffeket „megnyúlt orrúaknak" nevezi. A kutatók joggal feltételezik, hogy a szkítha eposzok griffje külsejében nem hasonlított az oroszlánra.

Egyszemű emberekről és szárnyas csodalényekről Északkelet-Európa és Szibéria népeinek folklórjában is olvashatunk, ami jelzi a szkíthák kulturális kapcsolatainak egy másik irányát – az erdős sztyeppe és az erdőövezet népeivel. E kapcsolatok tanulmányozása fontos adatok birtokába juttatta a kutatást arra vonatkozóan, hogy az antik irodalom „északi ciklusának" több eleme a szkítha világból származott. Így például a félelmetes, halálhozó, sötétségben élő szüzek képzete – akik repülni tudtak, hattyúkhoz hasonlí-

tottak – szintén ismeretes számos északi nép népköltészetében. A szkítha eposz szerint a hattyú-szüzek északon „éltek", a sötétség országában.

A görögök mitológiai képzetei szerint Phorküsz halálhozó szárnyas lányai – a Graiák és Gorgók – az Éjszaka istennőjének országában éltek, messze nyugaton, túl Észak-Afrika homoksivatagain és Atlasz oszlopain. A régi legendák szerint ott volt az a hely is, ahol Perszeusz levágta a Medusza-Gorgó fejét. Aiszkhülosz azonban egészen másfelé helyezi a Phorküászokat és Gorgókat, északra vagy északkeletre, a griffek és arimaszposzok szomszédságába. S ha hihetünk Pindarosznak, Perszeusz a hüperboreuszok országánál pusztította el Gorgót, azaz a távoli északon. Pindarosz elbeszélése szerint Perszeusznak majdnem sikerült a hüperboreuszokhoz is eljutnia; ez a történet nem szerepel a Perszeusz mondák korai változatában. Az újítás nyilvánvalóan azzal függött össze, hogy a hellén világ már Pindarosz és Aiszkhülosz előtt megismerkedett a szkítha eposz hasonló alakjaival. Mi több, a szkítha témák hatással is voltak a görög mítoszokban szereplő alakok leírására. Nem véletlen, hogy Aiszkhülosz a rettenetes öregasszony-Phorküászt „hattyúhoz hasonló" jelzővel illeti, amit csak a szkítha folklórból vehetett, mert az a Phorküászokkal kapcsolatos görög hagyományban nem is fordul elő.

Perdöntőek azok az új vonások is, amelyeket az Északi Szél, Boreász titán eredeti tulajdonságaihoz kapott. A szkíthákon túli területekről beszámoló antik források Boreászról beszélnek, „aki" a Rhipairól fúj, dermesztő hideget hozva; a hatalmas szél erejével felragadja az utast, megforgatja és földhöz vághatja; Boreász lakóhelye az északi hegyek egy barlangja. A legrégibb görög mondákban ilyenfajta elképzelésről nem esett szó. Az *Odüsszeia* szerint minden szél uralkodójuknak, Aiolosznak a szigetén tanyázott. Később néhány antik szerző már egy bizonyos barlangot említ az

Északi Szél otthonaként. Plinius szerint a barlang az arimaszposzok közelében található. A hegyi barlangokban élő hideg szél mitikus alakja jól ismert az északi területek lakóinál, Finnországtól Szibériáig. Az Urálon túli területen volt egy hiedelem, hogy egy öreg apó – az Északi Szél – borzasztó nagy erővel fúj, és jeges lehelete elragadja az embereket.

Az ilyenfajta elképzelések beszüremlettek a görög irodalomba, és ott a Boreász titánról szóló ősi mítoszt gazdagították. Az egyes szkítha eredetű elemek szabadon keveredtek, fonódtak össze a régi hellén mitológiai képzetekkel. Szophoklész *Antigoné* című tragédiájában Boreász szerencsétlen lányának történetét is elbeszéli, aki hűtlen férjét megbosszulandó, megvakította saját fiait.

„Sorvadnak, gyászolva saját sorsukat, anyjuk
Sorsát, mert szégyenre születtek,
Bár az Erekhtheidák
Ősi családja a törzsük,
S anyjuk távoli barlangban
Nőtt fel, játszótársai vad viharok,
Boreas hegyeken száguldó lánya
Isteni származás maga is, de mégis,
Őt is utolérik az örök Moirák, leányom."*

Számos más példa is igazolja, hogy az antik szerzők ismerték a szkítha eposz témáit. Egészében véve, a szkítha kultúra hatása a hellén világra meglehetősen jelentékeny volt. A görög és római költők gyakran használtak fel szkítha motívumokat, vonzották őket a szkítha mondák hősei, a szkíthák történelme, hagyománya, szokásai, erkölcse; a szkíthák mitikus ősanyja, a föld kígyó testű istennője, epikus királyuk, Kolakszai, a szkítha-szarmata törzsek harcos uralkodónői.

* Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

A Szkíthiáról szóló antik irodalom bővelkedik a bennünket érdeklő „északi ciklus" motívumaiban is. Ezek, persze, gyakran kaptak más színezetű értelmezést az antik hagyományban, nemritkán kapcsolódtak össze, hellén tradíciók hatása alatt átértelmeződve, jól ismert alakokkal, eredeti alapjukat mégis sokban megőrizték. Amikor például az arimaszposzok szkítha elnevezésükkel kerültek be a görög leírásokba, akkor már sok más mitikus lény azon figurák neve alatt szerepelt, amelyekkel a görögök azonosították őket (például Boreász, a Phorküászok, a Gorgók). Ez volt a helyzet a szkítha hagyomány „boldogaival" is. Az antik forrásokban hüperboreuszoknak kezdték nevezni őket, mivel a hellének már korábban is így neveztek egy Apollón kultuszának hódoló szent népet. Azt, persze, nehéz meg-

Hegyikecskére támadó griff. Nemez egy paziriki kurgánból

Szájában szarvasfejet tartó griff. Fa- és bőrmunka egy paziriki kurgánból

mondani, hová helyezték a görögök ezt a népet, de az i. e. 7. századtól kezdve már olyan hagyomány élt, amely szerint a hüperboreuszok hazája Szkíthiától messze északra, a Rhipai-hegységen túl terül el.

A hüperboreuszokról alkotott görög elképzelésekbe új elemek olvadtak, amelyeket a szkíthák és szomszédaik eposzából kölcsönöztek. A kétféle forrásból származó (a szkíthák előtti görög és a Szkíthiából kapott) ismeretek szorosan egybefonódtak, ezért nem mindig könnyű megállapítani, honnan származik a hüperboreuszok leírásának ez vagy az a részlete. Vitathatatlan azonban, hogy a „szkítha hozzájárulás" jelentékeny volt. Még Pindarosz ódáiban is – amelyeknek a hüperboreuszokról szóló elbeszéléseit a leghellenizáltabb változatoknak tekinthetjük – világosan elhatárol-

hatók a szkítha forrásból származó különféle elképzelések, leírások.

Az antik világ legautentikusabb hüperboreusz-szakértőjének Ariszteászt tartották. Feltételezték, hogy ő részletes és megbízható ismeretekkel rendelkezett erről a népről. Az adott hagyomány, amely szerint a hüperboreuszok a Szkíthián túli nagy hegyektől északra laktak – túl az argippaioszokon, isszédonoszokon, az arimaszposzok szomszédságában stb. –, többnyire a szkítha világban honos, s főként az isszédonoszoknál népszerű elbeszélésekből táplálkozott. Hérodotosz ezeket az elbeszéléseket is nagyon óvatosan kezelte, de művébe többet is felvett a Szkíthiában hallottakból: beszélt egy különös népről, amely feltehetőleg az argippaioszoktól északra élt, az áthághatatlan magas hegyeken túl – s közben hozzáfűzte: „Én ezt egyáltalán nem hiszem." Természetesen Hérodotosznak minden alapja megvolt ahhoz, hogy kételkedjék az effajta elbeszélések szavahihetőségében, miközben tudomásul kellett vennie, hogy Szkíthiában ismertek egy, a távoli hegyeken túl élő csodálatos népről szóló legendát. Hérodotosz, természetesen, nem hallhatta Szkíthiában a hüperboreusz elnevezést, mivel ez a görög hagyomány saját eleme volt, de azonosította velük a szkítha mitológia „boldog" népét.

A hüperboreuszokról szóló antik hagyományból kiválaszthatók olyan elemek, amelyek egyértelműen kapcsolódtak a szkíthák hiedelemvilágához. Ez mindenekelőtt a hüperboreuszok lokalizálása. Ariszteász, Damasztész és más görög szerzők az északi hegyek és az Északi-tenger közötti vidékre helyezték őket. Ez az elképzelés kezdetben idegen volt a görögök számára, s kétségtelenül szkítha környezetből vették át. Az antik szerzők a Rhipai-hegységet a Nagymedve csillagkép alá helyezték, s ezt szintén a hüperboreuszok országával hozták kapcsolatba. Így például Lucanus, i. sz.

Íjat feszítő szkítha. Aranyváza részlete. Krími szkítha kurgán, i. e. 4. század

1. századi római költő egyik költeményében „a hüperboreusz nősténymedve jeges szekeréről" beszélt.

Nem görög vonások a hüperboreusz-ciklus azon elemei sem, amelyek a hüperboreuszok országának „poláris" jelenségeit írják le. Kétségtelenül igazuk van azoknak a kutatóknak, akik feltételezik, hogy ezek az ismeretek már a szkíthákon túli hüperboreuszokkal kapcsolatos legrégibb görög hagyományba bekerültek. A „sarki" jelenségekről való leírások elválaszthatatlanul hozzátartoznak az antik források általános hüperboreusz-képéhez, s olyan motívumokkal fonódnak szorosan egybe, mint a tollas-havas ország, Boreász barlangja, az arimaszposzok, a Rhipai-hegyek és az azokon túlra képzelt Északi-tenger. Végül pedig Hérodotosz önálló hagyományt is közöl arról írva, hogy a magas, áthághatatlan hegyeken túl az éjszaka hat hónapig tart.

Gyógykezelés vagy foghúzás. Aranyváza részlete. I. e. 4. századi krími szkítha kurgánból. D. Sz. Rajevszkij szovjet régész szerint az előbbivel együtt ez a jelenet is a szkítha eposz illusztrációja

Ily módon, ha legendás formában is, a szkítha világból a görög irodalomba került a szkíthákon túli területek „sarki" jelenségeinek leírása. Ezek kétségtelenül olyan konkrét ismeretekből származtak, amelyek Délkelet-Európa sztyeppevidékére bizonyára sokkal északabbi területekről kerültek. A hellének már az i. e. 7–5. században hallottak azokról a csodálatos jelenségekről, amelyeket az antik tudósok később tudományos vizsgálódásnak vetettek alá, s különféle módon magyaráztak.

A „szkítha forrást" tekinthetjük úgy is, mint a távoli északra vonatkozó antik képzetek történetének első korszakát. Az elsődleges ismeretek később újabbakkal egészültek ki, amelyeknek ugyan szintén volt valóságalapjuk, de a hellénekhez már nem a szkítha világból jutottak, hanem Európa északnyugati körzeteiből. Masszala görög kolónia

szülötte, Pittheusz, az i. e. 4. század második felében az Ón országába (Britanniába) utazott, onnan pedig Thuléba. Napjaink kutatói ezt a helyet egy Skóciától északra fekvő szigettel, Izlanddal, vagy Norvégia valamely részével azonosítják.

Pittheusz hátrahagyta útleírását, de ebből csupán jelentéktelen töredékek maradtak ránk. Pittheusz feljegyzéseit azonban felhasználták az antik csillagászok. Közléseit az ókori szerzők többnyire kétkedéssel fogadták, és csak sokkal később bizonyosodott be, hogy adatai hitelt érdemelnek. A fennmaradt töredékekben Pittheusz arról számol be, hogy Thulénál „az éjszaka igen rövid volt, s némely napokon bizonyos hónapokban csupán két, másokban három órát tartott, s hogy napnyugta után rövidesen fel is kelt a nap." Az i. sz. 1. században Plinius ezt írta Thule vidékéről: ott „nyáron nincs éjszaka, télidőben pedig igen kevés a napvilág. Néhányan úgy gondolják, hogy a tél megszakítás nélkül hat hónapig tart." Ebben a részletben, s néhány másikban is, Plinius Pittheusz beszámolóját összekapcsolta a szkítákon túli északi területekre vonatkozó sokkal korábbi hagyományokkal.

Vagyis, az északi országok leírásában több évszázad antik szerzői merítettek azokból az i. e. 7–5. századra visszamenő hagyományokból, amelyek a kortárs szkíthák közvetítésével jutottak a görögökhöz.

A Rhipai-hegység a Rigvédában?

A Rhipai, Rhipaia elnevezést a kutatók rendszerint görög eredetűnek tartják. Így vélik még azok is, akik elismerik, hogy az erről a hegységről való ismereteiket a görögök Szkíthiából szerezték. Már az ókorban is különféle feltevé-

sekkel próbálták megmagyarázni a Rhipai elnevezés görög eredetét. Magyarázták a görög *rhipe* szóból, amelynek jelentése a szél 'röpte, nyomása, rohama', vagy magának Görögországnak bizonyos toponímiai elnevezéseivel vetették egybe. Az efféle egybecsengések azonban aligha bizonyíthatják a Rhipai elnevezés görög eredetét, bár kétségtelen, hogy némely antik szerzőnél a név egyik vagy másik görög szóval vagy jelenséggel asszociálódott. Így például a *rhipe* 'roham' jelentése a Boreász szélhez kapcsolódott, aki a hellének szerint a Rhipain lakott. Ez azonban nyilvánvalóan másodlagos kapcsolat, aminek semmi köze sincs a Rhipai-hegység nevének származásához.

Hasonlóképpen, a hüperboreusz népnevet – amely eredetileg nem kapcsolódott a Boreász névhez – később gyakran értelmezték mint „a Boreász lakhelyénél feljebb lakó nép" nevét. Volt persze több, másféle magyarázat is a hüperboreusz névre, a nép valamely jellegzetességére építve.

Az ilyen példák számát tovább növelhetnők. Így számos „magyarázatot" kínáltak a görög nyelvből kiindulva a szkítha elnevezésre, és hasonlóképpen a szkítha világ törzsneveire is. Az antik irodalomban található egyik magyarázat szerint például a *szaka* törzs neve a görög *szakosz* 'pajzs' szóból származik. A szakák valóban viseltek csata idején pajzsot (a görögök pedig jól ismerték a szaka harcosokat), de a szaka népnév, természetesen, nem görög, hanem iráni eredetű, és semmi köze sincs a *pajzs* szóhoz.

Pontosan ez a helyzet a Rhipai-, Rhipaia-hegység elnevezéssel is: a görögök magyarázata nem elégséges a szó görögből való származásához. Ez az elnevezés először azoknak a szerzőknek műveiben bukkan fel, akik már valós ismereteket szereztek Szkíthiáról meg a szkíthákon túli területekről és az ottani mitológiai elképzelésekről. Így már az i. e. 7. századi Alkman ismert néhány, a szkítha eposzra

jellemző történetet, sőt az isszédonoszok létezéséről is tudott; az *Arimaszpeiá*ban pedig említik az isszédonoszokat, arimaszposzokat és griffeket, az Északi szél Rhipai-hegyi barlangját stb. Hekataiosz térképén a Rhipai-hegy előtt nemcsak az isszédonoszokat ábrázolta, hanem az arimaszposzokat is. Tudott a Rhipai-hegységről Aiszkhülosz és Szophoklész is, s tragédiáikban a szkítha folklór különféle elemei is felbukkannak, Damasztész pedig az isszédonoszokról, az arimaszposzokról, a havas Rhipairól és az Északi-tengerről mesélt.

Magának a nagy északi hegyeknek a képzete már része volt a helyi szkítha hagyománynak, sőt a még sokkal korábbi indoiráninak is. Nem alaptalan feltételeznünk, hogy a hatalmas hegyek ismerete valamilyen formában tükröződött az indek legrégibb írott emlékében, a *Rigvédá*ban is. E tekintetben különösen fontos egy Agni tiszteletére énekelt himnusz egyik részlete (III. 5.).

Agnit, a tűz istenét, aki az istenekhez eljuttatja az étel- és italáldozatot, aki „a szóma őre", a himnusz „sötétséget oszlatónak" nevezi, egyenrangúsítja Mitrával és Varunával, a nagy istenekkel, mondván, hogy „ő a hegyi patakok és hegyek Mitrája". Azután pedig azt olvassuk: „Ő [Agni] őrzi a Ripa óhajtott csúcsát, a Madár lakhelyét; ő, a fürge, őrzi a Nap útját; ő, Agni, őrzi a központban [szó szerint a köldökben] a Hétfejűt; ő, a magasztos, őrzi az istenek derűjét." Az idézett részletet a *Rigvéda* homályos, rosszul értett szövegének tekintik. Különféleképpen fordítják, ellentétesen értelmezik. De a részlet értelme meglehetősen jól kibontható az indoirániak szent hegyéről való elképzelések révén.

Az első sorban említett *Ripa* (vagy *rip*) szót a *Rigvéda* fordítói rendszerint 'föld' jelentéssel fordítják. De még ilyen értelmezés mellett is nyilvánvaló, hogy az adott szövegben hegyről van szó, hegycsúcsról („földi magaslatról"). A szöveg ezzel kapcsolatban a következő jellegzetességeket emeli

ki: ott madarak élnek, pontosabban egy bizonyos különös madár; ott található a Szúrja-Nap mozgási pályája; ott a világ közepe, „köldöke”, ahol a „Hétfejű” is; ott a vidámság, vagy a gyönyörök, az istenek hona. Ezen részletek bármelyikét egybevethetjük a későbbi ind hagyomány elemeivel, s az *Aveszta* adataival.

Mindenekelőtt a Nap mozgásával kapcsolatos közlés érdemel figyelmet, minthogy pontos párhuzamai fellelhetők az indoiráni mitológiában a szent hegy körüli pályán forgó Nap képzetében. Az *Aveszta* szerint a nap állandóan „az Ahura Mazdá által létrehozott” úton haladva járja körül a szent hegyet; az ind eposzban pedig arról van szó, hogy a Nap-Szúrja sohasem hagyja el a mitikus hegyet, „akadálytalanul forog azon a pályán”, amelyet számára a világ teremtésekor jelöltek ki.

Feltehető, hogy az említett *Rigvéda*-szövegben is Szúrjának ugyanezen, az istenek által a hegycsúcs köré kijelölt útjáról van szó, s nyilvánvaló, hogy itt már a *Mahábhárata* és a későbbi indiai művek azonos képzeteinek előképe fogalmazódik meg.

„Az istenek gyönyörűségének honáról” szóló hagyomány, amely az említett *Rigvéda* himnuszban szerepel, valójában pontosan megfelel a későbbi ind és az ettől független iráni zóroasztriánus hagyományok képének, amely szerint az istenek boldog lakhelye a Mérun vagy a Hará Berezaitin található. Az óindek és óirániak ezeket a hegyeket a föld támpillléreinek gondolták, a világépület alapjának. Az *Aveszta* egy olyan elképzelést is megőrzött, amely szerint a világteremtés első eseménye a Magas Hará megalkotása lett volna. Ehhez hasonló leírásokat olvashatunk a Méruról a *Mahábhárată*ban és a puránákban. A Mérut mind a hindú, mind a buddhista művek „a föld közepének” nevezik. Nyilvánvaló, hogy ugyanerről „a világ közepéről” van szó az

adott *Rigvéda* himnuszban is, ahol e mitikus hegyeket (vagy „a föld magaslatait") a föld köldökének nevezik.

Ismeretes, hogy a Mérut tekintették ama hét anyag (vagy sziget – dvípa) lelőhelyének is, amiből a létező világ felépül. A Méru vonulatait olykor úgy írják le, mint a nagy hegyek „hét bogát", vagy mint aminek hét csúcsa van. Ezt a hagyományt számos purána őrizte meg, s Bírúní is továbbadja. Azt nehéz megmondani, hogy a *Rigvéda* ezen képzetei közvetlenül kapcsolatosak-e azzal az elképzeléssel, hogy „a középpontban („a köldökben") őrzi Agni a Hétfejűt", de feltehetjük, hogy a későbbi ind hagyomány ebben az esetben is olyan ősi motívumokból táplálkozik, amelyek már a *Rigvédá*ban is felbukkantak.

Végül pedig az utolsó motívum: a hegycsúcson madarak laknak. Az ind és iráni források különös gonddal hangsúlyozzák, hogy a Hará Berezaiti és a Méru csúcsain állandóan madarak tanyáznak. „Égi madárrajtól szikrázott a Szent Hegy" – meséli a *Mahábhárata* a Méruról (mellesleg az antik írók szerint a Rhipai hegyeit is madarak „mérhetetlen fellegei" borították). A szent hegyen élő madarak említése azonban nem csupán a leírás színesítésére szolgál: ez a motívum szerves részét képezi annak az indoiráni mítosznak, amely a szent növénynek, a szómának a magas hegyről történő elrablását beszéli el (részletesebben lásd alább).

A *Rigvéda* itt vizsgált részének valamennyi részlete közvetlenül Agni isten „tevékenységével" függ össze. Az epikus hagyomány szerint Agni azon istenek egyike, akik abban a távoli országban élnek, ahol a Méru emelkedik. A *Mahábhárata* így beszél erről az országról:

„Itt állandóan ragyog Agni aszura, a víz-faló;
Aki e tájon amritát iszik . . .
Az látja majd, Szóma miként nő s fogy.
Itt félévenként kel az aranyfürtű nap . . ."

Az adott szöveg, mint azt B. L. Szmirnov, híres *Mahábhárata*-kutató és -fordító megállapította, igen ősi tradíciót közvetít. Erről tanúskodik Agninak a *Mahábhárata* korában már archaikus aszura-megnevezése – ezzel a névvel az óindek csak a *Rigvéda* korában illették isteneiket.

A mai kutatók, amikor a *rip* szót 'föld' jelentéssel fordítják, későbbi ind kommentátorok értelmezését veszik alapul. Csakhogy, arra az időre, amikor ezek a kommentárok megfogalmazódtak, a *rip* szó valódi jelentése már elhomályosult – a szót magát nem is használták, csak a *Rigvédá*ban. Ez azonban nem ad elégséges alapot a *rip* földként történő fordításához. Az avesztai „Hará csúcsa" és az epikus ind „Méru csúcsa" fordulatokhoz hasonlóan az lenne teljesen logikus, ha „a föld csúcsa" helyett „a Ripa csúcsaként" értelmeznék a fordítók.

Mindamellett az sem zárható ki, hogy e szónak a *Rigvédá*ban volt egy köznévi 'hegy', 'hegység' jelentése is. Így az is lehetséges, hogy a szkítha világban, s így a szkítha epikában is a hegy (Rhip, Rhipai) elnevezése egy eredeti, ősi *rip, ripa* – 'hegy' szóra megy vissza. Figyelemre méltó, hogy a *rep* szó 'hegy' értelemben megtalálható a finnugor nyelvcsalád ugor ágának egyik tagjában, a chanti nyelvben. E nyelvcsoportban a kutatók számos indoiráni kölcsönszó átvételét mutatták ki; s volt, persze, fordított irányú hatás is. Hasonló kölcsönzések az indoiráni és finnugor törzsek sok évszázados kapcsolatának eredményeként keletkeztek. Olyan kapcsolatok nyomán, amelyek még a szkítha korban is fennálltak. Az ugor törzsek kialakulása körülbelül abban a nyelvi térségben, areában zajlott, ahol a szkítha időkben olyan törzsek éltek, amelyeket a szkítha hagyomány a Rhipai-hegység területeihez kapcsolt: e népeknek ezen hegyvidékről a szkíthákéhoz hasonló elképzeléseik és hiedelmeik voltak.

A repülő risik

Az északi nagy hegyek köré fonódott képzetkör elmaradhatatlan alkotóelemei a „poláris" jelenségekről szóló tudósítások. Ez azt jelenti, hogy az „arktikus" téma feltétlenül része volt már annak a közös északi ciklusnak, amellyel az árják még az ősárja korban megismerkedtek.

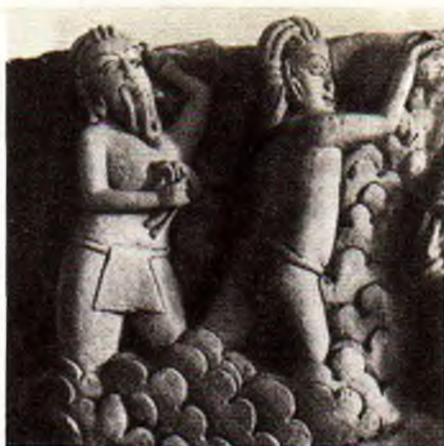
Ez a következtetés egyszersmind arra is magyarázat, amit e munka elején úgy vetettünk fel: vajon nem csupán kitalált, fantázia-termékek az „arktikus" vonatkozások az óind irodalomban. Immár teljes meggyőződéssel mondhatjuk: nem, ezek minden ízükben valós elemek. De akkor honnan került az indek őseihez a távoli „sarki" országok ismerete? Lehetséges volna, hogy mégis igaz Tilak elmélete, amely szerint az árja népek ősei valaha az Arktiszon éltek?

A szkíthák pontosan tudták, hogy a „poláris" területek Szkíthiától és a vele közvetlenül szomszédos vidékektől messze északra terülnek el. Ezzel analóg elképzeléseket találunk a távoli északi vidékekről az óind és óiráni epikában: e művek szerzői az északi tájat messze, saját országuktól igen távolra helyezték, és elérhetetlennek, megközelíthetetlennek nevezték. A „poláris ciklus" (ős)árja eredetének a feltételezése lehetővé teszi azt is, hogy ezt a fontos részletet (ti. az északi területek messziségét és elérhetetlenségét) szintén úgy tekintsük, mint az északi országokra vonatkozó közös ősárja képzetkör egy részét. Ahhoz, hogy tudjanak a sarkvidékről és az arktikus jelenségekről, sem a szkítháknak, sem a többi árja törzsnek nem kellett feltétlenül ezen a területen élnie.

Ily módon tehát magának a szkítha, óind, óiráni epikus ciklusnak a tartalma mond ellent az arktikus árja őshaza tételének. S ezt a modern tudományok – a nyelvészet, a régészet, a történelem – megállapításai is megerősítik. Az

Repülő risi és a szent madár

Felhőkön lebegő risik.
Dél-indiai relief, i. sz. 7. század

összehasonlító nyelvtudomány adatai alapján következtethetünk arra, hogyan éltek a különböző indoeurópai népek (közöttük az indoirániak) az együttélés korszakában. Az indoeurópai törzsek ekkor már meglehetősen fejlett társadalmi és gazdasági viszonyokkal jellemezhető társadalomban éltek. Régi földművelési hagyományokkal rendelkeztek, ismerték a kerekes járműveket, s néhány munka- és harci eszközüket már fémből készítették. A régészeti leletek azt mutatják, hogy az ilyen fejlettségi szintet elért törzsek semmiképpen sem lakhattak sarkvidéki vagy azzal határos területen, ahová a fémkorszak annál is sokkal később köszöntött be, mint amikor az indoiráni törzsek elérték Elő-Ázsiát és Indiát.

De hát akkor mégis mi módon jutottak az ősi árja népek a távoli északi országokra és sarkvidéki jelenségekre vonatkozó konkrét ismeretek birtokába? Nézzük meg először is azt, miként ábrázolják az indoiráni epikus alkotások az Északkal való „kapcsolatokat". Több legenda maradt fenn a mitikus északi országokba vezető útról, amely az óindek és óirániak számára megjárhatatlannak tűnt. A hagyomány szerint, ha valakinek sikerült is eljutnia oda, ez csak valami

különleges, csodálatos módon történhetett. Ezek a „szerencsések” rendszerint nem uralkodók vagy harcosok voltak, hanem szent férfiak, mágikus titkokat birtokló varázslók, híres papok, nagy tiszteletben álló bölcsek. A *Mahábhárata* több ilyen „utazást” is elbeszél.

Gálava, a bölcs remete elhatározta, hogy eljut e távoli országokba. Elhatározásáról értesülvén, megjelent előtte a szent Garuda madár: „Elmegyünk együtt, tiszteletre méltó, elviszlek, ahova csak akarod, még ha a világ végére is, menjünk hát, Gálava, ne késlekedj..., ülj fel rám, kétszerszületett, szállj fel hátamra!” És Gálava felült a szent madár hátára, és repült, közben pedig az ég magasából előtáruló látvány lelkesítette: „Ó, repülő, látom, mintha szembejönnének az előttünk álló fák, s a föld, a tengerekkel, erdőkkel, fenyvesekkel, hegyekkel, mintha hajladozna a szárnyaid kavarta viharban... Sokféle halat látok, csodalényt, nágát [kígyót] s embereket...”

Sok ősi regét beszélt el Judhisthira királynak Bhísma, a tiszteletre méltó bölcs. Az egyik ilyen történet szerint Nárada risi a Fehér-szigetre utazott, ahol az Északi-óceán közepén éltek a magukat isten szolgálatába állító „üdvözült”, boldog férfiak. Hűségéért különleges erővel jutalmazta Náradát Nárájana-Visnu, a hatalmas isten. „Nárada előtt megjelenvén szólott az istenség: »Menj, Nárada, ne késlekedj!...« Nárada pedig, elnyervén az óhajtott kegyet, megsokszorozott erejűként sietősen továbbindult.” És felemelkedett a magasba, majd „az égből aláereszkedett a szélesen elterülő Tej-tengerhez, az amrita lelőhelyére, áldozattal tisztelte ott az istenek urát, s újra visszaindult, saját hazájába”.

S íme egy Bhísma által elbeszélt történet. Vjásza legendás bölcs fiának, a bölcs és jógában igen kiváló Sukának a lelkében vágy kelt, hogy eljusson „az örök honba, hol nincs már szenvedés, és végtelen a boldogság”.

Repülő apszarasz. Himálajai művészet, i. sz. 11–12. század

„Felszállt a levegőbe..., az égig emelkedett.
Az égbolton lépkedett, oly biztosan mozgott a szent,
mint a szél.
A felülmúlhatatlan bráhmanát, aki nagyságában Vinatá
fiához hasonlított,
Minden élőlény látta, amint felemelkedve a szél vagy a
gondolat sebességével szállt,
Ujjongó hangjuk mindenfelől szétáradt a végtelen térben,
Szélsebes repülését látva, zengett az apszaraszok kara."

Garuda. Miniatúra a *Mahábháratá*hoz

Az északi oldalon feltűnt az aranytól csillogó Méru-hegy. Amint közeledett hozzá Suka, meséli tovább Bhísma, kettévált a hegy csúcsa, hogy ne akadályozza az égi vándor útját; üdvözlésére siettek az égi lakók „Sukának, megpillantva őt, a ketténvílt hegycsúcs között lebegve". Hosszú útja alatt Suka „gyalog lépdelt a földön, bár képes volt a légben is repülni". Hatalmas folyókon s tavakon kelt át, hegyeken hágott keresztül, míg eljutott a Méruhoz. Eközben „különféle országokat látott, s Árjávarta országába is megérkezett ez a hatalmas muni... Véghez vitte útját, bejárta az eget, mint a madár."

„Mint kérted – mondta Bhísma Judhisthira királynak –, részletesen meséltem el neked: nekem egykor az isteni bölcs Nárada regélte, ó, rádzsa, s a példabeszédekben hatalmas jógi, Vjásza, szórul szóra, a színtiszta igazat."

Ariszteász repülése

Igen sajnálatos, hogy maga a szkítha eposz nem maradt ránk, s hogy a szkíthák szellemi hagyatékát elsősorban antik szerzők szórványos, töredékes tudósításaiból ismerjük. Még ezekben a „külföldi" leírásokban is szerepel az a szerfölött érdekes epizód, amely az *Arimaszpeia* című epikus költemény szerzőjének, a görög Ariszteásznak a nagy északi hegyeken túlra történő „repülését" beszéli el.

A mai kutatóknak csupán a mű töredékei állnak rendelkezésükre, de mert az eposz igen népszerű volt, és gyakran idézték az i. e. 6–5. század antik írói, általános vonásaiban rekonstruálhatjuk Ariszteász művének tartalmát. A mű elbeszélte szerzőjének a szkíthák területére tett utazását, amelynek során az isszédonoszokig eljutott, s beszámolt visszaútjáról is. Az *Arimaszpeia* különféle népek szokásainak, külsejének és életformájának leírását tartalmazta, részleteket közölt a szkíthák és szomszédaik epikus hagyományanyagából, az azokban szereplő különféle fantasztikus lényekről, akiknek a lakóhelyét az isszédonoszokon túli területekre helyezte.

A hagyomány teljesen valóságos ismereteket őrzött meg Ariszteászról. A Márvány-tenger egyik szigetén levő görög kolónia, Prokonnészosz egyik előkelő polgárcsaládjában született. Beavatták Apollón titkos kultuszába. Apollónt, az égi fény istenét, Phoiboszt, az egyik legfőbb istennek tekintették mind magában Görögországban, mind a görög kolóniákon, Dél-Itáliától egészen a Fekete-tenger északkeleti partvidékéig. Az egész hellén világban különös tiszteletben részesítették Apollón Délosz szigeti és Delphoiban levő szentélyét. Nagy hírre tett szert a delphoi jósda papnője, a Püthia, aki, miután bódító kigőzölgéseket lehelt be, és babérlevélből készült izgatószereket vett be, eksztatikus állapotba

került, és eljövendő eseményekről jósolt. Apollón kultuszához kapcsolódott a hüperboreuszokról és az Apollón legfőbb szentélyének küldött ajándékukról szóló legenda is.

Az a hiedelem, hogy a hüperboreuszok országa messze északon, Szkíthián túl található, a görög világban már Ariszteász előtt ismert volt. Feltehető, hogy a szkíthákon túli hüperboreuszokról szóló történeteket Ariszteász szülővárosában is ismerték, minthogy az a görög földről a Fekete-tenger északi partvidékére vezető út mentén feküdt. Minden bizonnyal ezek a legendák is szerepet játszottak abban, hogy Ariszteász vállalkozott e rejtelmes nép felderítése céljából a messzi északra teendő fáradságos utazására. „Phoibosz támogatásával", meséli Hérodotosz, Ariszteász Szkíthiába indult, majd egészen az isszédonoszokig jutott. Az antik hagyomány fenntartotta annak emlékezetét is, hogy Ariszteász talán a hüperboreuszok elérhetetlennek tartott országába is eljutott.

Az antik világban sok furcsa és csodálatos történet keringett Ariszteászról. Közülük néhányat Hérodotosz is feljegyzett: egyszer Ariszteász bement egy posztóványoló műhelyébe, és ott meghalt. A ványoló tulajdonosa, látva Ariszteász élettelen testét, értesítette annak rokonait a halálról, hanem amikor azok odaérkeztek, hogy az elhunytnak megadják a végtisztességet, „nem lelték ott Ariszteászt sem elevenen, sem holtan". Ezzel kapcsolatban Hérodotosz idézi egy küzikoszi polgár vallomását, aki azt állította, hogy ő találkozott és beszélgetett is Ariszteásszal ugyanabban az időben, amikor Prokonnészoszban halottnak vélték.

A későbbi tradícióban az is megőrződött, hogy Ariszteász képes volt saját akaratából eltávolítani lelkét a testéből, azután pedig visszaidézni. Plinius sok olyan történetet tudott, amelyek szerint Ariszteász lelke a száján át varjú képében „kirepült". Hasonló történetet már Hérodotosz is ismert: Ariszteász megjelent Metapontionban (az egyik dél-itáliai

görög gyarmatvárosban), és „meghagyta, hogy emeljenek Apollón tiszteletére oltárt, s helyezzenek mellé egy szobrot Arisztéász felirattal”. Hérodotosz továbbadja azt a metapontioniaktól hallott történetet is, hogy Arisztéász korábban, Apollónt követve, állítólag varjúvá változott.

Athénaiosz, i. sz. 3. századi görög grammatikus szerint – aki e közlését korábbi forrásokból merítette – Metapontionba Arisztéász állítólag a hüperboreuszoktól került. És íme, hogyan írja le Arisztéásznak a hüperboreuszokhoz történő „repülését” türoszi Maximus (i. sz. 2. század) sztoikus filozófus: „Ő maga [Arisztéász] mesélte, hogy amikor a lelke elhagyta testét, és a levegőben szállt, görög és idegen tájak, szigetek, folyók felett repült át; hogy utazásának a végcélja a hüperboreuszok országának a meglátogatása volt – ily módon tehát gazdag ismereteket szerzett mindenféle szokásról, másféle tájakról és éghajlatokról, tengeri öblökről és a folyók áradásáról.”

„Prokonnészoszi származású volt – írja továbbá Arisztéászról türoszi Maximus –, akinek teste az élet alig érzékelhető jeleivel feküdt, olyan állapotban, amely nagyon közel van a halálhoz, ugyanakkor lelke elhagyta testét, és az égben barangolt, mint a madár, felülről véve szemügyre mindent – földet, tengert, folyókat, városokat, népeket..., aztán a lélek, visszatérvén, életre keltette a testet, s az különböző olyan dolgokat beszélt el, amelyeket a lélek látott és hallott.”

Ezek az Arisztéászról szóló, szokatlan legendák különösen Apollón kultuszának követői között voltak népszerűek, részben a püthagoreusok között is, akik ezt a hagyományt beépítették a lélek „utazásairól” való képzeteikbe. Napjaink kutatói nem értenek egyet az Arisztéászról szóló legendák értelmezésében: néhányan úgy vélik, hogy az *Arimaszpeiá*ban a Szkíthiára vonatkozó konkrét ismereteken kívül helyet kapott a transzban levő lélek „utazásainak” leírása is, azaz

a sámánkultuszból kölcsönzött képzetek, amelyeket – némely tudósok szerint – igen széles körben ismertek a szkíthák is. Más kutatók feltételezik, hogy Ariszteász valóban beutazta Szkíthiát, s azon túl, az isszédonoszokhoz is eljutott, a lélek vándorlásával kapcsolatos történetek pedig sokkal később keletkeztek, már teljesen görög közegben, majd utóbb a püthagoreus tanítások részévé váltak.

A két nézet azonban közös nevezőre hozható. A forrásadatok semmi kétséget sem hagynak afelől, hogy Ariszteász, az *Arimaszpeia* szerzője, valóban járt Szkíthiában, s az isszédonoszokig is eljutott. Ugyanakkor a „samanisztikus" elemek az Ariszteászhoz kapcsolódó hagyománynak kétségtelenül részét alkották már a püthagoreus iskola előtt, attól függetlenül; ez világosan kiderül Hérodotosz közléseiből is. Ő ugyanis nemcsak az Ariszteászról szóló legendákat ismerte, hanem tudott egy bizonyos Abarisz nevű „hüperboreuszról" is. Későbbi antik szerzők még részletesebben őrizték meg ezt a hagyományt: „A hüperboreuszok országából érkezett a szkítha Abarisz..., papi teendőkben igen járatos személy... Ő, az Apollón Hüperboreusztól kapott nyílvesszőn folyókon, tengereken és egyéb áthatolhatatlan helyeken jutott át, mintha a levegőben utazott volna... Utazása idején – tartja a szóbeszéd – tisztító szertartásokat végzett, pestist és más járványos betegségeket gyógyított..., földrengéseket jósolt meg hitelt érdemlően..., viharos szeleket csendesített le..., folyók és tengerek háborgását csillapította le." Ezeken az Ariszteászról szőtt legendákon már észrevehető a régi téma későbbi görög (és részben püthagoreus) átdolgozása, amelyre ugyanakkor továbbra is hatottak a szkítha világ vallási képzetei.

Mindenesetre, már az Ariszteásszal kapcsolatos legrégibb, későbbi átdolgozásoktól mentes hagyományanyagból elkülöníthetünk néhány „samanisztikus" vonást: az élettelenné vált testtől elszakadó lélek önálló „utazását", a ma-

dárrá (varjúvá) változást, a lélek „repülése" során megismert, távoli országokról és népekről szóló leírásokat, s mindez különleges, kultikus ihletettség, megszállottság állapotában történik.

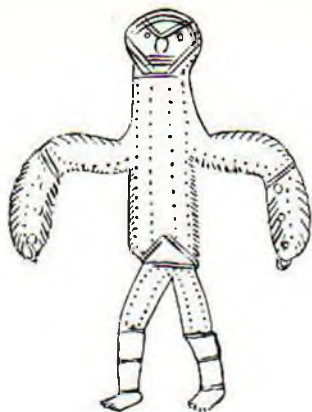
Természetesen az sem tagadható, hogy a görög vallásban, s részben magában Apollón kultuszában is voltak bizonyos, a samanizmushoz közeli jegyek, de az Ariszteásszal kapcsolatos antik elbeszélések nem maguknak a görögöknek vallási és mitológiai nézeteit tükrözték. Mint több más epikus téma és mitológiai motívum, amelyet a szkítha világból kölcsönöztek a görögök, ugyanúgy „Ariszteász samanizmusa" is közvetlen átvétel a szkíthák és északi szomszédaik vallási képzeteiből. Ezt külön is alátámasztják az Ariszteász szkíthiai és a szkíthákon túli területekre, az isszédonoszokhoz tett utazására vonatkozó adatok. Ariszteásznak az áthatolhatatlan északi hegyeken túl élő hüperboreuszokhoz tett látogatását értelmezhetjük sámáni „repülésként" is, mint sámáni hallucinációt, amelyet önkívületi állapotban élt át (mint a sámán által eksztázisban véghezvitt rituális cselekedetet).

A samanizmus mint specifikus vallási forma Szibéria, Észak-Ázsia és Északkelet-Európa népeinél volt kiváltképpen elterjedt. Az óind és óiráni népek (köztük a szkíthák) vallása egészében egy teljesen más típushoz tartozik. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szkíthák mitológiai és epikus világa, valamint az északi népek mitológiai rendszere között sok közös vonást találhatunk. Mi több, néhány mai kutató (például a német K. Meuli) az antik irodalom Szkíthiára vonatkozó anyagaira támaszkodva, elkülönítette az északi samanizmusnak a szkítha vallási gyakorlatba átkerült elemeit. K. Meuli különös nyomatékkal hangsúlyozta a „szkítha samanizmus" és az Urál-vidék, illetőleg az Urálon túli területek finnugor népeinek vallási nézetei és gyakorlata közötti hasonlóságot.

Annak az anyagnak az alapján, amely a sztyeppei törzseknek és a tőlük sokkal északabbi területek népeinek vallási rendszere között oly sok rokon vonást mutat a szkítha korban, azt gondolhatjuk, hogy Szkíthia törzsei éppen ebben a korszakban kölcsönözték azokat északi szomszédaiktól. De teljesen elképzelhető egy másféle következtetés is: a „samanikus réteg” már megvolt a szkíthák ősvallásában, s minthogy a samanizmus elemei kimutathatóak az óind és óiráni vallási szövegekben is, keletkezése visszavezethető a közös ősárja korhoz. Ezt a feltevést erősíti meg azoknak az adatoknak az elemzése is, amelyek az ősi árják és az erdőövezet északi törzsei – a finnugor nyelvcsalád ősei – közötti kapcsolatokról vallanak.

Árják és finnugorok

Napjainkban a finnugor nyelvcsaládot a lappok, finnek, észtek, karjalaiak, mordvinok, marik, udmurtok, komik, manysik, chantik, magyarok stb. alkotják. Őseik egykor Északkelet-Európa és az Urál erdős vidékét lakták. (Az orosz évkönyvekben csugy, vesz, merja, muroma, jugra stb. néven említik őket.) A mai finnugor nyelvek közül csupán a magyar elterjedési területe esik távol az említett vidéktől, de az is csupán a 9. században került Közép-Európába, miután az Urálon túlról és a Volga mentéről elvándoroltak azok a törzsek, amelyeket az orosz évkönyvek ugoroknak neveztek. Valamennyi finnugor nyelv közül a magyar áll a legközelebbi rokonságban az Urálon túli népek – a chantik és manysik – nyelvével. E három nyelv együttesen alkotja a finnugor nyelvcsalád ugor ágát, a többiek a finn-permi ághoz tartoznak. A kutatók úgy vélik, a finnugor törzsek kialakulásának területe a Volga-vidék és a Káma folyónak az Urálig terjedő

Ember-madár. Szibériai sámánöltözék darabjai

erdővidéke volt, s a nyugati finnségi törzseknek (a finnek, észtek, karjalaiak őseinek) nyugat felé történő mozgása későbbi korban következett be.

Eredetüket tekintve a finnugor nyelvek nincsenek rokonságban az árja nyelvekkel, amelyek egy teljesen más, az úgynevezett indoeurópai nyelvcsaládhoz tartoznak. Éppen ezért a finnugor és indoiráni nyelvek közötti számos lexikai egyezés nem genetikus összefüggésről árulkodik, hanem a finnugor és árja törzsek közötti mély, hosszan tartó és sokoldalú kapcsolatokat bizonyítja. Ezek a kapcsolatok még az ősárja korban kezdődtek, s folytatódtak a közös árja korszakban, miután pedig megtörtént az árjáknak indekre és irániakra való szétválása, a kapcsolatok a finnugor és iráni nyelvű törzsekre szűkültek.

Az indoiráni nyelvekből kölcsönzött finnugor szókincs meglehetősen tarka. Találhatók benne számnevek, rokonságot jelölő fogalmak, állatnevek stb. Különösen jellegzetesek a gazdasággal, munkaeszközökkel, fémekkel kapcsolatos kölcsönszavak (például 'arany': az udmurtban és komiban *zarnyi,* a chantiban és manysiban *szornyi,* a mordvinban

szirnye, az irániban *zaranja*, a mai oszétban *zerin*). Megállapították egy sor egybeesést a földművelési terminológiában is ('mag', árpa' stb.); az indoiráni nyelvekből származnak több finnugor nyelv 'tehén', 'borjú', 'tej', 'kecske', 'juh', 'bárány', 'birkabőr', 'gyapjú', 'nemez' stb. jelentésű szavai. Ezek a megfelelések általában azt mutatják, hogy a fejlettebb gazdálkodást folytató sztyeppei törzsek hatottak az északi erdővidék lakosságára. Bizonyító erejűek a finnugor nyelveknek kölcsönzött indoiráni lótenyésztési szakszavak ('csikó', 'nyereg' stb.). A finnugorok minden bizonnyal déli sztyeppei szomszédaik révén ismerték meg a háziasított lovat. A sztyeppei lótenyésztő törzsekkel fennálló huzamos kapcsolat kifejezésre jutott az erdei törzsek – közöttük a sok száz évig a tajgában lakó ugorok – nyelvében, eposzában, vallási képzeteiben is.

Középkori forrásokból ismeretes, hogy az ugor törzsek még ekkor is óriási területeket laktak az Északi-Uráltól nyugatra eső vidéken is. E törzsek kialakulása nyilvánvalóan jelentékenyebb volt a délibb körzetekben, a sztyeppehatár mentén. Az ugor nyelvek, tehát a magyar is, közös eredetű lótenyésztési szókinccsel rendelkeznek. Közülük több iráni eredetre vezethető vissza. A néprajzkutatók által a 18. században, a 19. század elején gyűjtött anyag azt mutatja, hogy az Urálon túli területen élő ugorok vallási hiedelmeiben és mitológiájában fellelhetők az ősi lókultusz maradványai. A chanti epikus énekek lovas hősökről énekelnek, akiknek seregei hatalmas porfelhőt kavarnak. A legendabeli manysi isten – a föld ura és az emberek védelmezője: Mir-Szuszne-chum – lovasként jelenik meg, és a világot szárnyas fehér paripán járja be. A legfontosabb áldozati állat rendszerint a rénszarvas volt, de a legmegtisztelőbb áldozati állatnak a lovat tekintették, kiváltképpen a fehéret. A leghőbben óhajtott és legértékesebb áldozat a lóáldozat volt az árja

törzsek vallási gyakorlatában is; különösen tiszteletben részesítették a fehér lovat.

Ámbár az ilyen példák száma nem túl nagy, bizonyító erejük meglehetősen jelentős a finnugor és árja törzsek hajdani kapcsolata szempontjából. E kapcsolatok lecsapódása nyomon követhető az óind és óiráni hagyományokban is, amelyek sokkal későbbi korban rögzültek, akkor, amikor ezen országok törzsei és népei már hatalmas államokat hoztak létre, szellemi kultúrájuk, társadalmi szerkezetük, politikai viszonyaik pedig már jelentős mértékben különböztek a korábbitól, amely az ős- és közös árja korszakban jellemezte őket, vagyis amikor lehetségesek voltak az ind árják és Irán perzsa törzsei, valamint a mai finnugor népek ősei közötti kapcsolatok.

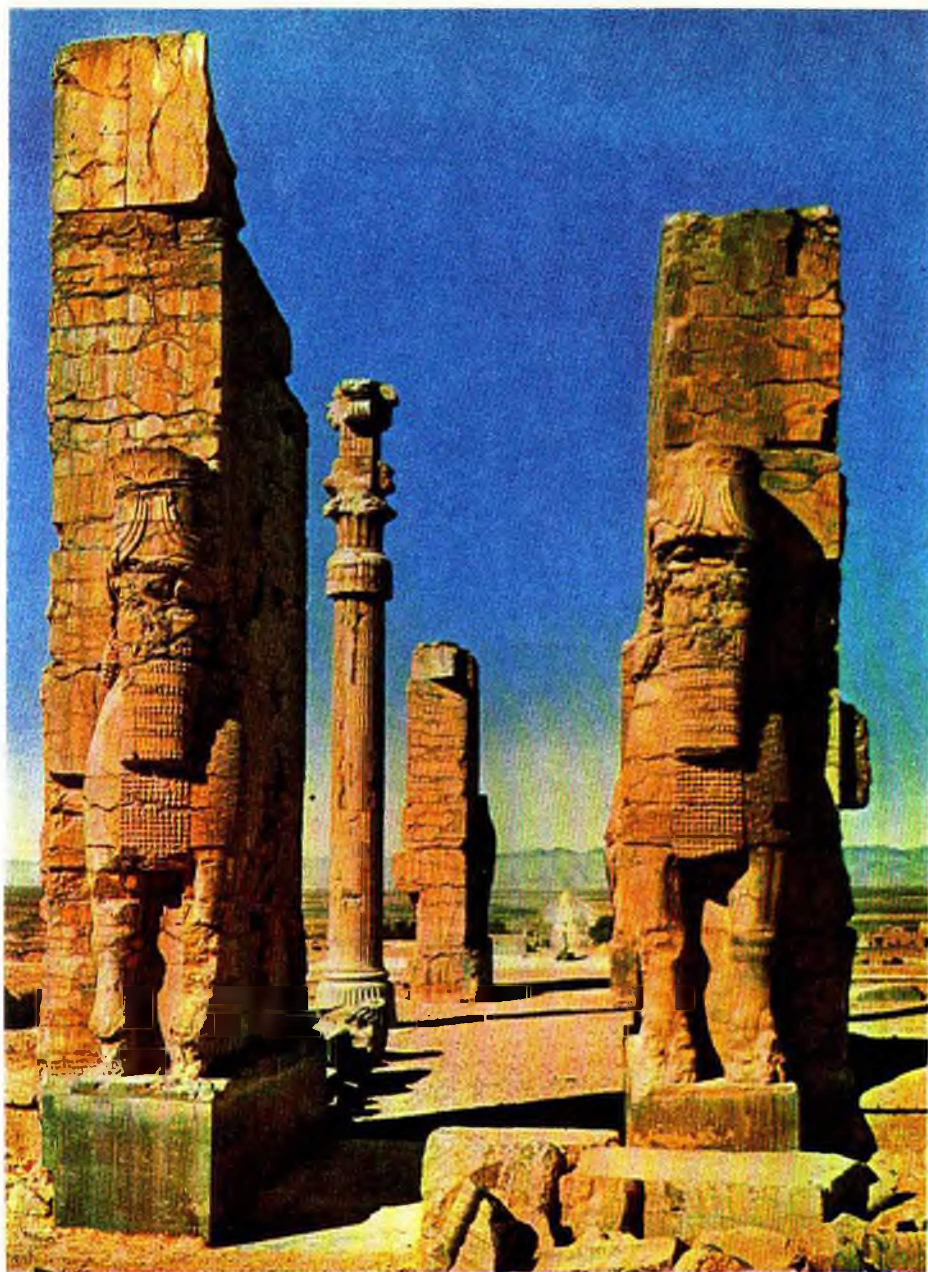
A hatalmas állam uralkodója és a tajgai nép istene

Az i. e. 6. század közepe táján Délnyugat-Irán perzsa törzseinek segítségével létrejött az Akhaimenida birodalom. I. Dareiosznak, a dinasztia legjelentősebb uralkodójának trónralépését drámai és talányos események előzték meg. A hatalmas birodalom sok országot foglalt magában: Egyiptomtól és az Égei-tenger partvidékétől Közép-Ázsiáig és az Indus völgyéig terjedt. I. e. 530-ban belső-ázsiai lovasokkal vívott csatában elesett a birodalomalapító Nagy Kürosz. Két fia közül az idősebb, Kambüszész lépett a trónra, a fiatalabb pedig, Bardija, a legfontosabb tartományok helytartója lett. Behisztuni feliratán Dareiosz, valamint az eseményt elbeszélő antik szerzők elmondják, hogy Kambüszész megparancsolta: öljék meg Bardiját, mivel fivérében

veszélyes ellenfelet sejtett. A herceg meggyilkolásáról csak néhány, az uralkodóhoz igen közel álló személy tudott. Trónja megszilárdításában bízva Kambüszész Egyiptom elleni hadjáratra indult, ami három évébe került. Az uralkodó számításába azonban hiba csúszott. Iránban zavargások kezdődtek, és államcsíny történt: az i. e. 522. év március 11. napján egy magát Bardijának nevező személy ragadta kezébe a hatalmat. A források azt beszélik, hogy az új uralkodó bámulatosan hasonlított az igazi hercegre.

A fordulatról értesülve Kambüszész sietve Iránba indult, de útközben, Szíriában, rejtélyes körülmények között meghalt: némely feljegyzés szerint sebesüléstől, amelyet véletlenül saját maga idézett elő lóra szállás közben; más adatok viszont arról szólnak, hogy az uralkodó ellen merényletet követtek el. Ekkor tehát „Bardija" lett az egész birodalom ura. Héthónapos, rövid uralkodása alatt számos fontos társadalmi és vallási reformot hajtott végre. Ugyanakkor hét perzsa főúr, közöttük Dareiosz, összeesküvést szőtt az ál-Bardija ellen. 522. szeptember 29-én behatoltak az uralkodói palotába, megölték a királyt és legközelebbi híveit. Dareiosz lett az új uralkodó. Az ál-Bardija reformjait megváltoztatták.

Ez a történtek hivatalos perzsa változata, s ekként beszéli el néhány antik szerző is. Számos mai kutató ugyancsak így fogadja el. De vajon teljesen hihető-e ez az elbeszélés? Esetleg nem Dareiosz és párthívei találták-e ki, akik félreállították a számukra kellemetlen uralkodót? Hiszen nehéz például azt elhinni, hogy évekig sikerült titokban tartani Kürosz fiának, a tényleges trónörökösnek a meggyilkolását, az ál-Bardija viszont, anélkül, hogy felismerték volna, trónra lépése előtt a helytartó szerepét játszhatta. Az is igen lényeges, hogy a legrégibb ránk maradt antik hagyomány miként beszéli el ezt az eseményt. Aiszkhülosz *Perzsák* című tragédiájában az összeesküvők által meggyilkolt királyt egyáltalán nem nevezik *ál*nak, bitorlónak. S lehetséges, hogy az

Az Akhaimenidák szent városának, az I. Dareiosz alapította Perszepolisznak romjai

Akhaimenida birodalom trónján hét hónapon át a valódi Bardija, Kürosz fia uralkodott, nem pedig az ő nevét felvevő trónbitorló (ezt a nézetet vallja, részletes érveléssel, M. A. Dandamajev szovjet keletkutató is).

A Dareiosz trónra lépésével kapcsolatos rejtélyeknek ezzel még nincs vége. A hét összeesküvő közül miért éppen Dareiosz lett az új király? Talán valamilyen előjogokat élvezett a trónra lépéshez, s már az összeesküvés megszervezésekor felmerült, hogy siker esetén ő lesz a király? Behisztuni feliratán Dareiosz kétségkívül magának tulajdonítja a fő szerepet a trónbitorló trónfosztásában, s önmagát tünteti fel az összeesküvés megszervezőjének. Az antik források azonban másképpen írják le az eseményt, s az összeesküvésben a fő szerepet nem Dareiosznak, hanem a többi résztvevőnek tulajdonítják. Dareiosz emellett nem is volt a legközelebbi rokona vagy közvetlen örököse Kürosznak és Kambüszésznek; továbbá, az összeesküvők közül néhányan szintén az Akhaimenida nemzetséghez tartoztak. Sőt, amikor felvetődött az a kérdés, hogy ki legyen az ál-Bardija félreállítása után a király, Dareiosznak még az apja és nagyapja is élt.

Az antik szerzők érdekesebb történetet őriztek meg arról, miként szerzett Dareiosz jogot a trónhoz. A trónbitorló megölése után az összeesküvők mérlegelni kezdték, ki legyen közülük az új király. Egyikük sem akart lemondani a másik javára. Végül abban egyeztek meg, hogy a következőképpen oldják meg a vitát: másnap hajnalban valamennyi jelöltnek ki kell lovagolnia egy megadott helyre (Pompeius Trogus szerint a királyi palotához). A királyi hatalom pedig azé legyen, akinek a lova elsőül nyerít napkeltekor.

A szerencse Dareiosz mellé szegődött, ő lett az Akhaimenida birodalom ura. A legfőbb isten „kegyének" tekinti trónra jutását Dareiosz maga is: Ahura Mazdá – az égbolt ura – adta kezébe a hatalmat, ő tette uralkodóvá és törvényhozóvá, hatalmas területeket adván neki; amikor ellenséges-

A perszepoliszi felvonulási díszlépcsőt ékesítő relief részlete

Kihallgatás Dareiosz király udvarában. Perszepoliszi relief

kedés és lázongás ütötte fel a fejét, őt választotta, hogy helyreállítsa a földön a rendet, és biztosítsa az emberek boldogulását. Ekként nyilatkozik feliratain Dareiosz.

...A messzi égben lakozik a legfőbb isten, Numi-Tórem, az ég ura. Távol van a földi világtól, és rendszerint nem is avatkozik az emberek dolgába. Egyszer azonban zűrzavar, ellenségeskedés és öldöklés hatalmasodott el a földön. Ebben részt vett Numi-Tórem hét fia is, akiket atyjuk a földre küldött. Elhatározta az isten, hogy megszünteti a villongást, rendet teremt a földön, és egyetlen uralkodót választ ki. Alászállt az égből, és így szólt fiaihoz: az lesz közületek az uralkodó az emberek és fivérei fölött, aki holnap pirkadatkor elsőként ér palotámhoz, és lovát az ezüstoszlophoz köti. Mindnél korábban érkezett Mir-Szuszne-chum, a legifjabb fivér, s lovát az ezüstoszlophoz kötötte. Így lett ő a föld ura. Megparancsolta Numi-Tórem a többi fiának, hogy elöljárójukként tiszteljék Mir-Szuszne-chumot, az embereknek pedig, hogy „legfőbb vezetőjüknek és bírájuknak" tekintsék. Az ifjú uralkodónak „meghagyta, hogy gondoskodjék az emberekről". Ettől kezdve az emberek jólétben és gazdagságban éltek „az emberekkel törődő" Mir-Szuszne-chum fennhatósága alatt.

Ezt a legendát N. L. Gondatti, 19. századi utazó és etnográfus jegyezte fel a manysiknál. Akaratlanul is szembeötlik a perzsa trónra lépő I. Dareiosszal való párhuzamosság. Mindkét elbeszélés alapját a hippomanteia – a ló segítségével történő királlyá választás – adja. Egybeesik ezenfelül a két legendában egy sor fontos részlet is: a döntő eseményre a következő nap hajnalán kerül sor, s az a nap keltéhez kapcsolódik; az ugor legendában a legfőbb úr palotájának ezüstoszlopához kellett a vetélkedő fivéreknek lovukat kötniük, a vitázó perzsák ügye ugyancsak a királyi palotánál dőlt el (mi több, Hérodotosz elbeszélésében arról is szó van,

hogy lovakat vezettek a vetélkedés színhelyére); mindkét legendában egybeesik a trónkövetelők száma is.

Nem lehet kétséges, hogy a két legenda kapcsolatban áll egymással. Ha a ló segítségével történő királyválasztás szokása jól ismert gyakorlat volt az óindoirániak vallási és epikus hagyományában (s fellelhető néhány más indoeurópai törzsnél is), akkor a manysik ősei aligha találtak ki ettől függetlenül egy különben teljesen egybevágó királyválasztási gyakorlatot.

Minden alapunk megvan tehát ahhoz, hogy feltételezzük, a legenda manysi változata azoknak az iráni nyelvű törzseknek köszönhető, amelyek egykor a finnugorok őseinek szomszédságában éltek. Mindemellett a Mir-Szuszne-chum tajgai népének istenéről szóló legenda segítséget ad ahhoz, hogy tisztázzuk I. Akhaimenida Dareiosz királlyá választásának néhány, az iráni tradícióban fennmaradt vonatkozását.

Attól függetlenül, hogy valóban hippomanteia révén került-e Dareiosz trónra, vagy sem, a lényeges az, hogy maga a hagyomány még az Akhaimenida birodalom korában is létezett az ókori Iránban.

Sarabha, a titokzatos vadállat

Még egy érdekes bizonyságát adják az indoirániak ősei és a finnugorok ősei közötti hajdani kapcsolatokra a sarabha nevű titokzatos vadállatról szóló ind mesék. Sarabhát rendszerint úgy írják le, mint hatalmas, vad állatot, amely még az oroszlánnál is erősebb. Az óindek a sarabhát astapadának (nyolclábúnak) nevezték, és havas hegyek „lakójának" gondolták. Igaz, a sarabha külsejére vonatkozó elképzelések különfélék és ellentmondásosak voltak. A legrégibb indek meg sem tudták pontosan magyarázni, miféle vadállatról

Akhaimenida harcosok a szuszai palotából. I. e. 5. század

Oroszlán-griff a szuszai palotából. I. e. 5. század

van szó: még a tevével is összehasonlították, olykor a kecskével, de leggyakrabban a szarvasok „családjával" hozták kapcsolatba.

A sarabha figurája igen népszerű volt a buddhista irodalomban is. Két buddhista dzsátakának egyenesen a főszereplője. Buddha néhány alkalommal emberi alakot öltött, máskor állatit vagy istenit. A dzsátakák, noha vallási művek, számos népszerű legendát és állatmesét is tartalmaznak, különféle folklorisztikus témákat, amelyek nagyon ősi mitológiai képzetekhez kapcsolódnak.

„Egy bizonyos távoli helyen, ahol ember nem jár, emberhang nem hallható, ahol harci kocsi vagy szekér kereke nem zörgött még, ahol a földet vándor lába még nem érintette..., élt sarabha formában Buddha. Hatalmas erejű, gyors, nagy és erős testű volt..." Egyszer egy király, vadállatot üldözve, eltévedt, s arra a távoli helyre vetődött. Amint megpillantotta a sarabhát, azonnal ráemelte nyilát, de a célba vett állat futásnak eredt. A sarabha „útjába hatalmas szakadék került, gyorsan átugrotta, mint egy tócsát, és tovább mene-

kült”. Ez és a többi dzsátaka is hangsúlyozza a sarabha különös erejét, kivételes ügyességét, ami lehetővé teszi, hogy még a legtapasztaltabb vadász halált hozó nyilát is elkerülje. A sarabhát, meséli a dzsátaka, a leghozzáértőbb vadászok fogták közre, akik azzal kérkedtek, hogy egykettőre végeznek vele. A vadállat azonban ügyes volt, olyan művészien kerülte el a rálőtt nyilakat, hogy a vadászok nem tudták megsebesíteni, szélsebes futásával mindig sikerült elmenekülnie.

Mi tehát az ind legendák e fantasztikus állata, ez a nyolclábú, erdőn lakó sarabha, amelynek hatalmas ereje és gyorsasága lehetővé teszi, hogy a legkiválóbb földi vadászok gyilkos nyilát elkerülje? Lehetséges-e, hogy ez csupán mesebeli, kitalált állat, amely létezését az ind elbeszélésekben csak az emberi képzeletnek köszönheti? Nem, az erdei sarabhát nem az óindek találták ki. Ez az állat az északi erdők állata, a rénszarvas, amelyet bizonyára ismertek őshazájukban az indek ősei is.

Az óind sarabha szó, ahogy ezt még a 20. század elején Munkácsi Bernát magyar tudós bebizonyította, megfelel az Urálon túli területeken élő ugorok – chantik és manysik – rénszarvast jelölő szavának, a *szarp-,* illetve *sorp*nak. E szavak közvetlen kapcsolatának bizonyítékát adja az óindek soklábú sarabhájáról szóló meséknek és az ugorok rénszarvasról szóló történeteinek összehasonlítása is. Íme, például, egy legenda, amelyet a 19. században jegyzett fel az obi-ugoroknál N. L. Gondatti. Kezdetben a rénszarvas az égben lakott, és hatlábú volt. Senki sem bírta utolérni, ha gyors iramú futásnak eredt. De önhitté vált a rénszarvas, és kérkedni kezdett erejével meg gyorsaságával. Értesülvén erről a legfelső világ istene, Numi-Tórem, elküldte égi bajnokát, hogy büntesse meg a rénszarvast. A csodálatos hős sokáig üldözte az égben a szarvast, míg végül is utolérte. Két hátulsó lábát levágta, és ledobta a földre. A rénszarvas-

Karmai között szarvast tartó griff.
Bőrdíszítés egy paziriki kurgánból

nak négy lába maradt, s az ember ezentúl gyakran zsákmányul ejtette. A hatlábú rénszarvas emléke, szól a hagyomány, a Nagymedve (népi nevén Szarvascsillagzat) formájában megmaradt az égen, s az út, amelyen az égi vadász űzte a szarvast, nem más, mint a Tejút (a Szarvas útja). E legenda egy másik változata szerint Tunk-poch isten vadászott a hatlábú rénszarvasra. Sokáig űzte az égen szent fából készült síléceken, de csak amikor a szarvas aláereszkedett a kőösvényre, érte utol a vadász, és vágta le két lábát. Az égi rénszarvas szokványos földi állattá változott, s azontúl Észak tajga-erdeiben élt.

A szent rénszarvas vadászatával kapcsolatos téma – amely sajátságos kozmológiai képzetekhez fűződik – a néprajzi irodalomban másutt is felbukkan; jól ismert például az evenkiknél gyűjtött anyagban. G. M. Vasziljevics szovjet etnográfus e mesének több változatát is feljegyezte. Három vadász rénszarvasvadászatra indult. Amikor azonban megpillantották az égi vadat, a fő vadász, aki azt ígérte, hogy könnyen elbánik a rénszarvassal, megijedt és elfutott; ezért folytatódik mindmáig az égi szarvas vadászata: a Nagymedve

négy csillaga a szarvast jelképezi, a többi három pedig a vadászokat.

Az indusoknak a sarabhára vonatkozó elképzelésével kapcsolatban különösen érdekes a szibériai rénszarvas-legendák néhány mozzanata. Az égi rénszarvas a felső világ tajgájában él: nappal gyakran elrejtőzik és láthatatlan marad a földi lények számára, éjszaka azonban a hegyi magaslatokra hág, és a Nagymedve képében megmutatkozik az égi lakók között. Az evenkik elbeszélése szerint vele kapcsolatos a nappalok és éjszakák váltakozása; úgy hiszik, a rénszarvas elfut a tajgáról, és felhág a hegycsúcsra, ahonnan elérhetni a napot.

Hasonló legendákat jegyeztek fel a szent rénszarvasról sok más északi népnél is, a Jenyiszej medencéjétől Finnországig. Hasonlóképpen, ezen a területen a Nagymedve csillagkép általánosan elterjedt elnevezése „Rénszarvas" (érdekes, hogy így nevezték a régi oroszok is, nyilván attól kezdve, hogy megismerkedtek Észak-Európa erdei népeinek mitológiájával). Régészeti anyagok és sziklarajzok alapján A. P. Okladnyikov akadémikus kimutatta, hogy a rénszarvasnak a nappal való összekapcsolása az északi népek egyik legrégibb kozmológiai képzete.

Sarabhának, a soklábú, gyors erdei vadállatnak az óind témákban való megjelenése minden bizonnyal az északi erdőzóna vidékén élő népek korai rénszarvas-elképzelésével függött össze. Továbbá: a sarabha-motívum ind megjelenése közvetlen kapcsolatba hozható az ugor népek mitológiájával; ott található ugyanis olyan szokatlan részletek egybeesése, mint a soklábúság (hat vagy nyolc láb) és a névmegfelelés: *sarabha – sorp, szarp* (az evenkik és más szibériai népek a rénszarvas jelölésére más szavakat használnak).

Sarabháról, a fantasztikus vadállatról szóló történetek legnagyobb bőséggel az óind vallási és világi irodalom klasszikus korszakában terjedtek el: ez időre az egykor kölcsön-

zött motívum teljesen új elemekkel bővült, és az ind folklór részévé vált. Vannak azonban adataink, amelyek alapján feltételezhető, hogy már a kora védikus irodalom, tehát a *Rigvéda* alkotói is ismerték a sarabhát. Az ugyancsak kora védikus *Atharvavédá*ban egy sarabhával kapcsolatos ráolvasást találunk: „Te, ó, űzött sarabha, kecskére hasonlító, te képes vagy áthatolni a nehezen megközelíthető helyeken is." A *Rigvédá*ban pedig az az Indra-himnusz említi a sarabhát, amelyben a szóma elcsenéséről van szó. Figyelemre méltó, hogy a sarabha itt mint valami mitikus személyiség jelenik meg, aki az égi szférához tartozik, az isteni risik közé sorolják.

Ily módon került tehát az északi erdők rénszarvasa, a sarabha a forró India népi hagyományába. Ugyanúgy, mint a sarkvidéki területekről és jelenségekről szóló mondák, amelyek szervesen beépültek e dél-ázsiai ország népeinek szent irodalmába, epikájába.

Az északi samanizmus és az árják legrégibb vallása

A távoli észak megközelíthetetlen országába látogattak, madáron „repülve", az ind eposz szent bölcsei. A Szkíthián túli messzi északra „szállt" Ariszteász is. Ezek az „utazások" samanisztikus révülettel magyarázhatók. Ilyenféle értelmezést sugall az északi népek etnográfiáját és vallástörténetét vizsgáló kutatás.

„Révülete idején a sámán – írja a nagy szovjet etnográfus, Sz. A. Tokarjev professzor – gyakran kerül önkívületi állapotba; ebben nézői akaratlanul lelke elrepülését látják; a sámán jóslása és hallucinációja nemritkán abból áll, hogy

Szibériai sámán „madár"-öltözékben. A 20. század elejéről való rajz

hangosan elbeszéli, mit látott távoli országokban való vándorlása során."

A 19. századnak és a 20. század elejének utazói, néprajztudósai értékes adatokat gyűjtöttek a szibériai népek samanizmusáról. Íme, például hogyan írta le a 20. század elején V. I. Anucsin a samanisztikus szertartást: a különleges öltözetű sámán mesterségesen izgalmi állapotba juttatja magát, azután énekelni kezd és dobol, mintha a szellemeket hívná. „Azt, hogy a lelkek mind gyülekeznek, a sámán éles kiáltás-

sal adja tudtul, s egyidejűleg szökell néhányat..., akkor a szellemek a sámán felemelésére készülnek." Végül, a lelkek mintegy „felemelik" a sámánt a felhőkig, hogy szemügyre vehesse a látóhatárt. Énekében a sámán azt beszéli el, amit éppen lát: „Már magasan vagyok. Száz verszta magasból látom a Jenyiszejt, s száz verszta mélyen. Íme egy sátor. Ki van ott? Ahá, az öreg Szintip üldögél ott... Hé, szellemek, emeljetek magasabbra! Távolabbra akarok nézni..." A sámán, folyamatosan énekelve a látottakról, egészen az égig emelkedik, majd leereszkedik a föld alá, a világ minden országát berepüli, sok fordulatot tesz; rendszerint maga változik madárrá, vagy szellem-madár segítségét veszi igénybe.

A. A. Popov feljegyzése szerint egy nganaszán sámán elbeszélte, hogy úgy tűnt neki, mintha ő sokáig lett volna madár-állapotban, és hosszasan repült volna a tengerpart mentén, majd eljutott egy magas hegyig, ahol a vizek úrnője élt. A sámánnak valamennyi világot be kellett járnia: „elutazott" az alvilágba, eljutott a végtelen tengerhez, végül „visszatért" a földre, „megszerezve" minden látható és hallható dolog titkát, még a fű suttogásáét is.

Számos északi nép vallási elképzelése szerint a sámán megjósolhatta a jövőt, előre jelezhette a közelgő szerencsétlenséget, elküldhette saját lelkét távoli területekre, „hogy megtudja, hol mi történik"; de csak lelke „visszatérése" után határozta meg a sámán, mi legyen a szenvedő sorsa. Azt tartották, a sámán képes betegségeket gyógyítani, kiűzni a rossz szellemet. Üldözőbe veszi a betegség „előidézőjét", s ehhez madáralakot ölt. „Varjúvá változván egyenletesen emelkedünk..., héjává változván szétnézünk fentről..., sassá változva mindenfelől körülnézünk" (tuvin sámánénekből; Sz. I. Vajnstejn anyaga alapján).

Hasonló elképzeléseket jegyeztek fel a 19. század kezdetén Észak-Skandináviában, Lappföldön: a sámán lelke elválik a testétől, különféle állatok alakját ölti magára: a földön

rénszarvas képében járkál, a levegőben madárként száll, hal formában merül a tenger mélyére, s így a sámán, noha mélységes transzban fekszik, különféle világokat „utazik be", azután lelke „visszatér", és a sámán „újraéled". A lappok azt hitték, hogy a sámán mindent megtudhat, ami messze településeken élő rokonaikkal történik. Eksztatikus állapotában a sámán hangosan énekelt, és verte a dobot, azután, mintha meghalt volna, elterült a földön. A lélek pedig „elszállt" oda, ahova a sámán parancsolta. A hivők türelmetlenül várták a lélek visszatértét, ami „felélesztette" a sámánt. A lappok elképzelése szerint a sámánnak külön segítőnőre is szüksége volt, aki a lélek „utazása" idején őrizte a testet, és szükség esetén, ha az sokáig „nem költözött vissza", „megkereste" a sámán lelkét.

Különleges szerepet kapott a sámánkultuszban a madárkultusz is: a sámán vagy a lelke madár képében „távozott" hosszú bolyongásaira, ismerős és mitikus országok felett „repülve". A madarat a sámán védőjének tartották, a sámán öltözékét madár formájúra szabták, és tollakkal fedték. A finn mitológia szerint a sámánok az égi isten, a sas fiai.

Az obi-ugorok vallási elképzelései szerint a lélek madáralakot ölt, és úgy távozik a síron túli világba. Egy evenki legenda szerint egy bizonyos ember elhatározta, hogy a felső világban akar élni. Keresett egy hatalmas madarat, amely utasította: „Szerezz be három esztendőre elegendő élelmet, ruhát, vizet, tűzifát!" Mindezt rárakta az ember a madárra, aztán felszálltak a levegőbe. Sokáig repültek; végül az ember megpillantott egy lépcsőt, amely a felső világra vezetett. Felment rajta, de egy sámán visszaűzte őt az égi lakhelyről: „Menj a saját földedre!" – mondta. Újból a madár hátára ült az ember, és hazaszállt, ahol elmesélte rokonainak a felső világba történt repülését. Az evenki sámánok szerint csak a sámán juthatott, s ő is csak különleges révületben, a felső (vagy hajnali) világba. Közönséges halandó nem hatolhatott

Táncoló Siva. Bronz, i. sz. 12. század

be oda. Különleges tiszteletben részesítették a varjút, s áldozatot mutattak be neki; rendszerint a samanisztikus rituális táncok valamelyik fő résztvevője végezte a szertartást.

A sámáni révületet a tudósok a neurohiszterikus önkívülethez hasonlítják. A sámánok gyakran vettek igénybe mesterséges izgatószereket, különféle narkotikumokat szedtek, amivel különleges izgalmi állapotot, eksztázist idéztek elő. Erre vonatkozólag sok adatot gyűjtöttek a néprajzkutatók és az utazók.

A sámánkultusszal és -vallással kapcsolatban az egykor Északon élt népek hagyományából idézett anyaghoz számos érdekes és közvetlen megfelelés idézhető az ókori India, Irán és Szkíthia epikus és vallási hagyományából. Emlékszünk Ariszteászra: varjú alakját öltötte, különleges állapotba került, amikor távoli tájakra „utazott", „repült", amikor a lelke elhagyta testét, mesélt lelkének Észak megközelíthetetlen országaiba tett „vándorlásairól". Vagy ott volt Abarisz – ő a levegőben „utazott", áthatolt tengereken és hegyeken, „vándorlásai" idején betegségeket tudott gyógyítani, jósolt, sőt lecsendesítette a szeleket és tengeri viharokat.

Idéztünk már néhány példát a *Mahábháratá*ból: az isteni risik „repüléséről", tiszteletre méltó bölcsek madárháton tett utazásairól, amelyek során a világ különböző országaiba látogattak, de leginkább a „boldogok" népéhez, északra; Méru csúcsára a Garuda madár hátán repült Gálava muni, közben ismert és ismeretlen országokat vett szemügyre, repült „saját testét sem érezve"; szélhez hasonlóan „szállt" Nárada; mint madár, „bolygott" az égben Suka jógin.

„Nem-evők és [csak] levegőt-evők, mint a madarak, levegőben szállókként, a holdnegyedek idején a nagy risik meglátogatják a felülmúlhatatlan hegyet [a Mérut]." A halandók közül senki sem juthat el oda, erre még gondolni sem szabad, de „a holdváltozások [negyedek] idején odarepülő risik kürtök, dobok, kagylók és fuvolák hangját hallják". Isteni

segítséggel, meséli az eposz, elindult három nagy risi a Méru északi lejtője felé, a Tej-tenger partjára, és eljutott a Nagy Szigethez. A ragyogástól azonban semmit sem láthattak, s egy égi hang így szólt hozzájuk: „Ti munik, késlekedés nélkül térjetek vissza oda, ahonnan elindultatok!"

Bizonyos samanisztikus vonásokat fedezhetünk fel a hinduizmus egyik fő istene, Siva (más néven Rudra) leírásában. A vallási szövegek szokatlan külsővel ruházzák fel ezt „a hatalmas erejű és eksztázisú istent": szétzilált hajjal táncol az égen, dörgő kiáltásokat hallat, holdkórosként viselkedik, eszeveszetten táncol, táncától aztán eksztázisba kerül, lerészegedik a szent italtól; a Méru hegyén tartózkodik, és borzalommal tölti el azt, aki megpillantja.

Jellemző, hogy a görög írók, makedón Nagy Sándor indiai hadjáratának résztvevői, ezt az indiai istent Dionüszosznak nevezték, és arról számoltak be, hogy Dionüszosz indiai tisztelői bakkhikus szertartásokat végeztek, táncoltak, és eksztázisba estek, cimbalmon játszottak, doboltak, és csengettyűket ráztak. Az Indiában járt hellének nyilván a helyi hagyományt követték, amikor Dionüszosz-Sivát a szent Méru-heggyel hozták kapcsolatba.

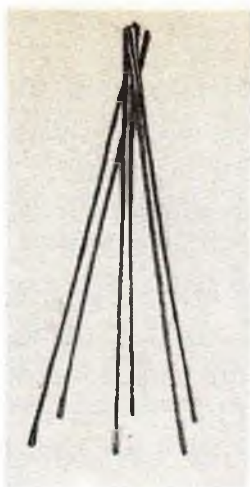
Az indek legrégibb vallásának legérdekesebb samanisztikus vonatkozásait a *Rigvéda* őrizte meg. Egyik himnuszában a Hosszúhajúról (Késiniről) van szó és a bölcs munikról, akik hamuszínű, pecsétes öltözéket és szélövet viselnek, s amikor eksztázisban vannak, a szél szárnyalását követik. „Felajzottan a szelekre pattanunk, mint lovainkra, de ti, halandók, csupán a mi testünket láthatjátok." Száll a levegőben, felülről körülpillant a Hosszúhajú, az istenek igaz barátja minden kezdeményezésükben – énekli a himnusz –, apszaraszok, gandharvák és szárnyas égi állat-madarak nyomában jár; Váju szélisten hozza neki a bódító italt, amikor Rudra istennel együtt issza a részegítő italt; a Hosszúhajúhoz hasonlóan

szállnak az égben a bölcs munik is, miközben a halandók csak a földön hagyott testüket látják.

„Viharos szelek emeltek a magasba – hiszen szómát ittam; felemelt a magasba a szóma nedve, s öt nép is kicsiny porszemnek tűnt nekem..., egyik szárnyam az égen, a másikat lebocsátottam – hiszen szómától részegedtem meg! A felhőkig emelkedtem – hiszen szómától részegedtem meg!" A *Rigvédá*nak ezt a himnuszát rendszerint úgy értelmezik, mint az isten kérkedésének elbeszélését, amelyre a szent részegítő szóma fogyasztása bátorította fel. D. N. Ovszjányiko-Kulikovszkij (1853–1920) neves filológus szerint a himnusz nem a megittasodott istent ábrázolja, hanem a gerjesztő szómát fogyasztó ember eksztatikus állapotát. Nyilvánvaló, hogy itt a részegítő ital titkát megismerő pap eksztatikus lelkesedéséről van szó. Miután szómát ivott, „felemelkedik" az égbe, madár képében „száll", felülről „letekint" a földi népekre, akiket akkorának lát, mint amekkora a szembe hullott porszem.

„A halhatatlanság itala"

A szóma-szertartás igen fontos szerepet játszott a régi árják vallásában. A *Rigvéda* tíz könyvéből egyet teljes egészében a szómának szentel, és más könyvek néhány himnusza is hozzá szól. A *szóma* szó – az irániban *haoma* – a *szu-* *(hu-)* 'kiprésel, kinyomja a nedvet' jelentésű igetőből származik. Szóma-haomának nevezik mind a növényt, mind a nedvet, amit belőle sajtolnak, és az istenséget *(Szómát)* is. E szent növény ismerete a közös árja korra megy vissza. A *Rigvéda* és az *Aveszta* hasonló módon írja le a szóma nevű részegítő italnak az elkészítését: a növényből kisajtolt nedvet szűrőn megszűrték, edénybe töltötték, amelyben vízzel, tejjel, árpa-

Sátorrudak és kenderrel történő füstölésre szolgáló rézedények a paziriki kurgánokból

szemekkel és savanyú tejjel keverték össze. A kapott keverék erjedt, és sajátos ízűvé érett, izgalomkeltő szerré vált.

Szómát ittak a papok a rituális ceremóniák és áldozatbemutatások során, azt loccsantottak az áldozati tűzbe, különféle isteneknek ajánlották áldozatul. A szómát az isteni halhatatlanság italának (amritának) tartották, „halhatatlanságot adónak" nevezték a haomát is. Az óindek és óirániak azt hitték, hogy ez az ital adott az isteneknek legyőzhetetlen erőt és hatalmat, a szómát kisajtoló, áldozó és ivó embernek pedig hosszú életet biztosít, betegségéből kigyógyítja, energia- és életerő forrásává lesz.

Amint a zóroasztrizmusban, ugyanúgy a védikus vallásban és a hinduizmusban is a szóma-haoma áldozati felajánlása a szent szertartások egyik legfontosabb része, az istennel való kapcsolatteremtés aktusa. A szóma már a közös árja korszakban is ilyen szerepet játszott. Az ősi védikus és avesztai szövegek a szóma-haomától való lerészegedést isteni, szent cselekedetnek értelmezik, szembeállítják minden másféle részegséggel, amelyet elítélnek. A *Satapatha-bráhmana* című

védikus műben olvashatjuk: „A szóma – felvirágzás és fény, a szurá – szerencsétlenség és sötétség". Analóg fordulatokkal találkozunk az *Avesztá*ban is: minden más szeszes ital a gyűlölet és hazugság démonához vezet, csupán a haoma itala vezet a szent igazsághoz.

A szómakultusz archaikus formája a legvilágosabban a *Védák*ban tükröződik vissza. A szóma az eksztázis itala és istensége, egyszersmind különös élénkítő hatású szer, amely szinte feltárja az isteni erő titkát: „Elfog a szenvedély és indulat, ó szóma-csepp." „Szómát ittunk, halhatatlanokká váltunk, eljutottunk a fényhez, megtaláltuk az isteneket" – éneklik egy *Rigvéda* himnuszban.

A szómakultusz összekapcsolódott a mágikus varázséneklessel is. A papok szent ráolvasásokat, mantrákat énekeltek a szóma készítése és áldozása közben; eksztatikus állapotban pedig a szómáról énekeltek himnuszokat. „Ahogy a lovas ösztökéli a lovat, úgy serkenti az ének a szómát." Emellett – vélték a szent himnuszok költői – maga a szóma szüli a himnuszt, ő a himnuszok atyja, az énekek ura, a szómától részeg hasonló az énekeshez: amikor eksztázisban van, olyankor az isteni ráolvasás ereje is birtokában van, mint a varázslónak:

„A jövőbelátók kiáltásaikkal üdvözölték a szómát,
Az áldozatot vezető énekesek,
Amikor szemük előtt látták a kedveltet."

A himnuszköltők úgy tartották, hogy a szóma a szélhez hasonlóan magasba emel bárkit, aki titkának birtokába jut, képes a hivőt az istenek halhatatlan és elpusztíthatatlan otthonába eljuttatni, oda, ahol „a legragyogóbbak a világok…, a napnál is magasabb helyre…, ahol öröm és vidámság tanyázik".

A 18. század vége óta mindmáig azon vitatkoznak a tudó-

sok, miféle növény rejtőzhet a szóma (haoma) név mögött. Láttak már a szómában csarabot, különféle hegyi rutákat, gombát, ephedrát, kutyatejet, hasiskendert stb. A baj az, hogy amikor a kérdéssel foglalkozó kutatók a hinduizmus vagy zóroasztrizmus követőinél érdeklődtek, hogyan készítik rituális italukat, kiderült, hogy különféle növényeket használnak erre a célra.

Azok a kísérletek, hogy pontosan meghatározzák, milyen növényt neveztek az indoirániak ősei szómának, aligha végződhetnek eredménnyel. Sok évszázados, hosszú történelmük során az avesztai irániak és az ind árják ősei hatalmas kiterjedésű területet népesítettek be, amelyet eltérő földrajzi környezet, éghajlat, növényzet jellemzett. Kultusz-hagyományaikat követve mindig készítettek rituális italokat az erre alkalmas növényekből: a különböző földrajzi zónákban nyilvánvalóan a földnek mindig másféle „gyümölcse" felelt meg a célnak, úgy, hogy biztosította a szükséges kultikus hatást. Már a korai ind művek rögzítik azokat az eseteket, amikor a szóma hagyományos fajtáját másféle növényekkel helyettesíthették: füvekkel, cserjékkel, gyökerekkel. Egy dologban azonban feltétlenül egyezniük kellett, mindegyiknek alkalmasnak kellett lennie eufóriás állapot előidézésére. Már Szájana, a *Rigvéda* korai kommentátora azt írta, hogy ha nem lehet beszerezni pontosan azt a szómát, amit a Szent Iratok előírnak, akkor egy meghatározott kúszónövényfajtát, pútikát kell venni, s ha ez sem szerezhető be, akkor az „ardzsúna" nevű fekete füvet kell használni. A rituális szövegek „helyettesítő" minőségben megengedik a szemes árpa használatát, bizonyos illatos füveket stb.

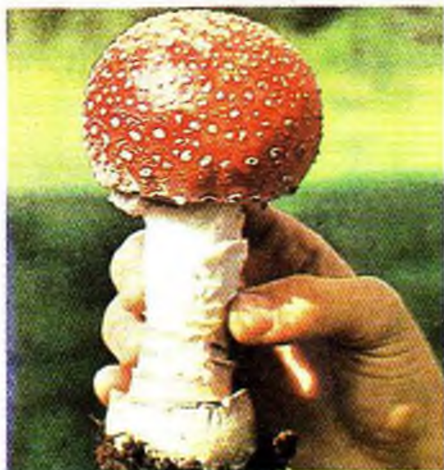
A mai zóroasztriánusok, a párszik a haoma készítéséhez rendszerint ephedrát használnak. Még a 19. századi művekben megfogalmazódott az a vélemény (s ezt fogadja el sok mai kutató is), hogy éppen az ephedra volt az a növény, amelyet az indoárják ősei szómának neveztek.

Hasiskender, beléndek, galóca

Egy másik érdekes elképzelés a hasiskender azonosítása a szómával. Néhány tudós úgy véli, hogy az indiai kenderből kivont narkotikum hatása felel meg legjobban annak, amit a *Rigvéda* a szómának tulajdonít. Az *Atharvavéda* korától több indiai mű is említi a „bhangá"-t, az indiai kendert, és a belőle nyerhető serkentő italt. Ugyanez a szó a mai ind nyelvekben *bhang* vagy *bang* formában egy erős hatású narkotikumot jelöl, amelyet vagy élénkítő italokhoz kevernek, vagy dohányzás során beszívnak.

A kendernek ezt a tulajdonságát az óirániak is ismerték, közöttük a szkíthák is, akik szertartásaik során használtak kendert. Érdekes feljegyzés maradt fenn ezzel kapcsolatban Hérodotosznál: a szkíthák „felállítanak három karót, egymás felé hajlítják őket, majd nemezlapokat erősítenek rájuk, s amilyen szorosan csak lehet, összekötik őket. Azután izzóra hevített köveket dobnak az összekötözött, nemezzel borított karók között álló edénybe. A földjükön növő *kender* meglehetősen hasonlít a lenre, de annál sokkal vastagabb és magasabb; e tekintetben a kender sokkal különb. Vadon is nő, vetik is... A szkíthák veszik a kendermagot, a nemezlapok alatt odakúsznak, és a magvakat az izzított kőre vetik; ezektől a magvaktól olyan füst és gőz keletkezik, amilyet semmilyen hellén gőzfürdő nem múlthatna felül. A szkíthák nagyon élvezik a gőzfürdőt, és sikongva ugrándoznak..."

Hérodotosz temetést követő, különleges tisztító szertartásnak írja le ezt a szkítha szokást. Leírása azonban, minden valószínűség szerint, samanisztikus típusú szertartást mutat be. (Így vélekedett 1935-ös leírásában, hatalmas néprajzi és történeti anyag áttekintése után, K. Meuli.) Ez esetben az „ugrándozás" a nemez „jurtában" a kultuszt ellátó személy,

Levél és gyökér nélküli „napsütötte növénynek" nevezik a *Rigvéda* himnuszai a szómát. Gordon-Wasson *A szóma. A halhatatlanság szent gombája* című könyvéből átvett fénykép

„Nappal ragyogsz, ó, szóma, éjjel ezüstössé változol." Galóca holdfényben. Gordon-Wasson könyvéből átvett fénykép

a sámán révületi tánca. A sámán ilyenkor eksztatikus állapotban van, amelyet a füstölgő kendermag bódító hatása idézett elő. Hérodotosz tudósítását és azt, hogy ez a szokás valóban a szkítha vallási szertartások része volt, a legújabb régészeti anyag, az i. e. 5–4. századból való altaji szkítha kurgánok lelete is igazolja (Sz. I. Rugyenko ásatásai). Az örök fagy rétegében kis sátrakat találtak, amelyek a tetejüknél összekötött rudakból álltak (közülük kettőt nemez-, illetve bőrlemezek borítottak). Az egyik ilyen kurgánban, a sátracska alatt rézedényeket találtak, és azokban olyan köveket, amelyeket valamikor tűzben izzítottak, s mellettük részlegesen elszenesedett kendermagot; az egyik sátorkaróhoz kendermagot tartalmazó bőrtasakot kötöttek. Hasonló samanisztikus szertartásról, amit jurtában vagy kunyhóban végeztek, az etnográfiai irodalom is beszámol. A tuvin sámán például egy kis asztalkára füstölgő borókabogyót

„Aranyos nedűt adsz, te, ó szóma."
Gordon-Wasson könyvéből való
felvétel

tartalmazó tálkát helyezett, arra tejet hintett, és elkezdett forogni; mindezt sámánénekkel kísérte.

Hérodotosz még egy hasonló típusú érdekes adatot őrzött meg, ezúttal a szkíthákkal rokon nyugati, közép-ázsiai törzsekről: „Fákat találtak, amelyek olyan gyümölcsöt hoztak, amit ők halomba rakva egy helyre gyűjtenek, tábortüzet gyújtanak, és körülülvén azt, a gyümölcsöt a tűzbe dobálják; a tűzbe dobott és égő gyümölcs illatát belehelve ugyanúgy megittasulnak, mint a hellének a bortól, mind részegebbek lesznek, annak mértéke szerint, ahogy mind több és több gyümölcsöt dobnak a tűzbe, végül táncolni és énekelni kezdenek." Feltehető, hogy ez az eset is egy samanisztikus típusú vigalmat ír le.

Hészükhiosz görög lexikográfus arról számolt be, hogy a „kender" a „szkíthák füstölőszere", s olyan ereje van, hogy mindenkit megizzaszt, aki véghezviszi a szertartást.

A szkíthák szomszédai, a thrákok a kenderből szent italt készítettek.

Az óindek, óirániak és szkíthák vallási szertartásaiban alkalmazott hasiskender kultusz-szerepére utaló példák alapján arra következtethetünk, hogy az indoirániak ősei is tudtak már a kender narkotizáló tulajdonságáról, és hogy abból „szent" italt készítettek. Jellemző, hogy a kender és a belőle készített ital óind elnevezése, a *bhanga* szó a közös árja időszakra megy vissza: ugyanezt a szót ismeri az *Aveszta* is (*bangha, banha* – a növény, illetve a belőle kapott ital neve). Lehetséges azonban, hogy az *Avesztá*ban nem kendert jelent, hanem beléndeket is, mert később a *bang* szó Iránban, többek között a zóroasztrikus hagyományban, a beléndeket és a belőle készített narkotikumot jelentette. Vannak ókori és kora középkori adataink arra vonatkozólag, hogy a beléndeket eksztázis előidézésére használták.

Az *Avesztá*ban a bangha közvetlen kapcsolatban áll az eksztázis, mágia és jóslás istenének kultuszával; ugyanakkor az avesztai *bangha* nemcsak a növényt és termékét jelenti, hanem a kultikus eksztázis állapotát is. Akárcsak a szóma-haoma esetében, nehéz meghatározni, mi „rejtőzik" a *bhanga* név mögött. A történeti korban már többféle növényt neveztek így, amelyek mindegyike narkotikumot tartalmazott.

Arra is van érdekes adatunk, hogy a finnugorok ősei is ismerték a banghát, s ez ismét egy olyan tény, ami arra mutat, hogy az indoiráni vallási képzetek kapcsolatban álltak az északi zóna törzseiével. Az ugor nyelvekben, a chantiban és manysiban a *pangh, panh* szó – eredetét tekintve kapcsolatos a *bangha* szóval – 'galócát', galócakivonatot és 'mámort' (részegséget) jelent. A mordvin, mari nyelvekben a *panga* szó egyszerűen csak a 'gombát' jelöli. A 19. századi etnográfusoknak és utazóknak feltűnt, milyen nagy szerepet játszik az Urálon túli terület samanisztikus kultuszaiban a galóca. A révület előtt a sámánok galócát ettek, vagy a

belőle készült italt itták, ami a legerősebb izgalom állapotába juttatta őket. Úgy gondolták, hogy a sámánok azért idéztek elő galócával mámort, hogy kapcsolatot létesítsenek az istenekkel, értsék a szellemek nyelvét, hogy vérrokonaik felől értesüléseket szerezzenek. Hasonló adatokat a chantik és manysik folklórjából is gyűjthetünk. Az ő hagyományaik „galócaevő embernek" nevezik a sámánt: „Hol lehet a sámánt meglelni, hol lehet a galócaevő embert meglelni?" Egyik manysi epikus elbeszélésben, amelyet V. N. Csernyecov szovjet néprajzos-régész jegyzett fel, elmondják, hogyan keresték a sámánt: „Elment az isten, vezette a sámánt. Egy galócával teli nagy üstöt hoztak, és a tűz fölé akasztották. A sámán jósolni kezdett, gombát eszik, veri a dobot, jósol."

Nemrégiben Gordon-Wasson amerikai tudós annak a véleményének adott hangot, hogy a *Rigvéda* szómája nem más, mint galóca. Gordon-Wasson mindenekelőtt a *Rigvéda*-himnuszok szóma-leírásából indult ki, de tanulmányozta a galóca narkotizáló hatását és kultuszbeli felhasználását is. Álláspontját még nem fogadta el széleskörűen az indológiai szakirodalom, de kétségtelen, hogy számos védahimnusz illeti többször is olyan jelzőkkel a szómát, amelyek ráillenek a galóca „külsejére": rendszerint levél, virág, termés és gyökér nélküli növénynek írják le, amelynek azonban törzse és egy szemre hasonlító „sapkája" (szó szerint „feje") van. Pirosnak, naphoz hasonlónak írják le; nappal a nap sugaraitól ragyog, éjjel pedig ezüstössé és holdhoz hasonlóvá válik; a galóca kisajtolt nedvét aranyosnak mondják.

Nemcsak az ugorok, hanem más északi népek vallási gyakorlatában is megőrződött a samanisztikus kultusz és a galóca, illetve más narkotikumok kapcsolatának hagyománya. A sámánok különféle ajzószerekhez folyamodtak, hogy eksztatikus állapotba kerüljenek.

Az indiai, iráni és szkíthiai szómakultusszal kapcsolatban idézett példák lényeges vonásokkal egészítik ki ezeknek a

népeknek az ősvallásában mutatkozó „samanikus vonásokat”. A samanikus vonások idézett példáit, persze, úgy is tekinthetjük, mint a vallási tudat archaikus formájának kifejeződését, amely a világ számos népénél a fejlődés egy bizonyos fokán megrekedt. Az árják vallásában, az indoiráni egység korában, s az ahhoz közeli időszakban, nyilvánvalóan jelen voltak a samanizmus elemei. Ezek azután az indoárják és irániak és India, illetve Irán nem árja törzsei közötti érintkezés során kiegészülhettek, hiszen e nem árja vallásokban is jelen lehettek a samanizmus motívumai. De ha az óindek, óirániak és szkíthák vallását tanulmányozva, azt összevetjük a 18. századtól a 20. század elejéig gyűjtött szibériai és északeurópai etnográfiai anyag vallási vonatkozású részével, akkor inkább a másik változatot fogadjuk el. Azt tudniillik, hogy az indoiráni népek vallási hagyományában nem csupán bizonyos samanisztikus hiedelmek őrződtek meg, hanem az északi samanizmus lényeges sajátosságainak egész rendszere. Természetes viszont, hogy sem az avesztai, sem a védikus törzsek vallása nem vezethető le a samanizmusból, mert annál fejlettebb vallási rendszerhez tartoztak. Mégis, meglehetősen jellemző az, hogy az indoárja és iráni vallási gyakorlatban és mitológiai képzetekben egy sokkal későbbi korban is fennmaradtak az északi samanizmus elemei.

A szóma elrablása

Sokféle történetet őrzött meg az ind hagyomány a szómáról és az iráni haomáról, de a legfontosabb közülük a szent növény elrablásának mítosza volt. Régebben – közli az ind hagyomány – az emberek nem ismerték a szómát. Az istenek teremtették, és a legmagasabb hegycsúcsokon termett, ott, ahol az ég van. De az elérhetetlen magasságból lehozta egy

Garuda. Himálajai művészet, i. sz. 16–17. század

bátor, a szelekhez hasonlóan gyors röptű madár. A védikus papok is megénekelték ezt a madarat, mert ő hozta az éltető italt, vallási és költői ihletük forrását. A szóma elrablásának a *Rigvéda* külön himnuszt szentel: „Szárnyait kiterjesztve, zajt csapva jött az égből a Madár, fogta a szómát, magas csúcsok felett hozta Indrának és híveinek", „gondolatsebes nyilat küldött Krisánu lövész íja...", meg akarta zavarni a madarat a szóma elrablásában, de „e Madár csak rebbentett egyet szárnyával, és folytatta útját".

Részletesebb formában őrizték meg a késő védikus irodalom alkotásai, a *bráhmanák* ugyanezt a legendát: magasan, a távoli világban volt a szóma, az istenek és bölcsek meg akarták szerezni ezt a szent növényt, hogy élvezhessék a hal-

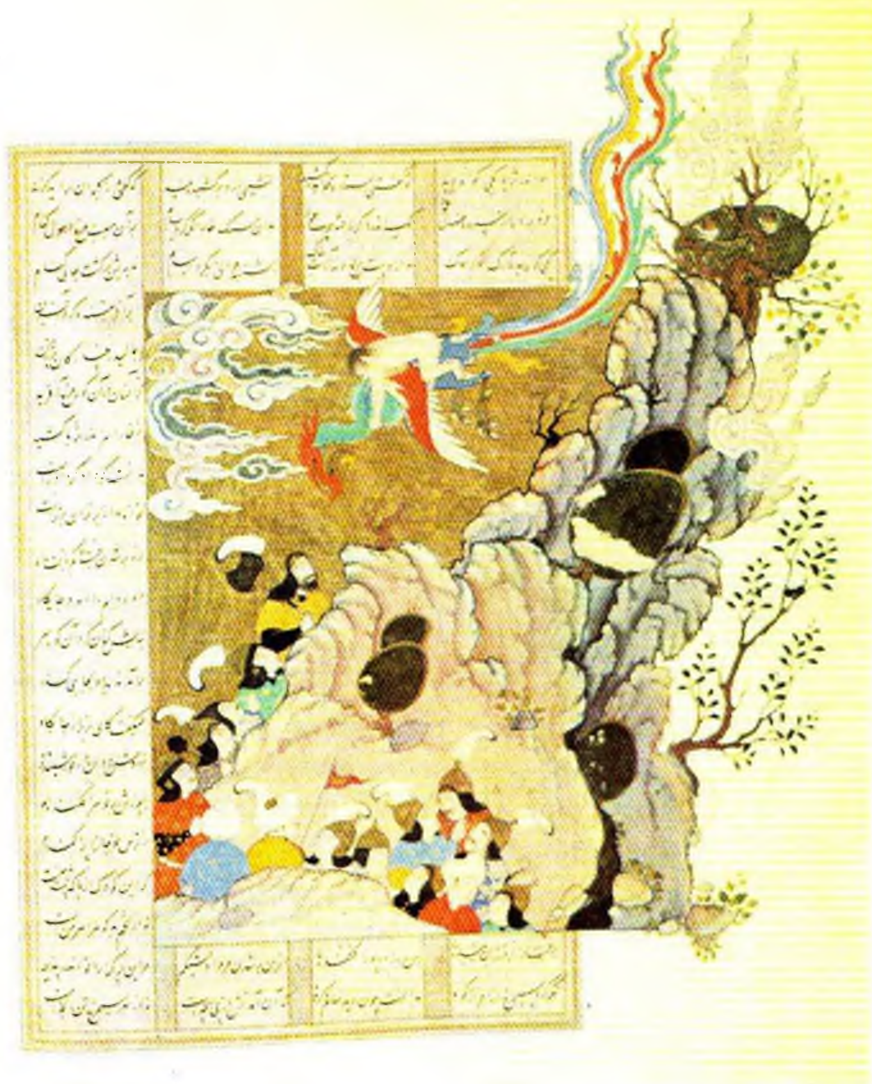
hatatlanság italát; madarakat küldtek érte. A szómát csőrükkel és karmaikkal megragadták, elrabolták a szépszárnyúak. A legenda említi a szómát őrző Krisánu íjászt, aki kilőtte nyilát a szent madárra. Később, az eposzban, a szóma elrablásának történetét új részletekkel gazdagították, és részletesebben írták le. A szent madár alakja még szebb lett.

A *Rigvéda* himnuszai éginek nevezik a szómát, égből hozottnak, ugyanakkor hegyen születettnek, hegycsúcsról elraboltnak is. „Ahogy Agnit is az égből hozták, ugyanúgy rabolta a Madár a hegyről a szómát" (az Agnihoz és Szómához szóló himnuszból). Ezt a hegyet „égig érőnek" nevezték. Az eposz szerint a szóma és Szóma isten a Méru-hegyen lakozik: azon a tájon, ahol félévenként kel fel a nap, ott található a szóma-amrita, „amit az istenek isznak".

A Hará Berezaiti szent hegyein ültette el a teremtő isten a „csillagokkal ékes" haomát, a Hará legmagasabb csúcsát jelölte ki Haoma isten számára, beszéli az *Aveszta*. Onnan vitték a haomát a földi világba: „Téged, Haoma, a teremtett hős alkotójául, az isten a Haráiti-hegyre rendelt. Azután szent madarak vittek szét minden irányba... (a továbbiakban a himnuszszerzők által ismert tájak felsorolása következik), s azóta ott nősz te, sokalakú, nedvdús, aranyos Haoma."

Kétségtelen, hogy mindkét mítosz – mind az *Aveszta*-, mind a *Rigvéda*-beli – ugyanazt az ősi hagyományt közvetíti, és a közös árja időszakra megy vissza: a rituális szent növény valamikor a mitikus nagy hegyeken nőtt, onnan hozta a Madár (madarak) a földi világba. (A két legendában egy sor konkrét részlet is egybevág: például az *Aveszta* is említi a Haoma ellenségét, Kerszánist, aki a védikus Krisánu íjász megfelelője.)

E következtetés alapján ismét visszatérhetünk a *Rigvéda* azon részletéhez, amelyet „A Rhipai-hegység a Rigvédában?" című fejezetben idéztünk: a Ripa csúcsa a Madár lak-

Szímurgh lehozza Zált az Alburz-hegyről. Miniatúra a *Sáhnámé*hoz

helye, a nap útja, az istenek „vidámságának" hona, a köldök a föld közepe. Hasonló motívum kapcsolódik a szómához a neki szóló himnuszban: „a föld köldökén található a szóma – az ég oszlopa"; „ott a szóma, ahol a nap van..., a halhatatlanság elpusztíthatatlan világában"; „ott, ahol a nap a legmagasabbra hág..., ahol az öröm és a vidámság tanyázik". Ezekben a szövegekben, mint a Ripáról szóló részletben is, a „vidámság" nem csupán elégedettség és öröm, hanem az eksztatikus izgalom állapota (a szövegek szó szerint ebben az értelemben használják ezt a fogalmat). A „Madár" a „Ripa" csúcsán nyilvánvalóan ugyanaz a „madár", mint a *Rigvéda* más himnuszainak Sjéna madara.

Az elemzett szövegek egybevetése azt mutatja, hogy valamennyi azonos képzetkörbe tartozó dologról beszélt. Később, az eposzok kialakulásának idején a szóma elrablásáról szóló mítosz jelentős módosításokon ment keresztül. Mindazonáltal az eposzban is megőrződött az ősi alap, noha a hegyet már Mérunak, a madarat pedig Garudának nevezik.

A *Rigvéda* kommentátorai és mai kutatói úgy vélik, a Sjéna madár sas vagy sólyom volt. A védahimnuszok szerzői azonban nem gondoltak valóságos madárra. Hasonlóképpen, az *Aveszta*-beli Szaéna madár (az óind Sjéna megfelelője) mint valami mitikus madár vagy madárhoz hasonló hatalmas lény jelenik meg. Sok legenda forgott közszájon a Garuda madárról a régi Indiában. Ezek egyike a szómaamritának, a halhatatlanság italának megszerzéséről szól. Az eposz gyönyörű külleműnek rajzolja a Garudát, a „tollasok királyát": teste aranyból való, szárnyai vakítóan pirosak, emberfejű, de csőre van; Garuda ember módra is tudott beszélni, birtokában volt a szó varázsereje, és tetszése szerint változtathatta alakját.

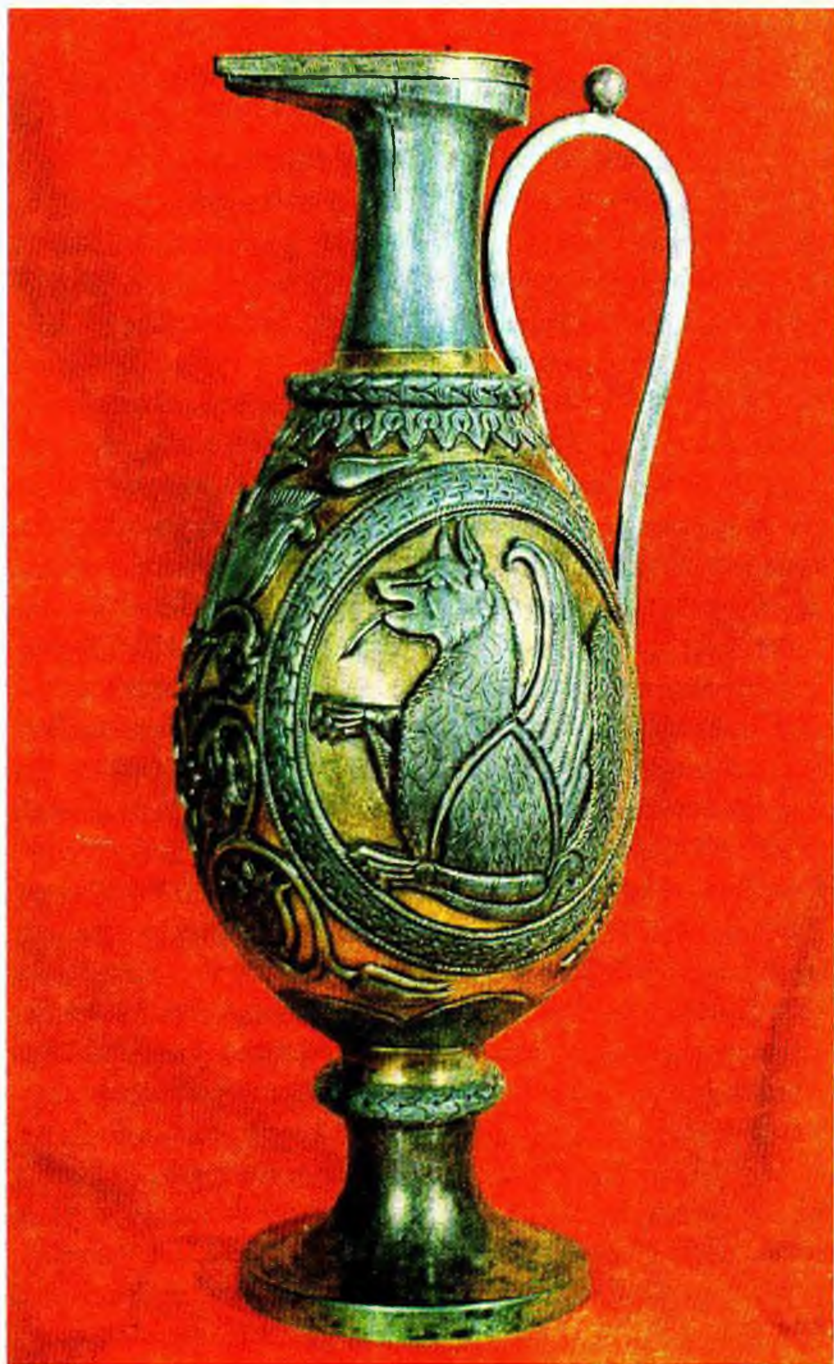
A Garudának olyan hatalmas erőt tulajdonítottak, hogy hegyeket tudott megrázni, hatalmas elefántot emelt a levegőbe, felhőhöz hasonló óriás árnyékkal takarhatta el a föl-

det. Amikor a Garuda leszállt a szent fákra, azok gigantikus törzse meghajolt, ágaik, amelyeken közönséges madarak ezrei fészkeltek, letörtek. Mindenki rettegett tőle, aki csak útjába került. Íme, hogy írja le az eposz a Garudának a szóma-amritáért vívott küzdelmét: az istenek és az amritát őrző isteni lények, tudván, hogy a „mérhetetlen erejű madár" a szóma elrablására készülődik, körülállták az amritát, közöttük volt a mennydörgő Indra. A legfőbb lények aranyból készült drága páncélokba bújtak. És elkezdődött az ütközet. Hangosan felkiáltott a madár, „kiáltása hatalmas felhő dörgésére hasonlított, minden élőlény megriadt. Levegőbe emelkedett akkor a tollasok királya, pusztította a hős ellenséget... Csőrétől és karmaitól megsebesítve, azok sok vért veszítettek. A Garuda által legyőzött és visszaszorított istenek meghátráltak... A legkiválóbb tollas pedig az amritához indult."

Az eposz és a buddhista irodalom gyakran nevezi a Garudát „kígyók pusztítójának", aki örök ellensége a nágáknak (kígyóknak) és azok felséges elöljáróinak. Égbe emelkedvén gyakorta vett hátára isteneket vagy „égi utasokat", el bírta vinni a szent bölcseket a megközelíthetetlen helyekre, még a Méru hegyére is.

Amint a szóma elrablásának mítosza, Garuda-Sjéna figurája is ősi indoiráni mitológiai képzeteket fejez ki. Az iráni „Szaéna madarat" is olyan tulajdonságokkal ruházza fel az avesztai hagyomány, amilyennel az ind mitológia a szent madarat. Akárcsak az ind Sjéna-Garuda, ő is kapcsolatban áll az iráni legendákban a halhatatlanság növényével.

Magas hegyek fölött száll a hatalmas „Szaéna madár", és felhőkhöz hasonlóan beborítja őket, mondja az *Aveszta*. Gyakran repül Szaéna a „mindent gyógyító" fához, és valahányszor ráül, ezer ága törik le a fának, és hull a földre. Hatalmas és fenséges, minden madárnál nagyobb, őt teremtették a tollasok közül legelőször (a *Rigvédá*ban is „elsőül szü-

Szímurgh. Szászánida-kori ezüstkorsó díszítése

letettnek" nevezik Garutmat-Garudát). A zóroasztriánus szövegek Szaénát a madarakhoz sorolják, de azt mondják róla, hogy ragadozó foga van, és még néhány más vadállati vonással is rendelkezik. Egészében, Szaéna nem egyjellegű, hanem „háromlényegű", „háromarcú". Ez a legendás madár jelenik meg Firdauszí *Sáhnámé*jában Szímurgh néven. A Szímurgh pedig az óiráni „Szaina-mriga" – szó szerint „Szaina-madár" – újperzsa nyelvi folytatása.

Bár a *Sáhnámé*ban őrzött régi hagyományok számos mitológiai motívumát az idők folyamán átdolgozták, és azok reálisabb, földi színezetet kaptak, Szímurgh leírásában még így is felismerhetők az óárja mitológia szent madarának vonásai. Szímurgh az Alburz hegyen lakik (Alburz a korábbi perzsa „Har-Burz"-ból, az *Aveszta* Hará Berezaitijéből származik). „Volt egy hegy, Alburz volt a neve, közel a naphoz, távol az emberektől; és ott volt a Szímurgh otthona..." Ez a hegy a földtől a csillagokig emelkedett; csúcsai elérhetetlenek, embernemjárta puszta utak vezetnek hozzá; senki sem képes oda eljutni, sem ember, sem állat. De Szímurgh képes elvinni bárkit, aki jóindulatát megnyerte, erre a megközelíthetetlen helyre. Így vitte fel az Alburzra a kicsiny Zált, ott felnevelte, aztán pedig az „elefánthoz hasonló testű" óriást hátán visszavitte a földre.

A *Sáhnáme* azonban megrajzolja Szímurgh másik arcát is: rettenetes, pusztítást hozó, a tiltott utat áthágja. „Útközben Szímurghot támadás fenyegeti – és hóvihar, mely cédrusokat tör."

„Látsz ott fejével felleget verő hegyet,
S madarat ott, arca zord, kegyetlen,
Szímurghnak hivják, erőtől duzzadó,
Nagysága szárnyas heggyel hasonlítható.
Karma között elefántot égig emelve,
Tengeri szörnyet le a mély fenékre
Vonni semmiség neki."

Garudához hasonlóan Szímurgh is egész sereggel kész megmérkőzni: „Mint felleg ereszkedett alá, s szárnycsapásaival kioltotta az égi fényeket.”

Szímurgh jóindulatú énje a *Sáhnámé*ban Zállal kapcsolatos. Zált varázslónak hitték, „ősz bűbájosnak”. A boszorkányság tudományát Szímurghtól tanulta. A szent madarat jövőbe látónak tartották, aki előtt a jövő nyitott könyv. Szímurgh tudott emberi nyelven, Zált is megtanította az emberek nyelvére. A *Sáhnáme* a „madarak királyának” nevezi Szímurghot, de hogy hogyan képzelte el a csodálatos madár külsejét, az nem világos. Mindenesetre, a Szímurgh Firdauszí leírásában már nem valóságos madár. A kora középkori zóroasztriánus szövegek, amelyek általában Szászánida-kori (i. sz. 3–7. század) anyagot közvetítenek, Szímurghot „kutya-madárnak” nevezik. S valóban, a Szászánida-kori művészet emlékein (ezüstedényeken, korsókon, kődomborműveken, szöveteken) Szímurghot egy fantasztikus madár és egy kutyaszerű ragadozóféle szárnyas keverékének ábrázolják. Szímurgh Szászánida-művészetbeli ikonográfiai sajátosságait K. V. Trever, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja tanulmányozta részletesen. Következtetése szerint a madár-állat Szászánida-kori elképzelése már az i. e. 6–5. századi Fekete-tenger melléki szkítha kurgánok leletanyagában felbukkan. Egy i. e. 5. századi kurgánból való aranylemezen ábrázolt szárnyas lény – írja K. V. Trever – „teljes egyértelműséggel fogait vicsorító kutyát ábrázol”. Egy i. e. 6. századi kurgánból való vésett arany éstokon egy repülő, félig madár, félig vadállat ragadozó csőrében egy hatalmas kígyót tart, amely mintha körültekeredne a testén. A szkítha művészet ezen emlékei alapján feltehetjük, hogy Szkíthiában is ismertek voltak a fantasztikus madárról szóló legendák, olyasféle formában, mint a Sjéna-Garudáról szólók az ókori Indiában s a Szaéna-Szímurghról szólók az ókori Iránban.

Hasonló mondákat ismertek Északkelet-Európa és az Urálon túli terület finnugor népei is, amelyeknek egykori ősei a szkíthák szomszédságában éltek (és még korábban, mint azt megjegyeztük, az árja törzsek szomszédságában, már az indoiráni periódusban). „Szárnyas" vagy „Égi Karsz" volt a chanti és manysi legendák fantasztikus madarának a neve. Íme, hogy írja le őt Sz. Patkanov, aki a 19. század végén tanulmányozta az Urálon túli chantik folklórját: gigantikus nagyságú, ember arcú, nagy csőrű madár; hátul keze van, amely hosszú, éles karmokban végződik, két hatalmas szárnya. A „Szárnyas Karsz" ember módra tud beszélni; ereje óriási, képes embert venni a hátára. A manysi mondákban a Karsz olykor szörnyként jelenik meg, amely lerombolja az emberek házait, településeit, vagy éppen ellenkezőleg, segítséget nyújt a hősnek, esetleg távoli országokba viszi a hátán, akár az Északi-óceánhoz is: „Lapockáim közé ülj... Felszáll. Viszi. A Jeges-tengerhez repültek. Ott leereszkedtek." (V. N. Csernyecov manysi gyűjtéséből.)

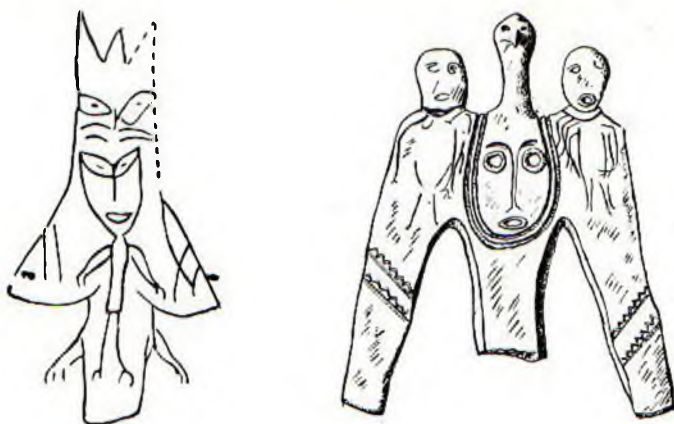
Az uráli népek fantasztikus madarának a képe pontos megfelelője az iráni Szímurghnak és az indiai Garudának. Az természetesen nem bizonyítható, hogy pontosan ilyen elképzelés már a közös árja korban is létezett az indoiráni törzsek és szomszédaik mitológiájában. A legendás madár különös külsejéről alkotott elképzelés, amint az az indiai, iráni és Urálon túli területek hagyományaiban szerepel, lehetett önálló fejlődés eredménye is, és megjelenhetett későbbi kapcsolatok következtében is, mint a széles körben elterjedt „vándortémák" egyike. Hiszen hasonló vonásokkal felruházott fantasztikus madárral több más nép irodalmában is találkozhatunk, például az araboknál (a Rukh madár), az oroszoknál (a mesebeli Tűzmadár). Mindamellett feltételez-

Fantasztikus vadállat-madár. Don melléki szkítha kurgánból való arany kardhüvely részlete, i. e. 6. század

hetjük, hogy Garuda, Szímurgh és az uráli mitológia csodálatos óriásmadara egy nagyon régi közös ősforrásra vezethető vissza.

A régészeti és néprajzi anyag azt mutatja, hogy a „hatalmas csodamadár" azon mitológiai képzetek körébe tartozott, amelyeket Északkelet-Európa és az Urál-vidék finnugor népeinek távoli ősei is ismertek. A tudósok már a 19. században felfigyeltek arra, hogy ezeken a területeken milyen nagy számban kerültek elő olyan fémtárgyak, amelyek valóságos és különösen fantasztikus állatokat, madarakat és madárszerű lényeket ábrázoltak. Ezek mind a permi és az ugor népek legendáinak népszerű alakjai voltak. Az egyik leggyakoribb téma a „madár" volt, amelynek mellére emberarchoz hasonló ábra került; a madár testére gyakran a teljes nagyságot betöltő, álló emberalak ábrája került. Hasonló tárgyakat már a Káma mentén és az Urálon túli területeken

„Szárnyas Karsz". Az uráli és Urálon túli uszty-polujszkiji kultúrából származó kultikus tárgyak. I. e. 4. század–i. sz. 2. század

folytatott ásatások során is találtak. Ezek alapján a kutatók (A. V. Zbrujeva, A. P. Szmirnov és V. N. Csernyecov) datálhatták e leleteket. A fémfigurák, köztük a madár mellén emberarcot vagy testhosszában álló embert ábrázoló darabok, az i. e. 1. évezredtől kezdve követhetők nyomon a terület régészeti kultúrájában.

A mitikus szárnyas csodalények ábrázolása mellett a Káma-vidék és az Urálon túli terület ókori törzseinél igen elterjedt szokás volt a valóságos madarak – héja, varjú, sólyom stb. – rituális ábrázolása is.

Az evenkik legendáiban szó van egy olyan madárról, amely képes a hátán elvinni az embert távoli országokba is, az „örök nappal" honába. Az egyik mondában, amelyet Sz. Patkanov jegyzett le a chantiknál, a „Szárnyas Karsz" az alvilágból felhozza hőseit a felső világba. Hasonló elképzelések szerepeltek az ind és iráni hagyományokban is. Ugyanakkor az ilyen képzetek az északi samanizmus vallásos hitvilágába – összehasonlítva az indoiráni vallás hasonló vonásaival – szervesebben épültek be, s természetesebben kerültek az általános

Ősi kultikus tárgyak a Káma-vidékről

mitológiai képzetekbe és vallási szertartásokba. Szélesebb azoknak a valóságos és természetfeletti állatoknak a repertoárja is, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a samanikus hiedelmekkel: összetett állatok, madárszerű lények, madarak.

A Káma-mellékről előkerült kultikus ábrázolások között gyakran találtak olyan fantasztikus lényeket, amelyek madár és ragadozó állat vonásaival rendelkeznek, és rendszerint farkas- vagy kutyafejű madár formájában jelennek meg. Állat alakú madarak és fantasztikus szárnyas ragadozók – griffek – ábrázolásait az Urál menti ananyinói kultúra (i. e. 7–3. század) anyagában is találtak. A Káma mente

lakossága ebben a korban élénk kapcsolatot tartott a szkítha világ törzseivel, erről tanúskodik az ott előkerült sok szkítha készítésű tárgy, valamint a Közel-Keletről és a görögöktől származó darabok. Az ananyinói törzsek művészetére jellemző az „állatalakos stílus" is. Ebben kétségkívül a szkítha művészet hatása nyilvánul meg. Láthatóan volt azonban ellenkező irányú hatás is. Így például a griffek „kutyás" vagy „farkasos" jellege az Urál menti törzsek mitológiai képzeteihez kapcsolódhat. Ezek a törzsek ott éltek az Urál vidékén, még mielőtt kialakult a szkítha művészet és annak „állatalakos stílusa".

Nyilvánvaló, hogy az északi törzsek vallási és mitológiai képzetei voltak hatással a szkítha epika azon alakjaira is, amelyeket a görögök a Phorküászokkal és Gorgókkal azonosítottak, és a Szkíthián túli területek lakóinak képzeltek. Az i. e. 1. évezredhez tartozó, az Urál mentéről származó ásatási anyagban találtak fémlemezeket, amelyek szárnyas (olykor háromfejű) lényeket ábrázoltak, és mellükön „Medusza"-szerű női arcot mutató rajzolat volt. E fantasztikus lények alakjában nyilvánvalóan egybeolvadtak a helyi motívumok, és a szkíthák által közvetített görög ikonográfiai hagyományok.

A szkítha eposz egy másik mitológiai témája, a hatalmas Északi Szél, szintén kapcsolatos az északi népek legendáival. Az Urálon túl lakó ugorok hiedelemvilágában két megszemélyesített szél szerepelt: a Déli és az Északi Szél; az utóbbi a „szkítha Boreász" megfelelője, és Lui-Wot-Ojka volt a neve, azaz „Északi Szél Apó". A *Wot,* illetve *wat* 'szél' szó ebben a névben árja eredetű elem: az óind és óiráni vallási művek említenek egy Vata nevű szélistent. Sőt, az iráni tradíció különféle megszemélyesített szelekről („vatákról") tud, és szembeállítja az Északi Szelet a Délivel.

Az idézett példák mutatják, milyen mélyek és szorosak voltak az indoiráni és finnugor törzsek kölcsönkapcsolatai,

Medusza-Gorgó. Kubán melléki szkítha kurgánban talált bronzvért részlete, i. e. 5–4. század

s hogy ez kifejezésre jutott mitológiai és vallási nézeteikben is. Az árja–finnugor kulturális érintkezés hosszú folyamata ugyancsak hatott az indoiráni mitológia északi ciklusának kialakulására. Így például e ciklus egyik alapmotívumának, az elérhetetlen, égig érő északi hegyeknek párhuzama megtalálható az uráli ugor népeknél is. Érdekes egy, az 1096. esztendőből származó orosz évkönyv feljegyzése: novgorodi

emberek a Pecsorához indultak, azután eljutottak Jugra országba (ez a név az ugor népnévhez kapcsolódik). Ott nekik égig érő nagy hegyekről beszéltek, s az azokhoz a hegyekhez vezető járhatatlan útról: „A hegyek egészen a tengermellékig érnek, magasságukkal szinte az eget verik... Az ezekhez a hegyekhez vezető utat szakadékok, hó és erdő teszik járhatatlanná."

A 18. század elején járt az Urálon túli chantiknál Grigorij Novickij, a *„Rövid beszámoló az osztják népről"* című mű szerzője. Munkája a világ egyik első néprajzi munkája. Novickij többek között arról is beszámol, hogy a chantik elbeszélése szerint létezik egy hegy: „különleges magas szikla, mint a fal, magassága olyan..., hogy eléri a felhőket az égen". Az ilyen hagyományokban tisztán mitológiai motívumok keverednek az Urál-hegységgel kapcsolatos valós ismeretekkel. Oroszországban az Urál hegyláncát másképpen „Kő"-nek, „Nagy Kő"-nek, „Oszlop"-nak, „Földi Öv"-nek nevezték, az Urál elnevezés csak a 18. század második felétől került használatba. Még az Orosz Tudományos Akadémia által 1807-ben kiadott földrajzi atlasz is „Földi Kőöv"-nek nevezi az Urál-hegységet. A felsorolt elnevezések nyilvánvalóan az ugor törzsek ősi kozmológiai képzeteivel függnek össze: az Urál-hegylánc a főisten öve, amelyet a világ teremtésekor dobott a földre; azóta az öv végighúzódik az egész földön, támasza annak, a nagy hegyek pedig (az Urál) – „a föld közepe".

Ez ismét visszavezet bennünket az indoiráni népek ősi mondáihoz: a nagy szent hegyek a föld teremtésekor keletkeztek, átfogják hatalmas gyökerükkel, mintegy a föld „középpontját" alkotják. Az indek, irániak és szkíthák e hegyeket aranyosnak nevezték, és azt mesélték, hogy ott aranypatakok folynak, s a csúcsaikon aranytavak találhatók. Az Urál-hegységet szintén aranyosnak nevezték; s egy, a 20. század elején A. Kannisto finn tudós által a manysiknál

lejegyzett ének a szent Urállal kapcsolatban a hegycsúcson levő aranypartú tóról beszél.

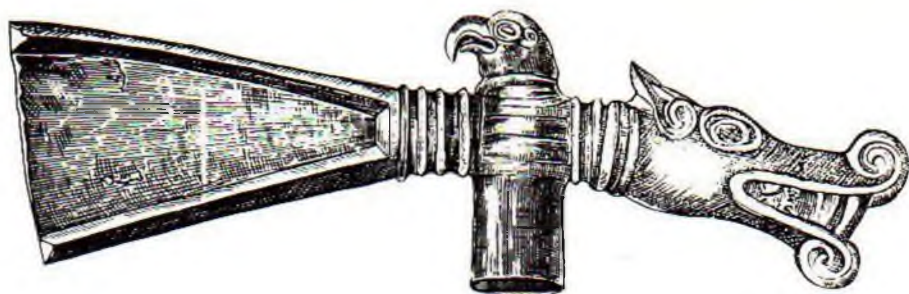
Az efféle mondák nyilvánvalóan csak az Északi-Urálhoz kapcsolódtak, minthogy annak mindkét oldalán ugor törzsek éltek; „Földöv"-nek éppen az Északi-Urált nevezték, s az Urál nevet csak a Déli-Urálra használták. Amíg a legmagasabb hegyekről szóló ugor mondákban is konkrét földrajzi tudás ötvöződik egybe számos mitológiai motívummal, addig az ugor törzsek szomszédainak folklórjában különösen szembeötlően kerülnek előtérbe a legendás motívumok.

Végül pedig, az Urálon túli ugor népeknél lejegyzett mondákban megtalálhatók az ind, iráni és szkítha mítoszok „boldogainak" párhuzamai. Igen érdekes ismereteket őriz G. Novickij *Rövid beszámoló*ja. A chantik szerint, jegyezte fel Novickij, „a messze északon, az óceán és a jéghegyek közelében" van egy különös szél, észak felől fúj; akit „elér, teljes kegyetlenséggel körülfogja, megtámadja és megöli" (a chantik és manysik ezen Északi Szél Apója nyilvánvalóan a szkítha tradíció Északi Szelének, a görög szerzők szkíthákon túli Boreászának a megfelelője; az Északi Szél országát a szkítha eposz „boldogainak", a „hüperboreuszoknak" a földjére helyezték).

Még északabbra pedig, folytatja Novickij, a mesék szerint olyan ország következik, amelynek lakói szépségükről és okosságukról híresek. Van olyan hiedelem, hogy bár meg lehet látni azt a „teremtett emberi szépséget", de nem lehet hallani azokat az embereket, nem lehet velük beszélni. Maga Novickij teljes egészükben hihetetlennek vélte az efféle elbeszéléseket, és azt írta, hogy az óceánnál, az északi tájakon természetesen nem élhetnek emberek. Több mint kétezer évvel Novickij előtt már Hérodotosz is kételkedett abban, hogy a messzi Északi-tengernél létezne „a boldogok országa".

Az Északi-óceánnál élő „boldogok" országának valódi létezésére vonatkozó értékelésében mindkét tudósnak – az

antik történetírónak és az I. Péter korában élt etnográfusnak – természetesen igaza volt. Az efféle témák legendás jellege kétségtelen, de a tudománynak ma már rendelkezésére állnak olyan adatok, amelyek alapján megmagyarázható az efféle mitológiai képzetek eredete. Mindenekelőtt az orosz etnográfusok és folkloristák kutatásainak köszönhető, hogy a 19. században és a 20. század elején igen értékes anyagot – legendákat és népmeséket – gyűjtöttek a különféle északi népeknél. Észak-Európa és Szibéria számos népénél megvolt az a hagyomány, hogy a távoli északon állítólag az ember számára elérhetetlen országok vannak, az istenek és szellemek helye, a holt lelkek síron túli lakhelye. A chanti és manysi legendák ezt a helyet az Ob alsó folyásához vagy a Jeges-óceán szigetére teszik. Úgy tartották, hogy e szigeten az élet hasonlít a földi élethez: vadállatokra vadásznak, településeken laknak, csupán a Nap és a Hold mutatkozik fele mivoltában (V. N. Csernyecov gyűjtése nyomán). A manysiknál az a hiedelem járta, hogy az elhunytak lelke madárhátón utazik északra, a hideg tengerhez. A korai evenki világelképzelések közül igen érdekes az, amely a „felső világról" beszél. Ezen az égi lakhelyen enyhe az éghajlat, boldog az élet, gyönyörű legelők vannak, nedvdús a fű, könnyű átkelni a folyókon, s azok bővelkednek halban, egész évben süt a nap, és mindig meleg van. A „felső világba" való bejáratul a Sarkcsillag szolgál; a „felső világba" azonban csak a sámánok kerülhetnek, azok is csak „különleges" révületben; ha egy földi embernek valamiféle rendkívüli úton-módon mégis sikerül oda eljutnia, akkor láthatatlan marad a „lakhely" lakói számára, a sámánok pedig azt tanácsolják a „jövevénynek", hogy térjen vissza a földre (G. M. Vasziljevics anyaga alapján). Az evenkik és néhány más észak-európai meg szibériai nép mondáiban a „felső" és az „alsó" földről való elképzelések számos részletükben megegyeznek.

Bronzbárd. A Káma melléke, i. e. 5–3. század

Az itt vizsgált legendák és mondák olyan ősi mitológiai képzeteket fejeznek ki, amelyek nagyon ősi vallási hiedelmekkel kapcsolatosak, s abban az időben keletkeztek, amikor a „felső" és „alsó világot" még nem állították szembe. Csak később – jegyzi meg A. P. Okladnyikov akadémikus – békítette össze a két túlvilággal kapcsolatos ciklust a sámánvallási kazuisztika. De a szellemek, boldogok és elhunytak ezen „világai" a szibériai népek mondáiban és hiedelmeiben is rendszerint a messzi északhoz vagy közvetlenül a Jeges-óceánhoz kapcsolódnak.

Hasonló elképzeléseket jegyeztek fel az etnográfusok és folkloristák a nyugati finn népeknél és Észak-Skandinávia lappjainál (a számiknál). Ezekben a mondákban szó van az „alsó világról" (a finn legendák Tuonelájáról), ahol az élet a földire hasonlít, és állandóan süt a nap, ahol a föld kövér mezőkben és dús rétekben gazdag. De szigorúan őrzi ennek az „országnak" a ki- és bejáratát a „halottak királyságának" gazdája, a komor Tuoni (Duodna a neve a lappoknál).

Ugyanezeknél a népeknél a „szent hegyekről" való hiedelem is megvolt, e hegyeken laknak a jó szellemek, és boldogan élnek az elhunytak lelkei; ott öröm és vidámság, egyetértés és igazságosság honol. A sámán segít „eljutni" ebbe a boldog

hegyi honba. A lappok azt hitték, hogy amikor révületben, eszméletlenül fekszik a sámán, lelke a „szent hegyeket" látogatja (K. Wiklund, J. Qvigstad, K. Leem, E. Röiterskjöld skandináv tudósok 18–19. századi gyűjtéséből származó anyag alapján).

A nyugati finnek korábbi hiedelme szerint a lelket a „holtak országába" vezető úton szörnyű tapasztalatok várták; találkozhatott kígyókkal, szörnyekkel, rossz szellemekkel, sötét szakadékokon kellett áthágnia, mielőtt az óhajtott célhoz vezető „hídhoz" ért volna. A finnek ősi mágikus énekeiben pedig azt mondják, hogy az „alsó világba" vezető utat annak gazdasszonya őrzi. A karjalaiak ősi hiedelme szerint a „hídon" túl tárul fel a boldogok hona, dús füvekkel, széles mezőkkel, mézédes gyümölcsöket érlelő fákkal. Ott „gyülekeznek" a varázslók, boszorkányok, sámánok. „A holtak országát" a finn mondák „Északi háznak" nevezik, és „alulra és északra" helyezik. Észak-Skandinávia népeinek folklór-tradíciójában szerepel egy pontos utalás: ez az „ország" vagy az Északi-Jeges-óceánban, vagy a Szarajasz „tengerben" van.

A „Szarajasz" azon finn szavak csoportjába tartozik, amelyeknek van indoeurópai megfelelőjük. Még néhány más finnugor nyelvben is ugyanígy nevezik a tengert: a chantiban *szarasz,* a manysiban *szarisz,* az udmurtban *zarez.* Származását tekintve ez ugyanaz a szó, mint az óind *dzsrajasz* – 'tág kiterjedés', 'széles térség', és az iráni *zraja* – 'tenger'. Az adott megfeleléseket bebizonyították a nyelvészek. Ugyanakkor nem lehet nem elgondolkozni azon, hogy azokon a területeken, ahol a finnugor–indoiráni kapcsolatok létezhettek, nincs tenger, sem semmiféle nagy kiterjedésű vízfelület. Az iráni hagyományban az adott szó *(zraja)* a Vourukasa mitikus vizét jelentette, amely a nagy északi hegyeknél (a Hará Berezaitinál) terül el. Figyelemre méltó, hogy a finn *szarajasz* szintén a messzi északon levő mitikus

tengert jelölte. A megfigyelt egybeesések ily módon ismét visszavezetnek az árja mitológia „északi ciklusához”, és újra megerősítik annak kapcsolatát a finnugor törzsek kozmológiájával és vallásával. Az *Aveszta* szerint az elhunyt lelke a Csinvat-hídhoz „utazik”. Itt valami isteni „hölgy” várja, aki némelyik lelket a hídon a boldogok paradicsomi honába vezeti át, másokat viszont az átkelőhely alatti sötét mélységbe taszít. „Szép” és „ügyes” a híd úrnője az *Aveszta* szerint, nyilvánvaló, hogy közeli rokona az északi mitológia azon „alvilági úrnőjének”, aki az átkelésnél „várja” a lelkeket.

Az alvilág föld alatti folyója felett hasonló átkelőhelyet ír le az ind eposz is. „Mindenki eljut hozzá, de a bűntől terhelt nem éri el akadálytalanul a boldogságot..., a gonosz dolgot művelő emberek itt égnek, itt, az átkelőhelynél.” Aki azonban megérdemli, az „eléri a szenvedések végét; s ott a nap,... Vaszistha [a Nagymedve] országába elérvén, ismét telet bocsát ki... Itt az énekes risik fényes palotájában, a Mandara-hegy paradicsomi sátraiban gandharvák dala zeng, szívet-lelket gyönyörködtetően... Ezen át vezet a te utad, Gálava.” (A Garuda madár elbeszéléséből, a *Mahábháratában*.)

Az Isteni Színjáték és a zóroasztriánus papok a „túlvilágon”

„Ardá-Víráz lelke, miután testét elhagyta, a Csakát-i-Daitík-hegyekhez és a Csinvat-hídhoz indult. A hetedik napon pedig visszatért, és visszament testébe. Úgy állt Ardá-Víráz, mintha csak kellemes álomból ébredt volna... Üdvözölték őt, a holtak világából az élők honába visszatértet..., és ekkor megparancsolta Ardá-Víráz: »Vezessetek ide bölcs

és tudós írástudót.« És akkor az írnok lejegyzett mindent, amit Ardá-Víráz mondott, pontosan, világosan és részletesen."

Így végződik az *Ardá-Víráz-námak* című zóroasztriánus mű prológusa. A szöveg a továbbiakban elbeszéli a jámbor Ardá-Víráz „utazását" a paradicsomba és a pokolba, és azt, hogy ott mit látott, hogyan jutalmazzák az igazakat, és büntetik a bűnösöket a földön elkövetett tetteikért. Amikor 1816-ban, európai nyelven először jelentek meg részletek az *Ardá-Víráz könyvé*ből, a tudósoknak feltűnt, hogy ez a mű tartalmában mennyire emlékeztet Dante *Isteni Színjáték*ára. Már akkor elhangzott, hogy Dante feltehetőleg ismerte ennek az iráni műnek valamely változatát. A későbbiekben ezt a véleményt nem sikerült meggyőzően bizonyítani; az *Isteni Színjáték* forrásáról napjainkban is vitatkoznak.

Könnyen elképzelhető, hogy Dante korában már ismertek keleti műveket Európában, közöttük az Ardá-Vírázról szóló zóroasztriánus könyvhöz hasonló tartalmúakat. (Ismeretes, hogy a középkori európai irodalom sok szereplőt és témát kölcsönzött az arab irodalomból, s azon keresztül az iráni és ind irodalomból.) Dante Alighieri (1265–1321) *Isteni Színjáték*a eszmei mondanivalóját tekintve természetesen teljesen eredeti mű. Dante költeményében saját korának alakjait jeleníti meg, korának világnézetét fejezi ki, noha egyidejűleg jelen vannak benne azok az új eszmék és eszményképek is, amelyek előlegezték a reneszánsznak a középkori vallásos skolasztika feletti győzelmét. Éppen ezért az *Isteni Színjáték*nak és feltételezett keleti előképeinek összehasonlítása kapcsán csupán a téma és némely részek bizonyos hasonlóságáról beszélhetünk, például a pokol és a mennyország leírásában.

A főhős túlvilágra való „látogatásának" témája a keleti irodalomban jóval Dante kora előtt jelent meg. Je. E. Bertyelsz neves szovjet iranista, majd R. Nicholson angol ara-

Ahura Mazdá isten átadja a hatalom jelképét a Szászánida birodalom alapítójának, I. Ardasírnak. Sziklarelief, i. sz. 3. század

bista arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen számottevő hasonlóság van Dante *Isteni Színjátéka* és Szanái perzsa költő (11. század vége–12. század) egyik költeménye között. Nicholson cikkének címe „Dante perzsa elődе" volt. Iránban azonban a pokolba és mennyországba tett utazásokról szóló történetek jóval Szanái kora előtt elterjedtek, s a zóroasztriánus vallással álltak kapcsolatban.

Az *Ardá-Viráz-námak* olyan eseményeket beszél el, amelyek talán a Szászánida-dinasztiabeli II. Sáhpur idejében (i. sz. 310–379) történtek. A zóroasztrizmusra nehéz idők jártak ekkoriban: terjedt az eretnekség és a hitetlenség. A zóroasztriánus papok kiválasztották maguk közül a legtisztábbat, Ardá-Virázt, és „elküldték" a túlvilágra, hogy

II. Sáhpur király vadászaton. Szászánida ezüsttál, i. sz. 4. század

onnan visszatérve megerősítse, valóban létezik pokol és mennyország, s hogy a halál utáni jutalom a zóroasztriánus vallás előírásainak állhatatos teljesítésétől függ.

Ardá-Viráz könyve nem íródhatott a 6–7. század előtt. A tudósok ezért feltételezték, hogy ez a mű tisztán apokrif jellegű, és nem kapcsolódik a korai Szászánida-kor valóságos eseményeihez. Az új felfedezések alapján azonban felül kell vizsgálni az ilyen feltevéseket. Nemrégiben F. Gignoux francia tudósnak sikerült megfejtenie Kartirnak egy feliratát. Kartir Róma és Bizánc vetélytársának, a Szászánida birodalomnak, annak alapítása idején, az i. sz. 3. században volt jelentős vallási és politikai személyisége. Mint a papok feje, a királyok királya „lelkének őre", vezető szerepet játszott a zóroasztriánus államvallás létrehozásában. Kartir felirata „érdemeiről" beszél, arról, hogyan tárta fel „az égről és a feneketlen pokolról" való tanítások értelmét az emberek előtt. Hogy miként értelmezte Kartir „a pokol és mennyország lényegét", az világossá válik (az Iránban, Kazerun közelében található) Szár-Meshedben előkerült feliratából, amelyet F. Gignoux dolgozott fel részletesen: Kartir elbeszéli a túlvilágra tett „látogatását". Ott sikerült szemtől szembe

Szászánida főúr. I. sz. 3. század

megtekintenie a zóroasztriánus isteneket és az ősök üdvözült életét, látta a paradicsomot és a poklot.

Ilyen módon Kartir, a valóságos történeti személy, hatalmas birodalom politikai személyisége, hivatalos feliratán azokat a „tetteket" tulajdonítja magának, amelyekkel sokkal később a zóroasztriánus hagyomány Ardá-Virázt ékesítette, mintha az a 4. században (Kartir után száz évvel) élt volna. Mindkét elbeszélés azonos cél szolgálatában állt: a megrendülő vallás megerősítését, a zóroasztriánus vallás és egyház helyzetének megszilárdítását célozta. Feliratain Kartir már megemlíti a káros eretnekség terjedését is, a hamis iste-

nekben való hitet; kijelenti, hogy az ő közreműködése következtében „sok hitetlen ember... választotta az igaz hitet" – a zóroasztriánizmust. Ezt bizonyára nem könnyen érte el Kartir: az ügy érdekében ki kellett találnia a túlvilági „utazásának" megrendezését. Kartir, politikai céljai érdekében, archaikus és meglehetősen primitív vallási képzeteket használt fel. A szár-meshedi felirat szövege csak töredékesen maradt fenn, s Kartir „másvilági utazásának" számos részletére nem derült fény. De az épen maradt részletek is elbeszélik, hogy mit látott a paradicsomban, és milyen volt az útja. A történet a zóroasztriánusok hagyományos túlvilági elképzelésének mintájára készült. Kartirt egy „igen előkelő hölgy" vezette a Paradicsomba, kísérte a hídon való átkelés során; a Paradicsomban nagy szenteket látott, isten arany trónusát, mérleget...

Ugyanezt az utat követve, jutott a Paradicsomba Ardá-Víráz. „A Csinvat hídja kilencszeresére szélesedett, és én könnyedén, kényelmesen, bátran és győztesen haladtam keresztül rajta. Engem, Ardá-Virázt, Mithra, a hatalmas isten üdvözölt... és ama világ több más lénye. És én, Ardá-Víráz, megpillantottam az igazságos Rasnu istent, aki a színaranyból készült mérleget tartotta kezében, és az igazak és bűnösök cselekedeteit mérlegelte. Azután a jámbor Szraosa és a tűz istene fogtak kézen és azt mondták: »Jer, mi megmutatjuk neked a Paradicsomot és a Poklot, a paradicsomi ragyogást, csillogást, nyugalmat és virulást, örömet, boldogságot és jó illatot – a szent életűek jutalmát. És megmutathatjuk neked a Pokolban a sötétséget, a zsúfoltságot és rondaságokat, a kínokat, a gonoszságot és fájdalmat, a borzalmat és a bűzt – mindazon fizetségeket, amelyeket a boszorkányok és bűnösök kapnak.«"*

* V. A. Lifsicnek, a filológiai tudományok doktorának fordítása. A szerzők itt is kifejezik köszönetüket az értékes felvilágosításokért, melyeket az óiráni szövegek asztronómiai és ornitológiai adatai kapcsán Lifsic professzortól kaptak.

Mozaik Bisáhpur délnyugat-iráni városból, amelyet I. Sáhpur alapított. I. sz. 3. század

*Ardá-Víráz könyvé*ben szó van magáról a másvilágra való „indulásról" is. A gyakorlott papok rituális szertartásokat hajtanak végre, Ardá-Víráz imádkozik, három borral és narkotikummal teli korsót nyújtanak át neki, ő kiissza azokat, továbbénekli az imát, mígnem öntudatlanul összeesik; lelke „elhagyja" testét, távoli országba „repül", hogy miután megtekintette a Paradicsomot és a Poklot, hét nap múltán visszatérjen az élettelen testbe.

A leírt mágikus szertartás önkéntelenül is a samanisztikus

révületre emlékeztet, ha eltekintünk a szépirodalmiasított elbeszélő formától és a teljesen más történeti-kulturális háttértől. Igaz, a „révülés" nem kunyhóban vagy más, speciálisan a sámán számára készült helyen történik, hanem a tűz templomában; s a lélek „visszatérésekor" Ardá-Víráz nemcsak elbeszéli a „látottakat", hanem írnokának tollba is mondja. Ez azonban nem változtatja meg a rituális cselekvés lényegét. Ardá-Víráz „utazása" nem más, mint a lélek túlvilági „bolyongása". Kartir felirata is tartalmaz hasonló elemeket: a teste a földön maradt, s a másvilágon „Kartir alteregója" utazott. Ardá-Víráz felesége a papokkal együtt „szent himnuszokat énekelve hét nap és hét éjszaka szüntelen őrizte" Ardá-Víráz lélektől elhagyott testét. Az északi sámánoknál szintén voltak speciális segítők (gyakran a feleség személyében), akik járatosak voltak a szertartásokban, és „őrizték" a sámán testét lelkének „utazása" idején; ráolvasásaikkal „segíteniök" kellett a sámán lelkének, hogy visszatérjen. Különös érdeklődésre tarthat számot a „szent gyógyszer", amit Ardá-Víráz transzba esése előtt vett be: ez a „bang" volt, a papok és sámánok ősi narkotikuma.

Igen jellemző Kartir és Ardá-Víráz másvilági „utazásának" a menetrendje is: mindkettőjük lelke „áthaladt" a Csinvat-hídon; Ardá-Víráz könyve szerint a hős lelke a Csakát-i-Daitík-hegyhez és a Csinvat-hídhoz indult. A Csakát-i-Daitík (az Igazságszolgáltatás hegye) – az óiráni (és közös árja) mitológia szent hegyének képletes megnevezése, amint azt a késői zóroasztriánus művekben is használják. A zóroasztriánus szövegek szerint a Harburz (a Magas Hará) azonos a Csakát-i-Daitíkkal; a Csinvat-híd a Harburz lábánál „található" (s az *Aveszta* szerint is a Magas Haránál van a Csinvat-híd).

Ily módon tehát a zóroasztriánus papok vallási szertartásaik során még a Szászánida-korban is végeztek oda „repüléseket", ahová az óind munik és risik is „repültek":

a messzi északon fekvő Tej-óceán melletti szent hegyekhez (a Méru-Harához). A Szászánida feliratok és a kora középkori zóroasztriánus művek elemzése tehát új adatokkal gazdagítja az indoirániak legősibb vallási és mitológiai képzeteinek feltárását és rekonstruálását, s ismételten megerősíti azt a feltételezést, hogy az általunk vizsgált „északi ciklus" témái közös árja eredetre vezethetők vissza.

*

A közös árja korszak indoiráni törzseinek mitológiai és vallási képzeteit a tudósok azon hagyományok összehasonlító elemzése útján rekonstruálják, amelyeket a különféle indoiráni népek őriztek meg a történeti korban.

Az „árja egység" széthullása után az indoiráni törzsek különböző csoportjai már eltérő földrajzi és történeti feltételek között fejlődtek, vallásuk és kultúrájuk alakulásának folyamata is különböző volt.

„Ezek az eredeti vallásos képzetek tehát, amelyek többnyire közösek minden rokon népcsoportnál, a csoport szétbomlása után minden népnél sajátságosan fejlődnek a számára adott életfeltételek szerint..."* Sok ősi hiedelem, archaikus képzet új történeti feltételek közepette, a társadalmi fejlődés más szintjén is fennmaradt, és együttélt az újonnan létrejött, elvileg különböző eszmékkel és nézetekkel. „...A vallás, mihelyt egyszer kialakult, mindig tartalmaz hagyományos anyagot..."**

Az indoirániak ősi mítoszaiban és hagyományaiban „...magát a természetet és a társadalmi formákat nemtudatos művészi módon már feldolgozta a népi fantázia".*** Ugyanakkor a primitív mágikus hiedelmek, a tisztán mitikus képzetek jól megfértek a racionális elemekkel. Az ősi mito-

* Marx és Engels Művei. 21. köt. Bp. 1970. 290. old.
** Uo. 292. old.
*** Marx és Engels Művei. 46/1. köt. Bp. 1972. 35. old.

lógiákra – amint azt Lenin kimutatta – „...a tudományos gondolkodás kezdeteinek és a fantáziának... a kapcsolata"* jellemző.

Az indoiráni törzsek kozmológiai és mitológiai képzetei széleskörűen tükröződtek vissza vallási hiedelmeikben, kultuszaikban. Az „északi ciklussal" kapcsolatos elképzelések az indoiráni vallás azon archaikus formáihoz fűződnek, amelyeket „samanisztikusként" határozhatunk meg, ugyanakkor ezek olyan fejlett vallási rendszerekben is fellelhetők, mint a buddhizmus és zóroasztriánizmus. A tisztán vallási szférán kívül az „északi" témák jelen vannak a sajátosan mitológiai anyagban, kozmológiában, epikában is.

Mindezen adatok összehasonlító tanulmányozása alapján megállapíthatjuk, hogy az alábbi, egymással összefüggő képzetrendszerek már az indoirániak őseinek együttélése idején is léteztek: az ősárják területétől távol, északon, valamint északi szomszédaik területein fantasztikus lények országa terül el, sötét pusztaság, amely az ember számára áthatolhatatlan; távolabb emelkednek a nyugattól keletig húzódó hegyek, amelyek az égig nyúlnak, csúcsaik körül keringenek az égitestek; a hegyeken túl hatalmas kiterjedésű víz, az „Északi-tenger" vagy „óceán" terül el; a hegyek csúcsán és az „óceán" partján található az istenek s a „boldogok" hona, ott lakoznak az elhunyt lelkek – ez a vidék a kellemes éghajlat és a fény hazája (noha a sötétség és hideg országán túl terül el), a nap ott évente egyszer kel fel és nyugszik le, s a nappal és az éjszaka fél éven át tart.

A földrajzi és kozmológiai elképzelések eme közös alapjában a valóságos adatok és mitikus vonások fonódnak össze. Az előbbiekhez tartoznak az úgynevezett „sarki" jelenségek, amelyeket az ősi mondák szerzői az indoiráni törzsek szállásterületén túl, a távoli északon fekvő orszá-

* Lenin Összes Művei. 29. köt. Bp. 1972. 205. old.

I. Sáhpur legyőzi Valerianus római császárt

gokkal hoztak kapcsolatba, az ember számára „megközelíthetetlen" vidékekkel.

Most tehát már határozott választ adhatunk arra a kérdésre, honnan vették az árja törzsek a „sarki" országokra vonatkozó értesüléseiket. Északi szomszédaiktól kölcsönözték őket. Az indoiráni törzsek hosszú időn át éltek a finnugorok őseinek szomszédságában, szoros kapcsolatban álltak egymással. E kapcsolatok érintették a különféle gazdasági tevékenységi formákat, a társadalmi érintkezés, valamint az anyagi és szellemi kultúra számos területét. Ezeknek az érintkezéseknek a következtében alakultak ki azok az elképzelések, amelyeket a vizsgált ciklus kapcsán elemeztünk. Az analóg motívumok némelyikét, persze, tekinthetjük úgy is, mint csupán tipológiai megfelelést, de a rendelkezésünkre álló tények az adott kérdéskör témáinak közvetlen összefüggését bizonyítják. Erre utal a mitológiai alakok és jellemző képzetek vonatkozásában felismert mélyreható, rész-

letes egybeesések hosszú sora, továbbá a döntően fontos nyelvészeti bizonyítékok: a „poláris ciklus" képzetkörével kapcsolatos szavak megfelelése a különböző finnugor és indoiráni nyelvekben. (Például a mitikus „tengert", „szelet" jelentő szavak, a megszemélyesített Északi Szél neve, a „hegyek" és a szent hegyek elnevezése, az eksztázis kellékei, amelyek segítségével a papok a szent hegyekre és az Északi-óceánhoz „repültek".)

Így „ismerkedtek meg" tehát az indoiráni törzsek ősei az északi szent hegyekkel, az Északi-óceánnal, a „poláris" jelenségekkel. Ugyanezen az úton, de jóval a közös árja kor után, már a szkítha időben, tovább folytatódott immár a szkítha mitológiai hagyomány „északi" témáinak a „sarki" területekről való ismeretekkel bővült beáramlása, amely megerősítette a korábbi tradíciót.

Arab utazók és tudósok a Volgánál

Szkíthiában tudtak egy olyan népről, amelynek az országában az éjszaka hat hónapig tartott; Hérodotosz szerint ezek az ismeretek azoktól a szkíthákától származtak, akik eljutottak az argippaioszokhoz. Az efféle, a szkítha világból származó értesülésekre és a szkítha mitológiai tradíciókra vezethetők vissza az antik tudománynak a „poláris" jelenségekről szóló első értesülései.

Sok száz esztendő múltán, a középkori arab tudomány felvirágzása idején Eurázsia sztyeppei népeiről és északi szomszédaikról újra meglehetősen pontos adatok bukkantak fel. Erre az időre, természetesen, az adott térség lakossága a gazdasági és társadalmi fejlődésben komoly utat tett meg, szorosabbá váltak a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok, a Közel-Kelet országaival való érintkezések. Mindazonáltal

Kartir. Sziklarelief, i. sz. 3. század

ebben a korban is fennmaradt néhány legendás történet az északi országokról, amelyek hasonlítottak az antik hagyományba már korábban bekerült változatokhoz.

Az arab tudósok érdeklődését kiváltképpen azokról a szokatlan csillagászati jelenségekről való hírek keltették fel, amelyeket – úgy vélték – a bolgárok országában (a 10. század elején az Alsó-Káma-vidéken és a vele szomszédos Volga menti területeken létrejött államban) lehetett megfigyelni, azaz körülbelül azon a területen, amelyen az argippaioszokhoz vezető út haladt a szkítha időkben. A 14. század híres utazója, Ibn-Batúta külön utazást tett Bolgár városába, „hogy – mint írja – maga tekintse meg azt, amit az éjszaka kivételes rövidségéről és a nappal kivételes rövidségéről beszélnek más-más évszakban". Ibn-Batúta előad egy történetet a „sötétség országáról" is, amely a bolgároktól távol, északon terül el.

Hosszú az út abba az országba, s havon-jégen vezet át, az ország maga puszta és sötét. Ha a kereskedők közül valaki oda indul, hatalmas élelmiszer- és italkészletet visz magával,

meg tüzelőt, minthogy „ott nincs fa, kő, sem élőlények". A sötétség országába belépve a kereskedők a szokott helyen lerakva hátrahagyják áruikat, eltávoznak, de amikor visszatérnek, mellettük idegen dolgokat találnak, cseréül. És senki sem tudja, jegyzi meg Ibn-Batúta, milyen is a sötétség népe, amely a déli kereskedőkkel áruját cseréli, dzsinnek-e vagy emberek, „hiszen soha senki sem látta őket". A „sötétség országáról" más arab szerző is megemlékezik, s azt Jugra országtól (az Északi-Urál és a Pecsora vidékén élő ugor törzsek lakóhelyétől) északra helyezi.

Különös érdeklődésre tarthat számot Ibn-Fadlánnak az északi országokról szóló, *Utazás a Volgánál* című könyve. Egy Bagdadból 922-ben induló követség tagjaként járt a bolgárok országában, ahol, az ő szavai szerint, „csodálatra méltó dolgok sokaságát" látta. Elbeszélését Ibn-Fadlán az őt lenyűgöző természeti jelenségek leírásával kezdi: „tüzes és fekete lovasok égi párharcáról" számol be. Napjaink kutatói megállapították, hogy ez annak a benyomásának a művészi megfogalmazása, ami a bagdadi diplomatát a sarki fény megpillantásakor érte. Ibn-Fadlán beszámol a bolgároknál észlelt, a déliek számára oly meglepő rövid éjszakákról is. De még az éjszaka legsötétebb szakaszában sincs teljes sötétség, nem tűnik el a „piros hajnal"; télen a nappal válik olyan röviddé, mint nyáron az éjszaka, s a hajnal csaknem egybeolvad az alkonyattal. A bolgároknál Ibn-Fadlán hallott arról is, hogy az ő országukon túl, messze északon él a „viszu" nép (az orosz évkönyvek „vesz" néven említik), akiknél az éjszaka még rövidebb, egy óránál is kevesebb ideig tart.

Ibn-Fadlán a bolgárok országában más történeteket is hallott. Beszél például egy különleges népről, amely még a „viszuk"-nál is északabbra él. A „viszuk" szerint ezt a népet tenger választja el tőlük, „valamilyen szigeten" élnek, de hegyek övezik országukat, „senki emberfia nem juthat

abba az országba". Néhány más arab szerző művében fennmaradtak az erdei törzsektől származó elbeszélések is egy olyan „népről", amelyet a világ többi részétől magas hegyek zárnak el, s az Északi-tenger partján él. Egy 1096-ból való orosz évkönyvben hasonló leírás maradt fenn egy ismeretlen népről, amely az ugoroktól északra él, a tengerig nyúló legmagasabb hegyeken túl: járhatatlan az azokhoz a hegyekhez vezető út, és senki „soha hozzájuk el nem juthat".

A Volga mentén és a Káma alsó folyásvidékén az arab utazók és tudósok meglepően rövid éjszakákat figyeltek meg. Ugyanezen a vidéken, az ott élő szóbeli néphagyományból értesültek az örök sötétség távoli északi országáról, egyszersmind azokról a vidékekről, ahol nyáron gyakorlatilag nincsen éjszaka, s a hegyekről, amelyek az Északi-óceánnál húzódnak.

Ősi legendák a tudomány szolgálatában

Erről a vidékről már a szkítha korban is jutottak el hírek a Fekete-tenger északi partvidékére és a hellén világba arról az országról, amelyben fél évig tart az éjszaka, s fél esztendeig a nappal. Véletlen-e az a tény, hogy mind az ókorban, mind a kora középkorban a „poláris" jelenségekről szóló híradások az északi Volga-vidék és az Alsó-Káma mente környékéről jutottak a déli országokba? Úgy látszik, a sztyeppei törzsek (melyektől hasonló ismereteket már az antik világ is kapott) éppen ezen a területen éltek közvetlen szomszédságban Észak erdős zónáinak törzseivel. (A nyugatabbra eső területeken az erdőzóna határa sokkal délebben húzódott.) És jóval korábban, még az árja egység idején kapták ezen a vidéken az indoiráni törzsek északi szomszé-

Ptolemaiosz *Geographiá*jához készült térkép részlete az 1490. évi római kiadás alapján

daiktól a „poláris" jelenségekről beszámoló „információkat". Az „arktikus" részletek csupán egy részét alkották az ősárja mitológia „északi ciklusának". Eredetét tekintve sok más téma is azokból a részben valóságos vagy legendás képzetekből származott, amelyek az északi erdőzóna ősi népeinek mitológiai és kozmológiai rendszerében megvoltak. Emiatt minden alapunk megvan arra, hogy azt állítsuk, az indoiráni népek őseinek általunk vizsgált „északi" képzetköre csak azokkal az északi törzsekkel való közvetlen érintkezésből származhatott, amelyek az arktikus körzetek szomszédságában éltek.

Ezeknek az ősi legendáknak az elemzésére alapozott következtetések révén számos más, történeti jellegű, fontos végkövetkeztetéshez juthatunk. Mindenekelőtt pontosabban körülhatárolhatjuk az ismeretlen árja őshazát, elutasítva azokat az elméleteket, amelyek az „árja őshazát" Indiába, Elő-Ázsiába, Iránba és Afghanisztánba, Közép-Ázsiába, a Duna mentére vagy a Kárpátok vidékére helyezi. Következésképpen a fennmaradt területek jöhetnek számításba:

Délkelet-Európa, Kazahsztán, Dél-Szibéria sztyeppevidéke, de ez a felsorolás még tovább is pontosítható.

Ebben ismét segítségünkre van a mítosz tartalma. A közös árja „északi ciklusnak" állandó és kötelező alapja a nagy hegyek motívuma, amelyek kelettől nyugatig húzódnak, s az árja törzsek területétől északra helyezkednek el. Az antik hagyomány szerint a szkíthák úgy vélték, hogy észak felé haladva „emelkedik" a földfelszín. Hasonló elképzelést fogalmaz meg az óind eposz is (ott: észak – „az emelkedő felső oldal"), ez a gondolat része továbbá a Méru-heggyel kapcsolatos egész ciklusnak is, ugyanúgy, ahogy a szkítháknál ez a Rhipai-hegyhez kapcsolódik. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy már az ősárja kozmológiai rendszerben létezett az a képzet, amely szerint a föld észak felé emelkedik.

Ezt a feltevést megerősíti ugyanezen ciklus egy másik motívuma, amelyet az ind, iráni és szkítha hagyomány rögzített: a föld minden nagy folyója a szent hegyekből ered. A szkítha világban ez a mitológiai képzet hatással volt a valóságos földrajzi szemléletre is: a szkíthák azt tartották, hogy országuk folyói a Rhipaiból erednek.

Később pedig, a szkíthák utáni korban, olyan vélemény

A Genovában 1447-ben készített világtérkép részlete

terjedt el, hogy a nagy folyók, amelyek Délkelet-Európa sztyeppéit szelik át, a magas hegyekben erednek. Nyugat-európai geográfusok és kartográfusok még a középkorban is azt hitték, hogy Kelet-Európa északi részén végighúzódik egy hegylánc, és onnan erednek azok a nagy folyók is, amelyek a Fekete- és a Káspi-tengerbe ömlenek. Csak a 15–16. században, amikor valóságos ismereteket szereztek Oroszországból, kezdett fokozatosan eltűnni ez a téves nézet. Ez a vélemény azokon a híradásokon alapult, amelyek hosszú időn át áramlottak Kelet-Európa déli körzeteiből, és sok vonatkozásban Ptolemaiosz *Geographiá*jára vezethetők vissza.

Az i. e. 7–4. század szkítha korszakával összehasonlítva, az i. sz. 2. század neves antik geográfusa már a földrajzi ismereteknek minőségileg másfajta szintjét közvetíti. Ptolemaiosz sok vonatkozásban a Szarmatiát megjárt kereskedők konkrét ismereteire épített. Ennek ellenére az ő térképén is a szarmaták törzseinek területétől északra, a földrajzi szélesség irányában hatalmas hegylánc húzódik, s ott található a Borüszthenész (a Dnyeper), a Tanaisz (a Don), a Rha (a Volga) és más nagy folyók forráshelye. Elődeitől eltérően, Ptolemaiosz már tudott a Volga fő mellékfolyójáról, a Kámáról és annak torkolatvidékéről, de mindkét folyó forrásvidékét az északi nagy hegyekbe helyezte. Még érdekesebb az, hogy Ptolemaiosz a Volgát Rha néven említi. Ez az elnevezés, amint a kutatók bebizonyították, az óiráni *Ranha* (Ranyhá) elnevezéssel kapcsolatos. Az avesztai hagyomány szerint a félmitikus Ranyhá-folyó a Hará magas hegyeiből ered. Következésképpen a Ptolemaiosz által felhasznált adatok Délkelet-Európa iráni nyelveket beszélő törzseitől eredtek.

Ily módon, az ősárja mitológia „északi ciklusa" csak olyan helyen alakulhatott ki, ahol nagy kiterjedésű területen folynak észak–déli irányban a folyók, s a földfelszín dél felől

Levelet iró apszarasz. Közép-India, Khadzsuráhó, i. sz. 11–12. század

észak felé magasodik. Ezeknek a földrajzi feltételeknek Közép-Ázsia területei nem felelnek meg (az itteni nagy folyamok délkelet–északnyugati irányban folynak, s a Tien-San, a Pamír és a Hindukus láncain túl nincs óceán, és „sarki" jelenségek sem észlelhetők), de nem lehet Európának a Duna menti része sem, vagy azon folyóinak vidéke, amelyek a Balti-tengerbe ömlenek, sem Kazahsztán, sem Délnyugat-Szibéria nem jöhet szóba: az Ob, az Irtis, az Isim és a Tobol a keresettel ellentétes irányba folynak, forrásvidékük pedig nem északon, hanem délen és délkeleten található.

Abból a hatalmas kiterjedésű területből, ahová napjaink tudománya helyezheti az árja „őshazát", ilyen módon csak Délkelet-Európának a Dnyepertől az Urálig húzódó területei jöhetnek számításba. Amerre ez a vidék terül el, a földfelszín mindenütt dél felől északi irányban emelkedik, a folyók pedig – az Urál, a Volga, a Don, a Dnyeper – északról délre folynak, forrásvidékük a távoli északon rejtőzik, olyan térségben, amelyet az ősi sztyeppelakók közvetlen tapasztalatból nem ismertek.

Erre a következtetésre vezet az indoiráni mitológia „északi ciklusának" az elemzése. Ez a végkövetkeztetés egybevág néhány más kutató véleményével is, akik az árja „őshazát" szintén Délkelet-Európába helyezik, s jól egybevág a kutatók rendelkezésére álló tudományterületek – a nyelvészet, a történelem, a régészet, a néprajz, a folklórtudomány – adatainak egybecsengő egészével.

Az indoiráni törzsek őstörténetének sok vonatkozása, természetesen, továbbra is tisztázatlan. A tudósoknak még választ kell adniok arra a kérdésre, hogy mikor és hogyan, milyen úton történt ezeknek a törzseknek az „őshazából" Elő-Ázsiába, Iránba, Közép-Ázsiába, Afghanisztánba, Indiába való széttelepülése.

Az iráni nyelveket beszélő törzsek egy csoportja továbbra

is Délkelet-Európa területén maradt; a szkítha korban itt önálló kultúra jött létre, amely nagy hatást gyakorolt az antik világra és az ókori Keletre.

Az indoiráni törzsek igen nagy szerepet játszottak Közép-Ázsia, India és Irán nagy civilizációinak létrehozásában.

Bár a későbbiekben eltérően alakult eme országok népeinek története, az epikus hagyomány több száz év távolából is korunkig közvetíti ősi múltjuk emlékét.

„Régmúlt évek osztályrésze ez,
Mikor már gránit, írás néma,
Egyszerű dal őrzi az emlékezetet."

(Byron)

Utószó

Nincs az egyetemes régészettudománynak még egy olyan problémaköre, amely oly élesen és állandóan izgatná a kutatókat, mint a népek eredetének kérdése, más szóval az etnogenezis.

Valóban, nemcsak a szakembereket, hanem a széles olvasóközönséget is foglalkoztatja mind a saját népe, mind más népek kialakulásának és fejlődésének problémája. E kérdésben különféle nézetek ütköznek meg, sőt gyakran osztályideológiák. Egyfelől a sovinizmus, a rasszizmus és kolonialista ideológiák, másfelől egy tisztán humanista ideológia, korunk haladó eszméi, amelyek legmagasabb fokú általánosítása a lenini nemzetiségi politika elmélete és gyakorlata.

Izgat bennünket e kérdések sokrétűsége; vizsgálatukhoz komplex megközelítésre van szükség, különféle tudományterületek anyagának áttekintését igényli, a humán tudományokét: nyelvtudományét, régészetét, történelemét, néprajzét – és a természettudományokét, a fizikai antropológiától a parazitológiáig és a geológiáig. Az etnogenezissel foglalkozó kutatók látókörébe vont konkrét problémák közül is első helyre kívánkozik – már csak koránál és mennyiségénél fogva is – az indoeurópai problémának szentelt irodalom, hiszen mind az egyetemes történelem, mind az emberiség egyetemes kultúrája szempontjából az indoeurópai nyelveket beszélő népcsoportok igen jelentős szerepet játszottak.

E nyelvek rokonságának a felismerése, egyáltalán az a tény, hogy felfedezték, létezett valamikor egy olyan népcsoport, amely egyesítette magában egyfelől az indiai szubkontinens népeit, másfelől a mai Irán, Tádzsikisztán, Oroszország, Németország, Franciaország és más európai országok népeit – ez a felfedezés valóságos fénysugár lett a kutatások addig feltáratlan területén.

Az ókori India és Irán epikájában és szent szövegeiben, a szanszkrit és az óiráni nyelveken írott könyvekben feltárultak a legősibb indoeurópai kultúra forrásai, felidézhetővé váltak az utódok emlékezetében elhalványult, megsemmisült hagyományok, amelyek az önmagukat „árjáknak" nevező egykori ősök közös életének emlékeit őrizték, annak a közös lakóterületnek az emlékeit, amelyről bonyolult történelmi folyamatok során, az ős-indoeurópai törzsek új hazát keresve szétteleplültek.

De milyen is volt ez a terület, hol terült el, s hogyan zajlott le az ősi indoeurópai törzsek szétteleplülése feltételezett őshazájukból?

Ezekre a kérdésekre irányítja a figyelmünket G. M. Bongard-Levin és E. A. Grantovszkij tehetségesen megírt, szerény terjedelmű, de annál gazdagabb tartalmú könyve. India ókori történetéről, az indoiráni népekről, az ókori Iránról írott művei alapján mindkét szerző jól ismert szakember.

Ezúttal olvasók széles köre számára tették lehetővé, hogy az ősi kultúrák sok, eddig feltáratlan titkába pillanthassanak be annak a szerfölött vonzó és valóban gazdag anyagnak az alapján, amelyet kutatásaikhoz felhasználtak, de amely még további tudományos elemzést igényel. A várakozásnak megfelelően, a könyv szerzői az indoiráni eredet és őshaza kérdéséhez teljes tudományos vértezetben, komplex módszerrel közelítettek. Ennek is köszönhető, hogy sajátságos nézőpontjukkal, friss és eredeti gondolataikkal új oldaláról

mutathatják be az olvasóknak régi, mondhatnók, örökzöld témájukat.

A régészet, nyelvészet és etnográfia már ismert adatai mellett a szerzők összehasonlították az indek, iráníak és szkíthák epikus és vallási hagyományait, s ezek alapján kísérelték meg feltárni az ősárja mitológia és kozmológia úgynevezett „északi ciklusának" valóságmagját. Ezek alapján a szerzők számos új és fontos következtetésre, megalapozott feltevésre és csábító hipotézisre jutottak.

G. M. Bongard-Levin és E. A. Grantovszkij több más kérdést is érint könyvében: például az indoiráni törzsek társadalmi szervezetét, a Szkíthiára vonatkozó antik hagyomány alakulását, a szkíthák politikai történetét, az Akhaimenida és Szászánida államokat, az indoiráni epikus hagyomány kérdését stb. A könyv címe *Szkíthiától Indiáig*. Ez a földrajzi keret már hatalmas ívével is lenyűgöző. De ha átlapozzuk a könyvet, láthatjuk, hogy ennél is nagyobb vonulatú anyagot fog át: nemcsak Kelet-Európáról esik benne szó, hanem Észak-Ázsiáról, Szibériáról is. Azt mondanám, nem olvashatjuk izgalom nélkül azokat az oldalakat sem, ahol nemcsak Indiáról vagy a Fekete-tenger mellékéről, hanem az Urál-vidékről, Nyugat-Szibériáról, az Altajról van szó. Azokra az oldalakra gondolok, amelyeken az indoiráni törzsek és a mai finnugor népek elődeinek ősi kapcsolatairól beszélnek a szerzők, többek között az árja törzsek mitológiai és vallási képzeteinek a szibériai samanizmussal, valamint az északi népeknél egykor uralkodó archaikus vallási hiedelmekkel való összefüggését vizsgálják. Ezek az összefüggések igen fontosak mind az indológia, mind az iranisztika számára, s pontosabbá tehetik a Szibéria ősi népeinek történelmére és kultúrájára vonatkozó vitás kérdéseket. Ezen tűnődve óhatatlanul az a gondolat ötlik fel bennünk, hogy a világ már azokban a régmúlt időkben is zsúfolt volt, amikor az árják őshazájuk tágas legelőin őrizték

nyájaikat, és rézszegekkel kivert szekereikkel vonultak a nyomukban. Itt eszembe jutnak azok a szekerek, amelyeket Eurázsia bronzkori lovas civilizációjának bölcsőjében, Mongólia szívében, az Altaj és a Góbi-Altaj szikláiba véstek.

Ezzel kapcsolatban arra is fel kell figyelnünk, milyen váratlanul és – bátran mondhatjuk – hatékonyan jelent meg a fém s vele együtt a harci szekér a Jin-kor Kínájában. I. Anderson, aki a Sárga-folyam völgyében virágzó, lenyűgöző földművelő civilizációnak a feltárásával szerzett érdemeket, s a kínaiak őseiről *A sárga föld gyermekei* címmel írt könyvet, egy másik érdekes művet is közzétett *Út a sztyeppén* címmel (A Fekete-tengertől a Csendes-óceánig). Kétségtelen, hogy a bronzkorban ezen az úton jártak az indoeurópaiak ősei, s közöttük nyilvánvalóan a szlávoké is. Az indoeurópai törzsek mozgásuk során kölcsönhatásba kerültek más, nem kevésbé jelentős nyelvcsalád, az urál-altaji nyelvcsalád törzseivel, mindenekelőtt az ugorokkal, nemcsak a sztyeppevidéken, hanem Szibéria tajgás térségein is. A sztyeppei úttal párhuzamosan vezetett az ősi kultúrák és népkapcsolatok e másik, tajgai „országútja", amely különösen a réz- és bronzkohászat fejlődésének korai szakaszában, az i. e. 2. évezredben vált jelentőssé. Erről tanúskodnak a könyvben általánosított történeti-néprajzi tények is.

Kiegészíthetjük ezeket a régészet eredményeivel is. Még V. A. Gorodcov vizsgálta a Bajkál-vidék szejmin-turbinszkiji és glazkovi bronzkultúrái közötti kapcsolatokat. Napjainkban a Kelet-Európa erdőzónájának bronzkorát kutató új ásatások Gorodcov vizsgálódásait sok új ténnyel gazdagították. Említést érdemelnek még a kiváló szaktekintélynek örvendő O. N. Bader uráli ásatásai, V. I. Matyusenko tomszki régész nyugat-szibériai ásatásai, a glazkovi újabb leletek, az Angara menti siverszki kultúra feltárása, a Bajkál-tó Szagan-Zaba-öblében előkerült, sziklába vésett feliratok.

Mindezek a tények teljességgel ellentétben állnak az ázsiai népek múltjának Ázsia-centrikus soviniszta értelmezésével, ami nem kevésbé idegen a tudománytól, mint a korábbi Európa-centrikusság.

A Szovjetunióban India és Irán történelmének és kultúrájának tanulmányozása régi hagyományokra tekint vissza, s jól ismertek a hazai szkíthológiai iskola eredményei. G. M. Bongard-Levin és E. A. Grantovszkij könyve sikeres folytatása ezeknek a tradícióknak. Természetes, hogy sok nyitott kérdés marad még az árja őstörténetben, s a problémák további tudományos vitákat igényelnek. Mi több, a könyv megjelenése után minden bizonnyal újult erővel lángolnak fel a viták. Lesznek kutatók, akik talán nem értenek egyet a szerzőkkel. Mások esetleg saját nézeteik megerősítését látják e könyvben.

Az ilyenfajta viták és latolgatások közelebb visznek az igazsághoz, és a tudomány továbbfejlődését szolgálják.

S ami a legfontosabb: meg vagyok róla győződve, hogy senki sem fogja közömbösen forgatni ezt a könyvet.

A. P. Okladnyikov
akadémikus

Név- és szómagyarázat

(A szöveg közti dőlt betűs szavak címszóként is szerepelnek)

Abarisz: Hérodotosz (IV. 36.) történeti műve említi a hüperboreusz származású Abariszt, aki csodálatos – ma samanisztikusként értelmezhető – utazásaival tette híressé nevét.
Áditja, -ák, Aditi ('határtalan', 'végtelen'): ősi védikus istennő gyermekei: általában heten vannak, és különböző Nap-, illetve Égisten szerepet töltenek be. *Varuna* gyakran jelenik meg mint par excellence Áditja.
Agni: a hindú mitológiában és vallásban a Tűz istene; a védikus panteon egyik fő istene; az áldozatok közvetítője az emberek és istenek között.
Ahura Mazdá (később: Ohrmazd): a zóroasztriánus vallás legfőbb istene; öröktől létező, a Teremtő. Tanításait a vallásalapító *Zarathustrá*nak az *Avesztá*ban „nyilatkoztatta ki".
Aiolosz: Homérosz szerint ő a szelek – *Boreász,* Notosz, Eurosz és Zephürosz – ura, aki lakat alatt tartotta alattvalóit, és csak az istenek parancsára engedte őket szabadon.
Aiszkhülosz (i. e. 525, Eleuszisz – i. e. 456, Gela, Szicília): ógörög tragédiaköltő, a tragikus triász másik két tagja, *Szophoklész* és *Euripidész* mellett klasszikus örökségünk mindmáig egyik legjelentősebb alakja. Leghíresebb tragédiái a Perzsák, a Leláncolt Prométheusz és az Oreszteia trilógia.
Akhaimenida: az azonos nevű dinasztiáról elnevezett óperzsa birodalom. Legjelentősebb uralkodói *I. Dareiosz* és fia, *Xerxész* voltak, akik családjukat Hakhámanistól (görögösen: Akhaimenésztől) származtatták.
alánok: az iráni nyelvek egyikét beszélő népcsoportnak (az *árja* szóból származó) önmegnevezése; a magyar történeti hagyomány jászokként ismeri az alánokat.
Alburz: az avesztai mitikus *Hará* (Harburz, Alburz) hegy elnevezése

a későbbi perzsa irodalomban. *Firdauszí Sáhnáméjában* a *Szímurgh* lakhelye. Nem azonos az északnyugat-iráni Alburz (Elburz) heggyel.

Alkman: az ógörög kardal-költészet első ismert költője. Az i. e. 7. század második felében élt, a kisázsiai Szardesz szülötte volt.

amrita ('halhatatlan'): a halhatatlanság italának, tehát az istenek italának tekintett *szóma* egyik megnevezése az óindben. Különleges képességekkel ruházza fel azt, aki fogyasztja, ezért próbálta *Garuda* ellopni.

Angra Mainju (később: Ahriman): a 'Rossz Szellem', *Ahura Mazdá*nak mint a Jó Szellemnek örök ellenlábasa a *zóroasztriánizmus*ban.

Antigoné: Szophoklész azonos című drámájának hősnője. Oidipusz thébai király fennkölt jellemű, szerencsétlen sorsú lánya.

Apollón: Zeusznak és Létónak a fia, a napnak és a fénynek, az életnek és a rendnek az istene. Sokféle jelzője rengeteg funkciójára utal. Leggyakrabban *Phoibosz*ként, Ragyogóként emlegetik. Jóstehetségéről híres: egyik jósdája *Delphoi*ban volt, jóslatait papnője, a *Püthia* közvetítette.

Apszaraszok: az óind mitológia nimfaszerű félisteni lényei, akik bár az égben laknak, gyakran látogatnak a földre; alakjukat tetszőlegesen változtathatják.

Aquilo: az északi szél ősi latin elnevezése, később görög megfelelője, a *Boreász* ezt az alakot kiszorította a használatból.

Áranjaka ('erdei szöveg'): késő védikus kori, az i. e. 8–7. század tájáról származó szanszkrit nyelvű teológiai műfaj, amelyben az erdei remeték vallási-filozófiai tételeket magyaráztak, értelmeztek.

aranyőrző griffek: a griffek madár és vadállat összekombinálásából alkotott fantázia-lények, amelyeket a görög mitológia mesés aranykincsek őrzésének feladatával ruházott fel.

Ardá Viráz Námak: 'Ardá-Viráz könyve' a 6–7. századból származó középperzsa zóroasztriánus mű, amely a főhős túlvilági utazását beszéli el.

Ardzsuna: a *Mahábhárata* című óind eposz egyik főhőse, az öt *Pándava* fivér közül a harmadik.

Ar(e)dví: az óiráni mitológiában a termékenység istennője, a vizek úrnője; valószínűleg az indoiráni Szaraszvatí egyik aspektusának önállósult alakja, amely később beolvasztotta Anaïtis alakját.

argippaioszok: Hérodotosz szerint (IV. 23.) a szkíthák szállásterületén túl, a magas hegyek tövében lakó különleges nép.

Ariapeithész: szkítha király, *Hérodotosz* szerint *Szkülász* atyja (Hérod. IV. 76, 78.).

Arimaszpeia: az i. e. 8. vagy 6. század elején élt *Arisztеász* eposza, amelyben a Szkíthián túli területeken lakó népekről, országokról számolt be, többek között az 'egyszemű' *arimaszposzok*ról. A művet kivonatokból ismerjük.
arimaszposzok ('egyszeműek'): a szkíthák vidékén túl, észak felé lakó, csodás tulajdonságokkal felruházott nép (Hérod. IV. 13, 27. stb.).
Arisztеász: prokonnészoszi (ma: Marmara, Törökország) származású görög eposzköltő, aki az i. e. 8. vagy 6. század táján beutazta a Feketetenger és az Urál közötti vidéket, és élményeiről az időközben elveszett *Arimaszpeia* című eposzban számolt be (Hérod. IV. 13–16.).
Arisztotelész (i. e. 384, Sztageirosz, thrákiai görög gyarmatváros–i. e. 322, Khalkisz): a legjelentősebb görög filozófus és természettudós. Sokoldalú munkássága felölelte korának csaknem minden tudományterületét. Eredeti és rendszerező művek sokaságát írta, s miután a Nagy Sándor melletti nevelősködése befejeződött, évtizedekig a peripatetikus (sétálva tanító) athéni iskola mestere volt.
árja ('nemes'): így nevezték önmagukat az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni ágának népei. Az ind ágat, megkülönböztetésül India nem árja (tehát dravida, munda stb.) származású lakóitól, indoárjának nevezzük. Ebből a szóból származik Irán mai elnevezése, s néhány iráni nyelvet beszélő nép önmegnevezése (pl. *alán*). A szó minden más használata jogosulatlan.
Árjabhata: középkori ind csillagász és matematikus; fő műve az Árjabhatíja címet viseli.
Árjávarta ('nemesek hona'): az indoárják szentnek tekintett hazája: Észak- és Közép-Indiának a Himálaja és a Vindhjá-hegység közé eső területe.
Arundhatí: az óind mitológiában *Vaszisztha risi* felesége; a házastársi hűség példaképe; a Nagymedve (Göncölszekér) csillagkép egyik, a hét fő csillag mellett alig látható tagja, olykor pedig a hajnalcsillag.
Aszura ('isteni'): az ősárja korban a legfőbb istenek jelzője. Az indoirániak szétválását követően, jelentésmódosulások sorozata után az ind mitológiában az *aszurák* démoni lények, az istenek ellenlábasai, az irániban viszont *Ahura* (= óind aszura) *Mazdá*ként az avesztai vallás (mazdaizmus) főisteneként jelenik meg.
Atharvavéda: az óind irodalom legrégibb vallásos gyűjteményeinek, a *Védák*nak a része; a legkésőbbi a négy Véda közül; főként mágikus ráolvasásokat és varázsmondásokat tartalmaz.
Athénaiosz: az i. sz. 3. században élt görög szerző. Műveit főként ko-

rábbi grammatikusok munkái alapján írta: mintegy nyolcszáz szerzőtől idéz.
Atlasz: Északnyugat-Afrika kétezer kilométer hosszúságú hegysége. A mitológiában eredetileg az égboltozatot a vállán tartó Atlasz titán, Iapetosz titán és Klümené Okeanisz fia, akit büntetésből változtattak az istenek kősziklává.
Aveszta: az óiráni vallás és irodalom legrégibb – az i. e. 1. évezredből származó – emléke, amelynek legkorábbi részei a vallásalapító *Zarathustrá*tól (görögösen: Zóroasztértól) származnak.
Axeinosz ('nem vendégszerető'): a későbbiekben *euxeinosz*nak, 'vendégszeretőnek' nevezett Fekete-tenger korai görög elnevezése, valószínűleg az óiráni ahsaina 'sötétkék', 'sötétszürke' szó görögbe történt átvétele idején módosult „értelmes" görög szóvá.

*bakkhanália: Bakkhosz*nak (*Dionüszosz*nak), a bor istenének tiszteletére rendezett kultikus, később orgiákba torkolló, tomboló szertartás, amelyben a bakkhánsnők és a beavatottak vettek részt.
Bakkhosz (latinosan Bacchus): a bor istenének, Dionüszosznak másik neve. Papnői és kísérői a bakkhánsnők, a tiszteletére rendezett rituális orgia a *bakkhanália.*
Bardija: Kürosz perzsa király és felesége, Atossza fia, akit fivére *Kambüszész* orvul meggyilkoltatott. Bizonytalan, hogy a gyilkosság volt eredménytelen, vagy mint *Hérodotosz* (III. 61 skk.) és *Dareiosz* (*behisztuni* feliratán) állítja, hogy külsőleg Bardijához nagyon hasonló mágus, Gaumáta ragadta magához a hatalmat Kambüszész távolléte idején, és uralkodott Bardija néven, míg hét perzsa főúr, közöttük *Dareiosz,* meg nem ölték. Görögös neve: Szmerdisz.
Behisztun vagy Biszutun: helynév Iránban; itt került elő *Dareiosz* óperzsa király háromnyelvű (óperzsa, újbabiloni, elámi) felirata, amelyen trónra kerüléséről és birodalomszervezéséről számol be.
beléndek (Hyoscyamus niger): mérgező gyomnövény. Levele szőrös, virága sárga; a burgonyával rokon.
Bézsan: a *Sáhnáme* egyik iráni hőse, *Gév* fia.
bhanga ('kender'): a hasiskender óind elnevezése; az *Avesztá*ban *bangha* vagy *banha* alakban szerepel, és narkotikumot tartalmazó növényt jelöl. Újind és újiráni nyelvi fejleményei hasonló jelentésűek. Vö. *pangh.*
Bháraták: a *Mahábháratá*ban szereplő két, unokatestvér királyi családnak, a *Pándavák*nak és a *Kauravák*nak közös őstől (Bharatától) való származására utaló, összefoglaló elnevezése.

Bhászkara-ácsárja ('világosságot csináló mester'): 6–7. századi ind matematikus és csillagász, megkülönböztetendő az azonos nevű, 12. századi ind matematikustól.
Bhíma: a *Mahábhárata*-beli *Pándava* királyfiak egyike, a legerősebb. *Vájuputrá*nak, a Szél fiának is nevezték.
Bhísma: a *Bhárata* család bölcse, a *Gangá* fia. A *kuruksétrai* csatában a *Kauravák* vezére.
al-Bírúní: teljes nevén Abú Raihán Muhammad Ibn Ahmad al-Bírúní (973–1048), arab nyelvű perzsa író, földrajztudós, csillagász. Műveit a 19. században megjelentetett német és angol fordítások tették ismertté az újkorban.
Boreász: az Északi Szél a görög mitológiában, Asztraiosz titán és Éósz hajnalistennő fia. Bár főként Thrákiában lakott, szárnyai lévén, mint a legerősebb szél, bejárta az egész világot.
Borüszthenész: a milétosziak által i. e. 655-ben alapított görög gyarmatváros, amely a Bug (görögül: Hüpanisz) folyó jobb partján, a Borüszthenész (Dnyeper) folyó torkolatvidéke közelében terült el. Virágzó, gazdag kereskedőváros volt, ezért nevezték Olbiának vagy Olbiopolisznak, 'Boldog városnak' is.
Brahmá: a hinduizmus *trimúrti*jának, fő isten-háromságának a Teremtő funkciójával felruházott istene. Külön kultusza nincs. Szerepe a világ ciklikus újjáteremtésében realizálódik.
Brahmagupta (szül. 598 v. 628): ind csillagász és matematikus. Főként geometriai munkássága jelentős. Főbb művei a Brahmaszphutasziddhánta és a Khandakhádjaka.
bráhman(a): az ind társadalomban a hinduizmus által szentesített *varnarendszer* első, legfelső csoportjába, a papi varnába tartozó egyén.
bráhmanák ('papi szövegek'): a késő védikus korból származó teológiai művek, a szanszkrit próza emlékei.
bráhmanizmus: az ind vallástörténetnek *védikus* korszakát követő, úgynevezett késő védikus szakasza, amelyben a *védikus vallás* fő istenei *(Indra, Mitra, Varuna)* háttérbe szorultak, s helyükre a papi spekuláció az absztrakt *Brahman*t, az áldozatot és az ad absurdum vitt szertartásokat állította. A kor teológiai és filozófiai irodalma *(bráhmanák, upanisadok)* igen gazdag. A néptömegek igényeitől távolodó, azt ki nem elégítő, a papi elsőséget abszolutizáló vallás elleni tiltakozás volt az egyik forrása az új vallási-etikai tanítások megjelenésének az i. e. 6. században Indiában (buddhizmus, dzsainizmus stb.). A *védikus vallás*, valamint az új

vallások mellett a bráhmanizmus lett az alapja az i. sz. 1. évezredben megszülető *hinduizmus*nak.
Buddha ('Megvilágosult'): a buddhista vallás alapítója, óind bölcselő az i. e. 5–6. században. Eredeti neve: Gautama Sziddhártha.
Bundahisn ('Teremtés'): pahlaví nyelvű kozmogóniai és kozmológiai kompiláció, a *zóroasztriánizmus* szent könyve. Az *Aveszta* elveszett részei fordításának tartják.
chanti: a finnugor nyelvcsalád ugor ágának a magyarral rokon népe. A chantik (másként osztjákok) a Szovjetunió területén élnek, főként az Ob vidékén, illetve az Ob és az Irtis közötti területen. Létszámuk körülbelül 20–25 000.

Csakát-i-daitík (vagy Csagád-i-Dáidig): a *Hará* egyik csúcsa.
Csinvat-híd: az iráni mitológiában a másvilágra vezető híd, amelyet kutyák őriznek.
Csugy: az óorosz évkönyvek ezen a néven is emlegetik Északkelet-Európa és az Urál-vidék korabeli finnugor lakosságát.

Damasztész: i. e. 5. századi, szigeioni származású görög történetíró-logográfus, *Hérodotosz* kortársa. (A név jelentése: 'a megfékező').
Danaprisz ('mély folyó'): görög források ebben az alakban vették át a Dnyeper-folyó iráni eredetű elnevezését. (*Hérodotosz*nál a folyó neve *Borüszthenész.*)
Danasztrisz (vagy Danasztér): óiráni nyelvi alakból formált görög szó a Dnyeszter-folyó jelölésére. *Hérodotosz*nál azonban Türász.
Dante Alighieri (Firenze, 1265–Ravenna, 1321): olasz költő, filozófiai, politikai és nyelvészeti író. Fő műve az Isteni színjáték.
Dareiosz, I. (óperzsául: Dárajavaus): perzsa király (i. e. 521–485), Vistászpa (görögösen: Hüsztaszpész) fia, az *Akhaimenida* dinasztia legjelentősebb uralkodója, a perzsa világbirodalom megteremtője. Uralkodása idején államvallássá tette *Zarathustra* tanításait.
Déli Szél: görög néven Notosz, latinosan Notus. Asztraiosz titán és Eósz fia. Hatalmas ereje fivérével, az *Északi Szél*lel való összeütközései során mutatkozott meg.
Délosz: a Kikládok egyik kicsiny, Apollón-szentélyéről híres szigete. A görög mondák szerint *Apollón* és Artemisz szülőhelye.
Delphoi: phókiszi, jósdájáról híres közép-görögországi város. *Apollón* templomában papnője, a *Püthia* adott jóslatokat a hozzá fordulóknak.
déva: a szanszkritban 'isten' jelentésű a szó; az indoeurópai nyelvek több-

ségében a szó eredeti gyöke 'égi' – 'isten' jelentéssé alakult; az óiráni nyelvekben: rosszindulatú isten, démon.
dévajána: 'az istenek útja' az óind mitológiában. A *hinduizmus*ban a születések körforgásából kivezető út; a csillagászatban a Nap déli útját, a téli napfordulót jelöli.
Dhruva ('mozdulatlan'): a Sarkcsillag elnevezése az óind mitológiában; megszemélyesítve Uttánapáda király és Szuníti királyné fia, Manu Szvájambhuva unokája.
Dionüszosz: a bor, a szőlőtermesztés görög istene, *Zeusz* és Szemelé fia. Valószínűleg kisázsiai eredetű, mint arra másik neve, *Bakkhosz* utal (latinul: Bacchus).
Draupadí: a *Mahábhárata*ban szereplő öt *Pándava* fivér közös felesége, Drupada király leánya.
Duodna: a lapp mondákban az alvilág őre. Finn megfelelője: *Tuona.*
Durjódhana: a *Mahábhárata*ban szereplő száz *Kaurava* királyfi legidősebbike, legjelentősebbike, a vak Dhritarástra király és Gándhárí királyné fia ('gonosz háborújú').
dzsátaka ('születéstörténet'): a buddhista irodalom páli nyelvű legenda műfaja, amely *Buddha* előző életeinek epizódjait beszéli el tanító céllal. Többségük időszámításunk kezdete körül keletkezett.

ephedra: hallucinogént (ephedrint) tartalmazó növény; magyar neve csikófarok.
Északi Szél: görög nevén *Boreász.* L. ott.
Euripidész (Szalamisz sziget. i. e. 485–Arethusza?, i. e. 406); görög tragédiaköltő, az úgynevezett tragikus triász legfiatalabb tagja. Leghíresebb drámái: Élektra, Oresztész, Hippolütosz, valamint az Íphigeneia-drámák.
evenkik: régi néven tunguzok. Az altaji nyelvcsalád mandzsu-tunguz ágához tartozó, mintegy 25 000 lelket számláló népcsoport Közép- és Kelet-Szibériában.

Fariburz: a *Sáhnáme* egyik hőse, a Kai-dinasztia második királyának, Káósznak az egyik fia.
Fehér-sziget: Svétadvípa (szanszkritul); a *Mahábhárata* szerint a Tejóceán északi partján terült el, a *Méru-hegy*en túl. Lakóit érzékszerv nélküli, ételekkel nem táplálkozó, de nagy tudású lényeknek tartották.
Firdauszí; Abúl-Qászem Manszúr F. (Bázs, Túsz, 934 v. 941 – Túsz, 1020 v. 1025–1026): iráni epikus költő, aki *Sáhnáme,* azaz Királyok

Könyve című, perzsa nyelvű eposzában az ó- és középiráni monda-anyagot dolgozta fel dinasztiatörténeti keretbe ágyazva.
Firédún: már az *Avesztá*ban (Thraétaona néven) is szereplő iráni mitológiai hős. A *Sáhnáme* szerint visszaállította a törvényes uralkodók hatalmát.

Gálava: mitikus óind bölcs, aki – hogy tandíját megfizethesse – csodálatos kalandokban vett részt, s a *Garuda madár* segítségével ember nem járta helyeken is megfordult.
gandharvák: az ind mitológia félisteni lényei, Kasjapapradzsápatinak (*Brahmá* unokájának) és Aristhának fiai.
Gangá: India szent folyama, a mitológiában az istenek világából átkok és kegyek révén jutott folyó formájában a földre, hogy vizével minden bűntől megtisztítson.
Garuda madár: az óind mitológiában a madarak királya. *Visnu* isten leszármazottja, annak hátasállata. Ő szerezte meg az istenek számára az *amritá*t, a halhatatlanság italát.
Gév: a *Sáhnáme* egyik iráni hőse, Gódarz fia.
Gorgók: *Phorküsz* tengeristennek és feleségének, Kétónak rút, haj helyett kígyókat viselő leányai a görög mitológiában, a *Graiák* húgai.
Graiák: *Phorküsz* tengeristennek és feleségének, Kétónak öregen, őszen született három lánya a görög mitológiában.
Gusztaham: iráni harcos a *Sáhnámé*ban.

Haoma: l. *szóma.*
Haosjanha Paradháta: a zóroasztriánus hagyomány szerint a művészetek és a kézművesség feltalálója. A *Sáhnámé*ban Hósang a neve, s a világ első királyának az unokája.
Hará Berezaiti, Haráiti: Magas Hará; az *Avesztá*ban a világ legelső és legmagasabb hegye. Legmagasabb csúcsa a *Hukairja.*
Hasiskender: indiai kender (Cannabis Indica), amelyből a hasis nevű narkotikum készül. Szanszkrit neve *bhanga.*
Hekataiosz (Milétosz, i. e. 560 v. 550 k.–?): görög geográfus és történetíró. Periégészisz című munkájában kora valós földrajzi ismereteit összegezi, és részletesen ír a világ szélén lakó mitikus népekről is.
Hellanikosz (Mütiléné, i. e. 491?–Perperéné, i. e. 406?): görög történetíró, *Hérodotosz* ifjabb kortársa. Számos töredékesen fennmaradt műve közül különösen érdekesek az idegen népek szokásait és mondáit leíró munkái.

Héra: *Zeusz*nak, a görögök legfőbb istenének felesége és nővére, Kronosz és Rheia leánya. A házasság és a gyermekáldás védője.
Hérodotosz (Halikarnasszosz, i. e. 484 k.–i. e. 425 k.): görög történetíró, akit Cicero a „történetírás atyjának" nevezett. Hisztoriai, 'Történelem' című fő műve a görög–perzsa háborúkról szól, egyszersmind széles körképet ad a perzsák uralma alá került népek és országok földrajzáról, néprajzáról, történelméről.
Hészükhiosz (i. sz. 5. v. 6. század): alexandriai lexikográfus. Tőle maradt fenn az ókor leggazdagabb lexikona.
Hieronümosz (Kardia, i. e. 360 k.–i. e. 260 k.): görög történetíró. A diadokhoszok története című munkája a kor fontos forrásanyaga.
hinduizmus: az indiai lakosság jelentős többségének vallása. Sokistenhivő; legfőbb istenségeit a *Trimúrti* foglalja egybe, tagjai: *Brahmá*, a Teremtő, *Visnu*, a Fenntartó, *Siva*, a Pusztítva Megújító. Központi tanítása a dharma ('kötelesség, jog') és a karma ('cselekedet') tétele, valamint az ezekkel összefüggő újjászületések (szanszára) hirdetése. Jelenlegi formájában az i. sz. 1. évezred során alakult ki India korábbi (*védikus*, bráhmanikus, buddhista stb.) vallásaiból.
Hippokratész (Kósz szigete, i. e. 460–Larissza, i. e. 375): görög orvos, természettudós. Orvostudományi leírásai gyakran tartalmaznak földrajzi és néprajzi adatokat is. A róla elnevezett eskü megfogalmazója.
hippomanteia ('lójóslás'): így nevezték a görögök a ló viselkedése alapján adott jóslást.
Hukairja: az iráni mitológia Magas *Hará* hegyének legmagasabb csúcsa, az égitestek mozgásának középpontja, a vizek székhelye.
hüperboreuszok: mitikus északi nép a görög hagyományban. Örök fényben, boldogságban éltek mint *Apollón* kiválasztott népe. (Hérod. IV. 13, 32–36.)

Ibn-Batúta (Tanger, 1304–Marokkó, 1368? v. 1377?): arab földrajzi író, aki csaknem az egész világot bejárta, és értékes földrajzi és néprajzi beszámolókat hagyott az utókorra.
Ibn-Fadlán: 10. századi arab földrajzi író. Követségben járt a volgai bolgároknál, erről szóló beszámolója értékes forrás.
Indra: az istenek királya az óind mitológiában. A védikus korban az árják legfőbb istene volt, a *hinduizmus*ban szerepe háttérbe szorult a *Trimúrti*hoz képest.
Ió: a görög mitológiában *Zeusz*nak Inakhosz argoszi királytól származó kedvese, akit a főisten tehénné változtatott, hogy óvja a féltékeny *Héra*

haragjától. Évekig tartó bolyongásai során eljutott a Kaukázus vidékére is, ahol *Prométheusz* titán bűnhődött. (Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz.)

isteni év: az óind mitológiában és csillagászatban 360 földi napévnek megfelelő időegység.

Iszetyia: a Középső-Urál délkeleti oldalán elterülő vidék régi orosz elnevezése, az ott folyó Iszety-folyó után.

iszlám ('odaadás'): a Mohamed által alapított vallás arab elnevezése. Szent könyve a Korán.

isszédonoszok: Hérodotosz (I. 201, IV. 13, 16, 25–27, 32.) a szkítháktól keletre lakó, esetleg velük rokon népként írja le őket, és különös szokásaikat is elbeszéli.

Isztrosz: a Duna alsó szakaszának görög neve.

jódzsana: óind hosszmérték-egység, körülbelül 15 km.

jógi(n): a meditációt középpontba állító misztikus-panteisztikus filozófiai irányzat követője Indiában.

Judhisthira: a *Mahábhárata* egyik főhőse, az öt *Pándava* fivér közül a legidősebb. Jamának, a Halál és a Törvény istenének a fia; igazságosságáról híres király.

jugra: óorosz évkönyvek ezen a néven is említik az Urál-vidék finnugor népeit, területüket Jugra országnak.

jürkák: Hérodotosz (IV. 22.) vadásznépként említi őket, feltehetőleg a Volga mentén éltek.

Kai Khuszrau: a Paradháta-dinasztiát felváltó Kajánidák dinasztiájának legnagyobb királya. Az *Avesztá*ban Kavi Haoszravah, a *Sáhnámé*ban Kai Khuszrau (Kay Khoszrau) néven szerepel.

Kambüszész: a méd király alattvalójaként volt perzsa király. Mandanétól származó fia, *Kürosz* alapította meg a független perzsa birodalmat.

karjalai nyelv: a finnugor nyelvcsalád finn ágához tartozó nyelv. Beszélői részben Finnország, részben a Szovjetunió területén élnek.

Karsz: mitikus tulajdonságokkal felruházott madár a *manysi* népköltészetben.

Kartir: i. sz. 3. századi Szászánida királyi főpap. Egyik (szár-meshedi) feliratán a „túlvilágra" tett utazását beszéli el. Sokat tett a *zóroasztriánizmus* államvallássá emelése érdekében.

Kassziopeia: Képheusz aithiopiai király felesége, Androméda anyja. Halála után az égboltra került mint a Tejút legfényesebb csillagzata.

Kauravák: a *Mahábhárata* két szemben álló, de rokon királycsaládjának egyike; ősüktől, Kurutól kapták nevüket. Dhritarástra királynak és feleségének, Gándhárínak száz fia; közülük a legismertebb *Durjódhana.*
Késiní ('hosszúhajú'): a védikus Rudra isten női kísérőinek jelzője.
Khorezm, Khwárizm, Horezm: ősi eredetű, a középkorban jelentős területeket meghódító állam az Aral-tótól délre, a mai Türkméniában.
Khvadáj Námag, Khvatái Námak ('Királyok könyve'): Szászánida-kori, pahlaví nyelvű krónika, amely az „első embertől" II. Khuszrau Parvéz (590–629) uralkodásáig tárgyalja az iráni történelmet. Fordításokban és más művek részeként maradt fenn.
kinnara: alacsonyabb rendű istenségek az óind mitológiában, kezükben víná nevű hangszert tartanak.
Krisánu: mitikus bölcs, a *szóma* íjjal felfegyverzett őre. (Említi a *Rigvéda:* I. 16, 112.) Avesztai megfelelője Kerszánis.
kritajuga: az ind mitológia aranykora. Úgy vélték, akkor még a Törvény (dharma) uralkodott, az emberek jók és igazságosak voltak. Időtartamát 1 728 000 földi évben határozták meg. Utána mintegy kétmillió év elteltével köszöntött be a jelenlegi kor, a kálijuga vagy vaskorszak.
kurgán: ősi halomsír; a szkíthák jellegzetes temetkezési módja. A legtöbb Dél-Oroszországban található. Később más népeknél is szokásos temetkezési forma.
Kuru: l. *Kauravák.*
Kuruksétra ('Kuru-mező'): a *Mahábhárata* sorsdöntő csatájának a színhelye, a Jamuná-folyó felső folyásvidékénél. Szent helynek tekintették.
Kürosz, Nagy: a perzsa birodalom megalapítója, *Kambüszész* és Mandané fia. Perzsa király (i. e. 559–529), aki megszüntette a médek fennhatóságát a perzsák felett, és hatalmas területeket hódított meg Kisázsiától Baktriáig.
Küzikosz: a Propontisz partján, az azonos nevű félszigeten található görög gyarmatváros.

Lómasa muni: mitikus bölcs a *Mahábháratá*ban. Gyakran közvetített az istenek és az emberek (főként a *Pándavák*) között.
Lucanus (i. sz. 39–65): római költő, Seneca rokona és követője. A Nero ellen irányuló Piso-féle összeesküvésben való részvétele után öngyilkosságba menekült az egyébként bátor hangú, zsarnokellenes költő.
Lui-Wot-Ojka ('Északi Szél Apó'): az Urálon túli területen lakó ugor népek mitológiájában az északi szél neve.

Mahábhárata ('A Bhárata-nemzetség nagy csatája'): szanszkrit nyelvű óind eposz, amely az i. e. 1. évezred második felében nyerte el végleges formáját. Két rokon (unokatestvér) családnak, a *Pándavák*nak és a *Kauravák*nak a trónviszályát beszéli el. Sok viszontagság és a *kuruksétra*i véres csata után a *Pándavák* győztek, de csaknem teljesen kipusztult mindkét ág. Az eposz számtalan epizódot is tartalmaz. 18 könyvből, több mint 200 000 párversből áll. Szerzője, a hagyomány szerint *Vjásza*.

mahárádzsa ('nagy király'): jelentősebb területet uralmuk alatt tartó indiai királyok titulusa.

mantra ('gondolati eszköz'): áldozati ének, varázsmondás az ind mitológiában.

Manu törvényei: szanszkrit nevén Mánavadharmasásztram, az i. e. 2. és i. sz. 2. század között kodifikálódott, egészen az újkorig érvényesnek tekintett ind törvénykönyv.

manysik: a magyarok legközelebbi rokonainak egyik csoportja. *Vogulok*-nak nevezik magukat. A Szovjetunióban, az Ob és Irtis vidékén élnek. Lélekszámuk 7 000 körül van.

marik vagy cseremiszek: a *mordvinok*kal együtt a finnugorok volgai ágához tartozó népcsoport; lélekszámuk mintegy félmillióra tehető.

Medusza: a három *Gorgó* egyike, förtelmes külsejű, halandó lény a görög mitológiában.

merja: kihalt volgai finnugor nyelv; valószínűleg a cseremiszhez állt közel. Az óorosz évkönyvek a többi között ezzel a szóval is jelölik az Urál-vidéki finnugorokat.

Mérosz-hegy: a *Nagy Sándor* indiai hadjáratában részt vett szerzők az indiai *Méru-hegy*et vele azonosították. A korábbi görög mitológia szerint *Dionüszosz* e hegy tövében nevelkedett.

Méru-hegy: az óind mitológia arany színű őshegye, a világ közepe és gyökere, az égbolt tartója, az istenek lakhelye. Körülötte keringenek az égitestek. Általában Mahámérunak, Nagy Mérunak nevezik. Egyik legmagasabb csúcsa a Mandara. A Himálajától északra képzelték.

Metapontion: az i. e. 7. században alapított itáliai görög város a Tarentumi-öböl partján.

Mir-Szuszne-chum ('Világnéző ember'): az első király neve a *manysi* mitológiában, *Numi-Tórem* fia.

Mitra ('barát): védikus isten, szerepköre szerint az emberek közötti kapcsolatokért felelős, a kozmikus rend egyik fenntartója. Avesztai megfelelője, Mithra, a Római Birodalomban Mithrászként, a világosság isteneként terjedt el.

Moirák: a végzet istennői a görög mitológiában. *Zeusz*nak és Themisznek (a törvényes rend istennőjének) leányai.
mordvinok: a volgai finnugorsághoz tartozó népcsoport. Legközelebbi rokonai a *marik*. Lélekszámuk körülbelül 1 300 000.
muroma: kihalt volgai finnugor nyelv; beszélői egykor a *mordvinok* szomszédságában éltek. Az óorosz évkönyvek ezzel a névvel is illetik Északkelet-Európa és az Urál erdős vidékének finnugor lakosságát.

nága ('kígyó'): mitikus lények, olykor félisteni eredetűek, olykor kígyók. Történeti népnévként is előfordul Indiában.
Nagy Sándor (Alexandrosz): világhódító makedón származású uralkodó (i. e. 356–323), II. Fülöp (Philipposz) makedón királynak és feleségének, Olümpiásznak fia. *Arisztotelész* tanítványaként nevelődött. Apja halála után, húszévesen került trónra, és néhány év alatt csaknem az egész akkor ismert világot meghódította.
Nakula: a *Mahábhárata* hőse; a negyedik az öt *Pándava* fivér közül, ikertestvére *Szahadéva*.
Nárada risi: Brahmá fia; mitikus óind bölcs, az égiek követe, örök vándor.
Nárájana-Visnu: a hindu *Trimúrti* Fenntartó istenének, *Visnu*nak egyik aspektusa. Más mondák szerint *Visnu* inkarnációja.
Nártok: az oszétek nemzeti eposza.
Numi-Tórem: a *manysi* főisten neve. Legkisebb fia lett az első király a *manysi* mitológia szerint.

Odüsszeia: Homérosz eposza, amely a trójai háborúban részt vett ithakai király, Odüsszeusz kalandos hazatérését beszéli el.

Ökörpásztor: l. *Szváti.*

pandit ('tanult'): a szent szövegekben járatos *bráhman*ok megtisztelő jelzője, megszólítása.
Pándavák: a *Mahábhárata* vetélkedő királyi családjainak egyike, Pándu leszármazottaiként viselik nevüket. A két anyától és több istentől származó hősök: *Judhisthira, Bhíma, Ardzsuna, Nakula* és *Szahadéva*. A testvérharcból győztesen kerülnek ki, de a veszteség láttán végső zarándoklatra indulnak.
pangh, panha, panga: a *chanti* és *manysi* nyelvekben ezek a szavak jelölik a galócát, galócakivonatot és a mámort; a *mordvin*ban és *mari*ban a szó csak gombát jelent.

Pantikapaion: körülbelül a mai Kercs helyén álló görög város a Fekete-tenger mellett.

Pantikapész: szkithiai folyó, valószínűleg a mai Pszjol.

párszik: a tűzimádó zóroasztriánus vallásnak az iszlám hódítás elől Indiába menekült hívei. Ma is az avesztai vallást követik; zárt közösségekben élnek, főként India nyugati részén.

Perszeusz: *Zeusz*nak és Danaé argoszi királylánynak a fia. Csodálatos adottságai, legendás szépsége, vakmerősége sok dicső kaland részesévé tette (pl. *Medusza* elpusztítása).

Pherekűdész: i. e. 5. századi athéni görög logográfus.

Phoibosz: *Apollón*nak mint napistennek a jelzője: 'tündöklő', 'fényárasztó'.

Phorküaszok: *Phorküsz* tengeristennek és feleségének, Kétónak torzszülött leányai, a *Graiák* és a *Gorgók*. Phorküsz Pontosznak, a tengermély istenének és Gaiának, a föld istennőjének volt a fia.

Pindarosz (Thébai, i. e. 520–i. e. 446): görög költő. A legjelentősebb ódaköltő. Költeményei mitológiai utalásokkal, misztikus célzásokkal teli bonyolult körmondatokból állnak, kissé nehézkesek. (A 66. oldalon idézett Pindarosz-óda töredék, amelyet a szovjet szerzők kiegészített formában vettek át, s mi az utóbbi, „értelmezett" változatot közöltük.)

pisácsák: az óind mitológia rosszindulatú, ördögi lényei, akik nyers húst esznek, és vért isznak.

Plinius, idősb (Gallia, i. sz. 23–79, a Vezúv kitörésekor): római természettudós. Enciklopédikus tudását a Naturalis historiae libri (A természet históriája) című művében tette közkinccsé. Földrajz és természettudományok, matematika, gyógyszerészet, állat-, növény- és ásványtan stb. képezte könyve tárgyát.

Pompeius Trogus: i. e. és i. sz. 1. századi római történetíró. 44 kötetes világtörténete kivonatokban maradt az utókorra.

Pomponius Mela: i. sz. 1. századi római földrajztudós. De situ orbis (A föld helyzetéről) című kompendiuma gazdag néprajzi anyagot is tartalmaz.

Pontosz Euxeinosz ('vendégszerető tenger'): a Fekete-tenger eufémisztikus görög elnevezése.

Porata: a Prut-folyó neve a görög forrásokban, az Isztrosz mellékfolyója.

pradaksina ('jobbra haladás'): a hindu rituálé szerint az istenszobrok, szentélyek, szent helyek mindig úgy járandók körül, hogy az áldozatot bemutató személy jobb oldalával forduljon feléjük.

Pradzsápati: már a *védikus vallás*ban is szereplő, de jelentős szerephez

a *bráhmanizmus* idején jutó óind isten: a Teremtés Ura. A *hinduizmus*ban háttérbe szorult, a fő istenek egyik aspektusává szürkült.

Prokonnészosz: sziget a Propontiszban, amelyen a milétosziak alapítottak várost azonos néven.

Prométheusz: Iapetosz titán és Themisz istennő fia, titán; a görög mitológia kultúrhérosza; ő juttatta a tüzet az emberek birtokába, számos mesterségre tanította a földieket, ezért *Zeusz* azzal büntette, hogy a Kaukázus sziklaihoz láncoltatta, és máját sasokkal tépette. Történetének szépirodalmi feldolgozásai közül kiemelkedik *Aiszkhülosz* Leláncolt Prométheusz című drámája.

puránák ('régi történetek'): az óind prózairodalom igen régi eredetű alkotásai, amelyek vallási elbeszéléseket, mítoszokat, legendákat, kozmológiai, földrajzi, genealógiai és kronológiai ismereteket tartalmaznak.

pútika: indiai növény, amelyet a *szóma* helyettesítésére használtak. Talán Guilandina Bonduc.

püthagoreusok: *Püthagorasz* (i. e. 6. század) görög filozófus tanításait követők titkos szektája. Tanaik fő részét a harmónia-elmélet és a számmisztika alkotta.

Püthia: az *Apollón* delphoi szentélyében jósló papnők neve.

ráksaszák: az ind mitológia emberevő, alakjukat változtatni tudó, gonosz démoni lényei. A *Rámájana* szerint a ráksaszák királya *Rávana* volt, aki Szítát elrabolta, és ezért életével fizetett.

Ráma: a *Rámájana* című szanszkrit eposz főhőse, Dasaratha király fia. L. még *Rámájana*.

Rámájana: óind eposz, szerzője a hagyomány szerint Válmíki. Hét könyvből és mintegy 24 000 párversből (*slóká*ból) áll. Valószínűleg az i. e. 4–5. században keletkezett, de végső alakját csak az i. sz. 2. század táján nyerte el. Főhőse *Ráma* királyfi, aki száműzetése idején elrabolt felesége, Szítá felkutatására vállal ezernyi vészt, kalandot. A fő cselekményszálhoz számtalan epizód kapcsolódik. A *hinduizmus* *Rámá*ban *Visnu* inkarnációját tiszteli.

Ranha, Ranyhá: bizonytalanul azonosított folyó az *Avesztá*ban. Talán a Volga; később a Iaxartész.

Rasnu: az avesztai Mithra isten „ítélőbíró" hiposztázisa.

Rávana: l. *ráksaszák*.

Rhipai-hegység: a Szkíthián túli északi hegylánc neve a görög hagyományban.

Rigvéda: az óind vallási irodalom, a *védikus vallás* legrégibb alkotásai

a *Védák*, közülük is a legrégibb az 1028 himnuszt magában foglaló *Rigvéda*. Himnuszainak többsége *Indrá*hoz, *Agní*hoz és *Szómá*hoz szól. A *hinduizmus* szent könyve.
Ripa: mitikus hegy a *Rigvédá*ban.
risi ('bölcs'): mitikus bölcsek az ind hagyományban. A *Hét Risi* Manukoronként változik. A csillagászatban a Göncölszekér (Nagymedve) csillagképpel azonosítják őket.
Rukh madár: az Ezeregyéjszaka fantasztikus óriásmadara.

Sáhnáme ('Királyok Könyve'): *Firdauszí* középperzsa nyelvű eposza.
sámán: a samanizmus papja, akinek a lelke, narkotikumokkal előidézett révülése idején testét elhagyva, bejárja a különböző világokat, majd visszatérve beszámol a látottakról, és jósol.
samanizmus vagy sámánhit: a sámánok (táltosok) varázserejében hivő, primitívebb fejlődési fokon megrekedt vallási forma. A finnugor és szibériai népek ősi vallási rendszere.
Sarabha: nyolclábú csodaállat az ind mitológiában.
Satapatha-bráhmana ('Százösvényű bráhmana'): a szanszkrit nyelvű prózai teológiai művek, a *bráhmanák* egyik legfontosabbika. Vallásmagyarázatokon kívül számtalan mítoszt is megőrzött.
Siva: a hindu *Trimúrti*, istenháromság markáns vonásokkal felruházott Pusztítva Megújító istene. Ő a vezeklés és a jóga ura. Hívei őt tekintik a legfőbbnek. Sokféle megnyilvánulása közül nevezetes a Siva Natarádzsa, a Táncoló (vagy Tánckirály) Siva; ez az aspektusa a Lét örök körforgásának szimbolikus megfogalmazása. Felesége a Himálaja leánya, Párvatí, aki egyszersmind Durgá, Kálí stb.
Sjéna madár: sas, sólyom; az óind mitológia szent madara először a *Rigvédá*ban fordul elő. Avesztai párhuzama *Szaéna*.
slóka: az indiai szanszkrit eposzok versformája. Párvers-jellegű.
Solinus: i. sz. 2–3. századi római történetíró és geográfus.
Suka: *Vjászá*nak, a *Mahábhárata* mitikus szerzőjének fia.
Svétadvípa: l. *Fehér-sziget*.

Szaéna: l. *Sjéna* madár.
Szahadéva: a *Pándava* fivérek legfiatalabbika, *Nakula* ikertestvére.
Szájana: indiai bráhmana tudós, a 14. században kommentárokat írt a *Védák*hoz.
szakák: iráni néptörzs, a szkíthák rokonai. Egy csoportjuk meghódította Észak-India nyugati területeit az i. sz. 1. és 3. század között.

Szanái: középperzsa költő, 11–12. század.
Szarajasz, saraias: az Északi-Jeges-óceán neve finnül.
Szászánida dinasztia: i. sz. 224-ben, Irán (Parthia) némely területein uralomra került, majd jelentős hódításokkal büszkélkedő, a Római Birodalommal rivalizáló birodalom létrehozója. 651-ben szűnt meg.
Szeleukosz (i. e. 305–280): a Szeleukida dinasztia névadója, jelzője: Nikátor, 'Győző'.
Szímurgh: a *Sáhnáme* mitikus óriásmadara, az *Alburz* hegyén fészkel. *Zál* felnevelője, az avesztai *Szaéna* madárnak középperzsa „utóda".
Szkülász: szkítha király, akit a görög szokások átvétele miatt megöltek (Hérod. IV. 76, 78–80.).
szóma: a halhatatlanság italának (*amritá*nak) nevezett, áldozati szertartásokhoz használt, növényi szárból sajtolt nedű. Eredetileg valószínűleg a légyölő galóca (Ammanita muscaria) kipréselt nedve volt, később azonban más narkotikumot tartalmazó növényeket használtak. Szóma a növény, a nedű, ezek istenének, valamint a szómából álló Holdnak a neve is. Avesztai megfelelője *haoma.*
Szophoklész (Kolónosz, i. e. 497–496 – Athén, 406): görög tragédiaköltő. Az athéni demokrácia fénykorának ünnepelt költője, akit köztisztségekkel is elhalmoztak. Formai újításai mellett kiemelkedik mint a jellemábrázolás mestere, a zsarnokság és hősiesség, humánum konfliktusának értő ábrázolója. A „tragikus triász" középső tagja. Páratlan remekművei az Antigoné című, valamint az Oidipusz-tragédiák.
Szraosa: Mithrával együtt emlegetett, a lélek bírájának is tartott avesztai isten. A késői *zóroasztriánizmus*ban *Ahura Mazdá* földi helytartójának tekintették.
Szugriva: a majmok királya a *Rámájaná*ban, *Ráma* szövetségese.
Szúrja: az ind mitológia Napistene.
Szúrja-sziddhánta: i. sz. 400-ból származó szanszkrit nyelvű csillagászati mű.
Szváti: az ind mitológiában az *Ökörpásztor* csillagkép elnevezése.

Tabiti: a szkítháknál a tűz istene; *Hérodotosz* (IV. 59, 127.) a családi tűzhely görög istennőjével, Hesztiával azonosította.
Tanaisz: a Don neve *Hérodotosz*nál (IV.).
thüsszagéták: vadásznép a Volga vidékén (Hérod. IV. 22, 123.).
Tósz vagy *Túsz:* Káosz király egyik harcosának a neve a *Sáhnámé*ban: így nevezik *Firdauszí* szülővárosát is.
Trimúrti: a *hinduizmus* egy magasabb egységet alkotó legfőbb három

istenének közös elnevezése. Tagjai: *Brahmá*, a Teremtő, *Siva*, a Pusztítva Megújító és *Visnu*, a Fenntartó. Szobrászatilag háromarcú fejként mintázzák meg.
Tunk-poch: az obi-ugorok legendás rénszarvasvadásza.
Tuona: l. *Duodna*.
Túrán: a *Sáhnáme* szerint Irán hagyományos ellenségeinek országa, Irántól északkeletre. Névadója *Firédún* Túr nevű fia.

upanisadok: az óind filozófiai és teozófiai irodalom szanszkrit nyelvű prózai alkotásai; többségük az i. e. 8. és 5. század között keletkezett, és mindenféle filozófiai irányzat helyet kapott bennük.
uttarájana: az ind csillagászatban így nevezik a Nap északi útját, a nyári napéjegyenlőséget.

Város:

Váju: a Szél istene az ind mitológiában.
Varáhamihira: i. sz. 6. századi ind csillagász, asztrológus és matematikus. Fő műve a Pancsasziddhántiká.
varna-rendszer: az ind társadalom sajátos, történetileg kialakult tagozódása, amely szerint mindenki valamely varna tagjaként születik, egész életében az marad, miként elődei és utódai is. Az első varna a papok varnája (a *bráhmana* varna), a második a ksatrijáké vagy harcosoké, a harmadikba a kereskedők, kézművesek és földművesek tartoznak, ennek neve vaisja varna, végül a szolgák a súdra varnába tartoznak. Az első három varna tagjait kétszerszületettnek is nevezik. A varnák tovább tagolódnak, lényegében foglalkozási alegységekre, ezeket nevezik dzsátiknak vagy kasztoknak.
Varuna: a *védikus vallás* korai szakaszának egyik legfőbb istene, a kozmikus rend fenntartója. Később a vizek ura, a nyugati égtáj őre.
Vaszistha: a hét legnagyobb *risi* egyike az ind mitológiában, *Brahmá* fia.
Vata: jelentéktelen szerepű Szélisten az ind mitológiában, Szubrahmanja kísérője.
Védák: az árják legrégibb himnusz- és imagyűjteményei. Négy szent könyvre tagolódnak, közülük a *Rigvéda* a legkorábbi (az i. e. 2. évezred végén keletkezett, némely himnusz pontos megfelelője megtalálható az *Avesztá*ban) és a legnagyobb tekintélyű. A Védák változatlan, pontos szöveghagyományozását szentségük biztosította. A *hinduizmus* szent könyvei.
védikus vallás: az i. e. 2. évezredben Észak-Indiába betelepült *árja* törzsek vallása. Eredete a közös indoiráni korba nyúlik, ezért korai himnuszaik

egy része közös, s azonos isteneik egy csoportja is. Előbb *Mitra* és *Varuna*, valamint a megszemélyesített természeti erők (pl. *Szúrja*, a Nap) álltak középpontjában, később *Indra*, *Agni* és *Szóma*. Szóma- és állatáldozatok mellett himnuszokat énekeltek a szertartásaik során. E himnuszok a *Védák*.

Vergilius; Publius Vergilius Maro (Andes falu, i. e. 70–Brundisium, i. sz. 19): római költő, Augustus korának ünnepelt költője. Fő műve az Aeneis című eposz, amely Róma alapításának történetét beszéli el.

Vidaévadáta vagy *Vendidád:* a zóroasztriánus irodalom része, ősi eredetű, de fennmaradt változatában párthus kori. A mitológiai anyagán kívül földrajzi ismeretek gazdag tárháza.

Vindhjá: hegység a Dekkán-fennsík és az észak-indiai Alföld között.

Visnu: a hindú istenháromság, a *Trimúrti* Fenntartó szerepű istene. A segítő jóság, biztonság istene, feleségével, a boldogság istennőjével, Srí-Laksmíval együtt. Kultuszában az áhítatos odaadás játszik nagy szerepet. Avatárái (földi megtestesülései) mindig megoldást hoznak a bajban. Népszerű inkarnációi Krisna (*Mahábhárata*) és Ráma (*Rámájana*).

viszu nép: *Ibn-Fadlán*, 10. századi arab utazó által említett északi nép. Az óorosz évkönyvekben *vesz* néven szerepel.

Vjásza: a *Mahábhárata* legendás költője, mitikus óind bölcs.

Vourukasa ('széles öblű'): az *Aveszta* mitikus őstengere, amely a földfelszín egyharmadát borítja.

Zál: a *Sáhnáme* egyik főhőse, Szám fia, Rusztem apja.

Zarathustra: i. e. 6. századi iráni vallásalapító, aki tanításai középpontjába a Jó és Rossz, Fény és Sötétség principiumának örök küzdelmét állította. Vallásának szent könyve, az *Aveszta* tartalmazza *Ahura Mazdá*tól eredő kinyilatkoztatásait. Neve görögösen Zóroasztér.

Zeusz: a görög mitológiában a legfőbb isten, az istenek királya, Kronosz titán és felesége, Rheia fia. Felesége *Héra*. Tőle jönnek a jóslatok, tőle származik a királyi hatalom. Az Olümposz ura.

zóroasztriánizmus: az avesztai (mazda-) vallás módosult, részben hellenizálódott, későbbi változata.

Ajánló irodalom

Az eredeti mű bibliográfiája

Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. Москва 1949.

Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. Москва 1965.

Абаев В. И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов. — «Древний Восток и античный мир», Москва 1972.

Анисимов А. Ф. Космологические представления народов Севера. Москва 1959.

Анучин Д. Н.—Борзов А. А. Рельеф Европейской части СССР. Москва 1948.

Бертельс Е. Э. Избранные труды. т. I. Москва 1960.

Бируни. Индия (пер. А. Б. Халидова и Ю. Н. Завадовского). Ташкент 1963.

Бонгард-Левин Г. М.—Ильин Г. Ф. Древняя Индия. Москва 1969.

Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. Москва 1961.

Гафуров Б. Г. Таджики. Москва 1972.

Геродот. История в 9 книгах (пер. Ф. Г. Мищенко), т. I—II. Москва 1888.

Гондатты Н. Л. Предварительный отчет о поездке в Северо-Западную Сибирь. Москва 1888.

Граков Б. Н. Скифы. Москва 1971.

Грантовский Э. А. Индо-иранские касты у скифов. Москва 1960.

Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва 1970.

Дандамаев М. А. Иран при первых Ахеменидах. Москва 1963.

Залеман К. Г. Очерк истории древнеперсидской, или иранской, литературы. — «Всеобщая история литературы» вып. I. Санктпетербург 1880.

«Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований.» Москва 1959.
Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана и его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков 1956.
Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. т. I—II. Санктпетербург 1893—1906.
Литвинский Б. А. Древние кочевники «крыши мира». Москва 1972.
Луконин В. Г. Культура Сасанидского Ирана. Москва 1969.
Махабхарата. Книги I, II, IV (пер. В. И. Кальянова). Москва—Ленинград 1950—1967.
Махабхарата. т. I—IX (пер., введение, примечание Б. А. Смирнова). Ашхабад 1955—1972.
Новицкий Г. Краткое описание о народе остяцком. Санктпетербург 1884.
Овсянико-Куликовский Д. Н. Культ божества «сома» в древней Индии в эпоху Вед. Одесса 1884. («Записки Новороссийского университета» т. 39.).
Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Москва—Ленинград 1955.
Пьянков И. В. J. Bolton, „Aristeas . . ." (Рец.) — «Вестник Древней истории», 1967. No. 4.
Ригведа. Избранные гимны (пер. Т. Я. Елизаренковой). Москва 1972.
Руденко С. И. Горноалтайские находки и скифы. Москва—Ленинград 1962.
Смирнов А. П. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. Москва 1952.
Софокл. Трагедии (пер. С. В. Шервинского). Москва 1954.
Теплоухов Ф. А. Древности пермской чуди в виде баснословных людей и животных. — «Пермский край» т. II. 1893.
Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. Москва 1964.
Тревер К. В. Сэнмурв-паскудж, собака-птица. Ленинград 1937.
Хеннинг Р. Неведомые земли. т. I. Москва 1961.
Чернецов В. Н. Вогульские сказки. Ленинград 1935.
Чернецов В. Н. К вопросу о проникновении восточного серебра в Прикамье. «Труды Института этнографии», т. I. Москва—Ленинград 1947.
Фирдоуси. Шах-намэ (пер. Ц. Б. Бану-Лахути), т. I—IV. Москва 1957—1969.

Штернберг Л. Я. Первобытная религия. Ленинград 1936.
Эсхил. Трагедии. Москва—Ленинград 1937.

Avesta. Übersetzt von Fr. Wolff. Strassburg 1910.
Bhattacharji, S. The Indian Theogony. Cambridge 1970.
Bolton, J. Aristeas of Proconnesus. Oxford 1962.
Gignoux, P. L'Inscription de Kartir à Sar Mašhad. – „Journal Asiatique" t. 256 (1968).
Gordon-Wasson, R. Soma. Divine Mushroom of Immortality. New York 1968.
Harmatta J. Sur l'origine du mythe des Hyperboréens. – „Acta Antiqua" t. III. 1–2. Budapest 1955.
Holmberg, U. Finno-ugric, Siberian. – „The Mythology of All Races" IV. Boston 1927.
Kannisto, A. Wogulische Volksdichtung I. Helsinki 1951.
Meuli, K. Scythica. – „Hermes" 1935.
Munkácsi B. Das altindische Fabeltier Çarabhas. – „Keleti Szemle" t. 9 (1908).
Nyberg, H. Die Religionen des alten Iran. Leipzig 1938.
Patkanov, S. Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I–II. Sanktpeterburg 1897–1900.
Tilak, B. The Arctic Home in the Vedas. Bombay 1903.
Wikander, S. Sur le fonds commun indo-iranien des épopées de la Perse et de l'Inde. – „La Nouvelle Clio" 1950. No. 7.

A bibliográfia kiegészítése a magyar kiadás számára

(Készítette Puskás Ildikó)

Aiszkhülosz Drámái. A világirodalom klasszikusai sorozat. Bp. 1972.
Apagyilkos sámánfiak. Burját mesék és mondák. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Loránt Lilla. Bp. 1973.
A póruljárt víziszellem. Zürjén népmesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Vászolyi Erik. Bp. 1964.
Asszony unokája. Vogul népmesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Gulya János. Bp. 1959.
A varázsdob és a látó asszonyok. Lapp mesék és mondák. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. N. Sebestyén Irén. Bp. 1966.

A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Vál. és szerk. Gulya János. Bp. 1975.
Az aranyfonó lányok. Észt népmesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Bereczki Gábor. Bp. 1968.
Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. Vál. és szerk. Diószegi Vilmos. A magyar néprajz klasszikusai sorozat. Bp. 1971.
Balázs János. A magyar sámán révülete. – „Ethnographia" LXV (1954).
Bán Aladár. A samanizmus fogalma és jelenségei. – „Ethnographia" XIX (1954).
Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán. A magyar nyelv története. Bp. 1978.
Collinder, Björn. Hat das Uralische Verwandte? Uppsala 1965.
Diószegi Vilmos. A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke. – „Ethnographia" LXII (1952).
Diószegi Vilmos. Adatok a táltos révülésére. – „Ethnographia" LXIV (1953).
Diószegi Vilmos. A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának módszertani kérdései. – „Ethnographia" LXV (1954).
Diószegi Vilmos. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.
Diószegi Vilmos. Uráli párhuzamok táltosaink „felesleges csont" képzetéhez. – „Ethnographia" LXXI (1960).
Diószegi Vilmos. Sámánok nyomában Szibéria földjén. Bp. 1960.
Diószegi Vilmos. A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. – „Népi kultúra – népi társadalom" II–III. Bp. 1969.
Diószegi Vilmos. Samanizmus. Bp. 1962.
Diószegi Vilmos. A pogány magyarok hitvilága. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4. Bp. 1978.
Domokos Péter (vál. és szerk.). Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Bp. 1975.
Domokos Péter. Uralisztikai olvasókönyv. Bp. 1977.
Erdélyi Zsuzsanna. Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp. 1976.
Erdődi József. Finn *Sampo* – ai. Skambha. – „Indogermanische Forschungen" t. 50 (1932).
Erdődi József. Magyar Szampó. – „Szegedi Füzetek" II. (1935).
Férfiszülte leány. Finn népmesék. Népek meséi sorozat. Ford. N. Sebestyén Irén. Bp. 1969.

Firdauszí. Királyok Könyve (Sáhnáme). Ford. Devecseri Gábor. Bp. 1979.
Hajdú Péter–Domokos Péter. Uráli nyelvrokonaink. Bp. 1978.
Harmatta, J. Migrations of the Indo-Iranian Tribes. – „Acta Antiqua" XXVI (1978) 3–4.
Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Vértes Edit. Bp. 1975.
Hérodotosz Történeti könyvei I–III. Ford. Geréb József. Bp. 1892–1893.
Hozott isten, Holdacska! Finnugor varázsigék, imádságok, siratók. Vál. Berecki Gábor. Bp. 1980.
Jankó János. Adatok a sámán vallás megismeréséhez. – „Ethnographia" XI (1900).
Kalevala. Ford. Vikár Béla. Budapest, 1962.[2]
Kalevipoeg. Észt nemzeti eposz. Ford. Bán Aladár. Bp. 1960.
Kanteletar. Finn népköltészeti válogatás. Vál. és ford. Rácz István. Bp. 1975.[2]
Katona Lajos. A magyar mitológia irodalma. – „Ethnographia" VII (1897).
Kígyót szült az öregasszony. Mari népmesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Erdődi József. Bp. 1962.
László Gyula. A népvándorlás lovas népeinek ősvallása. Kolozsvár 1946.
Leszállt a medve az égből. Vogul népköltészet. Antológia. Válogatta Kálmán Béla. Gyűjtötte Reguly Antal, Munkácsi Bernát stb. Bp. 1980.
Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. Bp. 1977.
Mahábhárata és Rámájana. Vál. Vekerdi József. Bp. 1964.
Mese a tölgyfa tetején. Csuvas mesék. Népek meséi sorozat. Vál. Róna-Tas András. Ford. Agyagási Klára és mások. Bp. 1977.
Mészöly Gedeon. Az ugorkori sámánosság magyar szóbeli emlékei. – „Magyar Nyelv" LXVIII (1952).
Nagy Olga. Hősök, csalókák, ördögök. Kriterion, Bukarest 1974.
Nagy Olga. A Táltos törvénye. Népmese és esztétikum. Kriterion, Bukarest 1978.
Napfél és Éjfél. Finnugor rokonaink népköltészete. Ford. Képes Géza. Bp. 1972.
Rámájana és Mahábhárata. Elbeszéli Baktay Ervin. Bp. 1960.
Sámándobok, szóljatok. Szibéria őslakosságának népköltészete. Vál. Kőhalmi Katalin. Ford. Bede Anna. Bp. 1973.

Schrader, F. O. Dravidisch und Uralisch. – „Zeitschrift für Indologie und Uralistik" Bd. 3. 1925.
Sebestyén Gyula. A magyar varázsdob. – „Ethnographia" XI (1900).
Sebestyén Gyula. Regösök. – „Magyar népköltési gyűjtemény" V (1902).
Sebestyén Gyula. Regös-énekek. „Magyar népköltési gyűjtemény" IV (1902).
Solymossy Sándor. Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. – „Ethnographia" XL (1929).
Solymossy Sándor. Az „Égbe nyúló fá"-ról szóló népmesei motívumok. – „Ethnographia" XLI (1930).
Solymossy Sándor. Népmeséink sárkányalakja. – „Ethnographia" XLII (1931).
Solymossy Sándor. A magyar ősi hitvilág. A táltos. A Magyarság Néprajza IV. 2.
Sophoklés Drámái. Bibliotheca Classica sorozat. Bp. 1970.
Stein, Aurel. On the Ephedra, the Hûm Plant, and the Soma. – BSOS VI (1931) 2.
Szamárfülű kán. Tuvai népmesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Loránt Péterné. Bp. 1959.
Tórem isten népe. Osztják népmesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Gulya János. Bp. 1960.
Tundraföldi öreg. Szamojéd mesék. Népek meséi sorozat. Ford. Pusztay János és Simoncsics Péter. Bp. 1975.
Vatka meg Kalmez. Votják mondák és mesék. Népek meséi sorozat. Vál. és ford. Loránt Lilla. Bp. 1974.
Wiklund, K. B. Finnisch-ugrische und Indogermanisch. – „Monde Oriental" I. 1906.

Tartalom

A borító- és a kötésterv Vida Győző munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda (80.1854), Budapest, 1981
Íves offsetnyomás. A szöveg monophoto eljárással készült
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sellő Edit
Műszaki vezető: Gonda Pál
Műszaki szerkesztő: Radó Péter

Megjelent 10000 példányban, 15,4 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint